

**Kroniek eener kloosterzuster van het voormalig Bossche klooster
'Mariënborg' over de troebelen te 's-Hertogenbosch e.e. in de jaren
1566-1575**

Editie H. van Alfen

bron

Kroniek eener kloosterzuster van het voormalig Bossche klooster 'Mariënborg' over de troebelen te 's-Hertogenbosch e.e. in de jaren 1566-1575 (ed. H. van Alfen). Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch 1931

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_kro012kron01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

en NWO

Voorwoord.

Het hierna te vermelden handschrift, dat, dank zij de goede zorgen van het lid van het Provinciaal Genootschap van K. en W. in Noord-Brabant, Drs. H. van Alfen, leeraar aan het stedelijk Gymnasium te 's-Hertogenbosch, met eene inleiding en verklarende aantekeningen van zijne hand, door hetzelfde is kunnen uitgegeven worden, is gemaakt door eene kloosterzuster van het voormalig Franciscanessenklooster Mariënburg op den Uilenburg aldaar, waarvan thans niets anders meer over is dan de kapel en die nog geheel verbouwd. Het handschrift is omstreeks het jaar 1670 overgebracht naar het Franciscanessenklooster Syon te Maaseyck, vanwaar het tenslotte is terecht gekomen op het kasteel te Heeswijk. Toen de aldaar zich bevindende verzamelingen van oudheden, boekwerken en handschriften een dertigtal jaren geleden door den bewindvoerder van de nalatenschappen der Baronnen van den Bogaerde van Heeswijk in het openbaar zijn verkocht geworden, werd dit ook geveild en is het alstoen aangekocht door de Kon. Bibliotheek te 's-Gravenhage, die het thans zorgvuldig bewaart. Dit verdient het ook ten volle, want niet alleen wordt daardoor belangrijk aangevuld het bekende werk van Prosper Cuypers-van Velthoven, *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIe siècle dans le Brabant Septentrional*, maar bovendien is het van zulk een karakteristieken en op verscheidene plaatsen ook verrassenden inhoud, dat het onder de vele publicaties, die op de jaren, waarover het handelt (1566-1575), betrekking hebben, een eigen plaats inneemt.

De heer van Alfen heeft daarom een nuttig werk verricht met niet alleen het handschrift zelf af te schrijven, maar ook door het van eene inleiding en aantekeningen te voorzien, voor het tegenwoordig studeerend publiek duidelijk en verstaanbaar te maken en zodoende een stap verder gebracht de kennis van hetgeen in de tweede helft der 16e eeuw op religieus en staatkundig gebied in een deel van N.-Brabant en omgeving zich heeft afgespeeld.

A. VAN SASSE VAN YSSELT.

Inleiding.

‘Alweer die beroerten van de zestiende eeuw!’ Het is al meer dan 60 jaar geleden, dat prof. Robert Fruin zich afvroeg, of hij dezen uitroep niet zou te hooren krijgen, toen hij naar aanleiding van Dr. Nuyens' bekende werk er het zijne eens over zeggen ging. Zijn vrees, dat men zijn artikel daarom kortweg zou overslaan, was meer bescheiden dan gegrond en de Nederlandsche historiografie zal het blijven betreuren, dat de boeiende schrijver van het *Voorspel* en der *Tien Jaren* nog niet meer dan hij gedaan heeft, van de daartusschen liggende periode uit den tachtigjarigen oorlog heeft te boek gesteld.

‘Alweer die beroerten van de zestiende eeuw!’ Ook ten opzichte van mindere corypheeën dan genoemde hoogleeraar heeft de in onze vaderlandsche geschiedenis belangstellende lezerskring bewezen voor dergelijke geestdoodende verzuchting immuun te zijn. Geen enkel tijdperk der geschiedenis is zooveel behandeld geworden, van geen enkel ander staan ons zooveel kennisbronnen ter beschikking. Geen wonder, want ook geen enkel is zoo beslissend geweest voor den verderen loop der gebeurtenissen in ons land noch heeft zoo diep in den geest der bevolking zijn sporen nagelaten. En het is niet zonder beteekenis, dat ons nationale volkslied, al kan het door zijn inhoud ons niets meer zeggen, uit dien tijd dagteekent.

Ik ben dan ook geen enkel oogenblik bang geweest, toen ik het bestuur van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant dit werkje, dat op den tijd der beroerten betrekking heeft en om zijn inhoud in deze streek thuis hoort, als uitgave aanbod, daarmee fiasco te zullen maken. Het zal echter wel nimmer zijn voorgekomen, dat bij zoodanig voorstel de betrokkene van den voorzitter, als in dit geval, ten antwoord kreeg: ‘dan zal ik maar onmiddellijk schrijven mijn kopie van hetzelfde werk niet ter perse te leggen, want die is al naar de redactie toe.’ Voor deze heusche en te mijnen opzichte onderscheidende bejegening voel ik mij verplicht hier aan het begin mijner zoo graag aanvaarde taak Jhr. Mr. A.F.O. van Sasse van Ysselt openlijk te bedanken. Voor mij is het tegenover de leden van ons Genootschap en den wijderen lezerskring een aansporing geweest met zooveel te meer zorg deze uitgave te bewerken.

* * *

Hoe overvloedig de gegevens over het tijdperk der Nederlandsche beroerten mogen zijn, hetgeen hierachter volgt, heeft een geheel eigen karakter.

Niet eens zoozeer, omdat het behoort tot wat we zouden kunnen noemen de particuliere gegevens over dit tijdvak. Zeker mogen wij dankbaar zijn, dat bij de wisseling van gunst en ongunst in zoo bewogen tijden, als wanneer het bezit van persoonlijke opteekeningen zooveel gevaar kan medebrengen, er immer toch nog enkelingen gevonden worden, die trots deze kans of zich daarvan onbewust voor het nageslacht hebben opgeteekend, wat henzelf toen het meest heeft aangedaan of hun voorkwam de moeite van het onthouden waard te zijn. Dezen hebben ons daarmee een kostbaar hulpmiddel bezorgd, dat we naast de officiële gegevens en de uit zelfverdediging of partijzucht geboren geschriften niet verwaarloozen mogen om het verleden te beter te kunnen doorgronden. Ja meer dan geschriften van genoemden aard geven de particuliere van dit gehalte daartoe stof. De officiële stukken zouden wij niet kunnen missen om over het al of niet gebeurde of beraamde zoo getrouw mogelijk te worden ingelicht. De opzettelijk tendentieuze berichten of beschouwingen hebben hun waarde voor de kennis van partijen en personen van wie ze uitgaan of waartegen ze gericht zijn, in verhouding van de mate, waarin we omtrent de objectieve waarde ervan in staat zijn te oordeelen. Opteekeningen echter van de eerstgenoemde soort bezitten dien persoonlijk weerklink van de dingen uit het verleden, dien men ook zoo gaarne in de dagelijksche voorvallen waardeert, en die zooveel meer valt op prijs te stellen, naarmate de persoonlijkheid zich ongekunsteld en ongedwongen daarin gegeven heeft. Niet in kunstzinnigheid, maar in natuurlijkheid ligt de waarde van dit soort werk. Niet naar het talent, maar om het gemoed waardeeren wij deze geschriften, evenmin als het het aantal, maar wel de weerslag van de feiten is, die ze zoo bijzonder aantrekkelijk maakt.

Behalve dat heeft het hierna volgend geschrift, zooals ik reeds te kennen gaf, nog een geheel eigen karakter. Het is namelijk werk van een non en er valt niet aan te twijfelen, doorleefd binnen de kloostermuren in een barren benauwden tijd. Wat wij tot dusver van werk van kloosterzusters kenden, beperkte zich tot geestelijke liederen, devote tractaten of levensbeschrijvingen van haar medezusters: de wereld was hun ver. In de dagen der beroerten dringt echter die wereld, met welke bewogenheid en van wat gehalte, binnen de kloosterstille en verbreekt er voor jaren die eigene sfeer, waarin sinds eeuwen de duizenden voor haar onopgemerkt zijn voorbijgegaan. Hun werk leerde men kennen, hun persoonlijkheid niet. Zij waren maar vervuld van één gedachte: och, eeuwig is zoo lang! Die gedachte, ze vervult ook deze non; en dat de wereld leeft, alsof er geen ander leven na dit leven is; als de laatste dag zal komen en ieder loon naar werken ontvangen zal, wat zal dan onze arme ziel bestaan? In de plagen dier dagen ziet zij Gods gramschap, want 'omdat wy niet op en houden te sondigen, daerom

en houdt God niet op om ons te slaen.’ Is zoodanige zekerheid aangaande het Godsgericht niet het typisch getuigenis eener echte kloosterstemming, die in allen eenvoud des harten zulk een groote vermetelheid durft uiten? Waarbij vol tegenstelling een verzuchting van ootmoed als deze past: ‘Sal dese bangicheit noch langer dueren? Och Heer, ic hebt verdient: vergevet mi, dat ic soe dick gesondicht heb tegen di.’ Zulk een zielekreet middenin het geschiedverhaal verraadt de gemoedsgesteldheid van een maseurke, dat even haar dagtaak onderbreekt voor een schietgebed. Toch wachte men zich in de meening te verkeeren van nu al te weten, met wat voor persoonlijkheid we verder te doen krijgen. De nonnen der zestiende eeuw zijn niet die van tegenwoordig. Een leerzaam staaltje van deze waarheid biedt het volgende feit. Ter uitvoering van de besluiten van het Concilie van Trente, waartoe Alva de bisschoppen uitdrukkelijk had gelast, was Z.D.H. van Den Bosch in het klooster der Augustinessen op den Windmolenberg aldaar verschenen en had er zekere reformatie voorgeschreven. De nonnen weigerden die aan te nemen en wenschten bij den ouden regel te blijven. Wat de Bisschop maant, zij blijven weigeren. Monseigneur vertrekt naar het provinciaal Concilie van Mechelen, komt na eenige weken terug en vraagt, of zij zich sindsdien beraden hebben. Dat hoefde niet: zij weigeren. De Bisschop neemt geen halve maatregel: hij treft het klooster met het interdict. Nu zijn ze z'n best in last en wanen al in den kerkelijken ban te wezen. Hun godsdienstzin zegt: dan liever toegegeven en binnen drie dagen heeft Monseigneur ze, waartoe hij ze brengen wilde. Want geweld gaat vaak boven recht, laat deze non daarop veelbeteekenend volgen. En als ook in hun klooster een nieuwe regel voorgeschreven wordt, waartoe haar kloostergelofte haar toch niet had verbonden, hooren wij haar de zuurzoete woorden herhalen: ‘mer na dit een beter, willen wy hopen.’

* * *

Tegen zulk een gemoed, dat van den Ordinarius maar niet alles zonder eigen oordeel kan aannemen, botst nu een wereld vol beeldstormerij en Geuzendom. Het conflict is daarmee in dit aan God overgegeven gemoed gesteld. Benauwenis en verontwaardiging wisselen elkander af in haar beschrijving, erbarming, vervloeking, spot en hooge ernst. ‘Och, wi wonsten so dick om den lichten dach! Noeyt blijder ure dan doen quam den dach’, hooren wij haar zuchten. Geen pen kan het beschrijven, wat die Geuzen volgens haar hebben bedreven. Maar hiervan is zij zeker, dat ze nog gewaar zullen worden, wat ze God in de Sacramenten voor oneer hebben aangedaan. En laat ze eens spotten met Gods Heiligen, zooals ze deden met dat zware beeld van Sint-Jan boven op den toren, dat zij tevergeefs hadden trachten naar beneden te halen, maar het

VIII

toen een geuzenschotel om den hals gehangen hadden en ertegen geroepen: santjes, manneke, *vive le Geus!* of als het beeld van O.L. Vrouw en dat van S. Antonius, die in het vuur gezet werden om er den gek mee te steken, zij weet, dat er met God en zijn Heiligen niet te gekken valt. Het verwondert ons niet van haar te hooren, dat de eene spotter daags daarna al zwart en dood was, de ander lam, een derde bij een andere gelegenheid plotseling verstijfde armen had. Voor zulk eene is het gelukkig, dat naar hare overtuiging God elk oogenblik klaar staat om in te grijpen, al betreurt zij het diep, dat zoo menige ziel zal verloren gaan. Geuzen en boeven noemt zij in één adem, hun geloof is venijn en zij leven een beestenleven. Hun Geuzerij leerde hen den breeden weg te gaan en te leven 'in alre wellusticheit des vlees.' Aten die nieuwe predikanten niet op Goeden Vrijdag vleesch, waarvoor men toentertijd een openbaar vonnis op kon loopen, en werd Den Briel ook niet door de Geuzen in de Goede Week gewonnen, als ieder Christenmensch wat goeds zou behooren te doen? Als hadden zij Jezus zelf gekruisigd, zoo gingen de beeldstormers tekeer. Is dit geen vuil gespuis, vraagt zij van Bomberghen en de zijnen, die in 1567 korten tijd in Den Bosch de macht in handen hadden en probeerden die voor de Geuzen te behouden. En in het bericht over het verloren gaan van Roermond in 1572, als er aan de eene stadspoort gevochten wordt tusschen de Geuzen en het Waalsche garnizoen, zegt zij dat door een andere poort de eene duivels de andere inlieten. In één woord, en dat zegt veel voor die dagen, Joden en Turken zouden volgens haar nauwelijks erger hebben kunnen bedrijven dan van Geuzenzijde werd gedaan.

In welk licht deze ziel de partijhoofden ziet, is a-priori te bevroeden. Als Alva naar Groningen trekt om de huurlingen van graaf Lodewijk van Nassau, dien nieuwen Pharao, uiteen te jagen, heet het, dat de Hertog zijn bloed voor het H. Geloof begeerde te storten, alsof hij regelrecht ten kruistocht voer. Wanneer er na zijn vertrek de wildste geruchten over hem en zijn zoon loopen, zelfs dat zij beiden in zoodanige ongenade bij den Koning gevallen waren, dat zij onthoofd zouden zijn, laat zij daarop volgen: God alleen is het bekend, ik weet er niets van, maar dat moet ik zeggen, goed was hij voor kerken en kloosters, die nooit over hem te klagen hebben gehad en die hij altijd vrij van inkwartiering van Spanjaarden heeft gehouden. Blijkbaar was dit wel het ergste, wat iemand destijds overkomen kon! Is er daarentegen sprake van den prins van Oranje, dan lezen we achtereen van geestelijken ongelukkig maken, priesters dooden en kerken vernielen. Dat deze in Holland en Zeeland zooveel succes had, wordt met een vloekwaardig *God betert* bezegeld. En zij geneert zich niet op hen, die daar des Prinsen zaak dienden en er de hand toe leenden om hun stad aan diens

zijde te brengen het spreekwoord toe te passen: *het is een vuyl vogel, die sijn selfs nest bescijt.*

Roomsche Geuzen, zooals Tesselschade ze later noemen zal, de velen die als de graaf van Egmont nooit in hun geloof noch koningstrouw gewankeld hebben, maar met de genomen maatregelen tegen de anderen het niet eens waren en bovenal den Spanjaard uit het land wenschten, bestaan er voor haar niet. Met haar geestgesteldheid kwam ze niet tusschen twee stoelen in te zitten, zooals het dezulken is vergaan. Wel is ze er niet blind voor, dat de Spaansche krijgsknechten, waar zij komen, onwelkome gasten zijn, die alles naar hun zin moeten hebben en de burgers veel verdriet aandoen, maar zij laat er onmiddellijk een goede noot op volgen: voor het H. Sacrament hadden ze grooten eerbied en de geestelijken deden ze geen overlast. Och, schrijft ze op een andere plaats, zij zijn zeer goed van geloof en fijn in de kerk, al doen ze de burgers veel last aan en moeten die oppassen geen woord teveel te zeggen, of zij steken hun een mes in het lijf. De fijnen!

* * *

Een geestgesteldheid als de hier aangegevene is voor dien tijd volstrekt niet ongewoon.

Wanneer er zooveel kapittels met hun bisschop overhoop lagen - en het Bossche maakte daarop geen uitzondering - ligt het voor de hand, dat ook de kloosters een veel zelfstandiger houding dorsten aan te nemen dan thans ons redelijk lijkt en kon het ook niet uitblijven, dat er uit de toenmalige kloostergemeenschap een vrijmoediger toon tot ons doordringt dan dit tegenwoordig geschiedt. Men denke maar eens aan de houding der Brabantsche abten uit die dagen tegenover de instelling van het Bossche bisdom! En zoo bij deze kloosterzusters: de Hemel alleen vermocht iets op haar.

Doch wie niet geestelijk blind was, zag bijna in alles zijn wonderkracht. In hoeveel gevallen werd hier niet de realiseering der bekende voorstelling van Gods arm uit de wolken gezien! Men valt over de mirakelen. Maar merkte prof. Fruin indertijd al niet op, dat zelfs een geleerd en beschaafd Katholiek van iets lateren tijd als Frans van Dusseldorp zoo kinderlijk (Fruin schreef eigenlijk dom) bijgeloovig kon zijn?¹⁾. Zoolang de menschheid met bovennatuurlijke begrippen zich zal bezighouden, ligt het toch voor de hand, dat het gevoel van de inwerking daarvan op de natuurlijke wereld immer suggestief zal blijven?

Men meene ook niet, dat de hier gebruikte bewoordingen en de denkrichting, waaruit ze zijn geboren, ten opzichte van den prins van Oranje en de Geuzen eenerzijds en van de Spanjaarden aan den anderen kant voor dien tijd opvallend zijn. Wie op papistisch

1) R. Fruin, Uittreksel uit F. Dusseldorpii Annales, blz. XXXVII.

standpunt stond, dacht en sprak in dien tijd niet anders. Deze non bezigt geen dikkere woorden dan haar geestverwanten. Bij haar wordt niet eens de Prins zooals bij den rechtsgeleerde-priester Frans van Dusseldorp met een aan een officieel stuk ontleenden term de *pest van ons vaderland* genoemd. Diens term *nebulones* ter aanduiding van de Geuzen is zeker zoo erg als die van *boeven* en *rabbauwen* hier. En zien wij niet in de kloosterkroniek der Bossche Predikheeren, dat hun toenmalige Prior Martinus Leendt de Geuzen-beeldstormers ook als *helsche duivelen* aanduidde?¹⁾ Dezelfde vergelijkingen met *razende honden* en *brieschende leeuwen* als hier voor hen gebruikt zijn, vinden wij ook uit zijn mond opgeteekend. Zoodat wij kunnen aannemen, dat de hier aangeslagen toon in volkomen harmonie is met hetgeen in die jaren binnen deze kringen werd gehoord.

Bij de tegenpartij bediende men zich trouwens van hetzelfde vocabulaire. Iemand als Lumey sprak niet anders dan van het valsch verraderlijk venijn der Papisten. In een bericht uit dien tijd lees ik van *den duvel van Alva*²⁾. Diens secretaris Albornoz kwam er zelf voor uit, dat in de oogen der Geuzen alle Spanjaarden duivelen waren en dat als zij het over Alva hadden, het schuim hun op den mond stond³⁾.

Een dergelijke krachttaal van weerszijden toont voldoende aan, hoe diep de kloof al tusschen beide partijen was.

* * *

Nu wij den gezichtshoek kennen van waaruit de gebeurtenissen, die we hier opgeteekend vinden, worden gezien, stellen wij ons de vraag, wat we aan deze geschiedbron hebben.

Zonder verdere restrictie is daarop het antwoord: een vooral locale, maar belangwekkende spiegel uit den tijd der troebelen, met name van de tweede helft van 1566 tot het einde van 1575.

Om met de hoofdzaak te beginnen: voor de Bossche geschiedenis dier jaren bezitten we niets, wat in de schaduw hiervan kan staan, tenzij men voor den eersten tijd die reeks belangrijke verhooren citeeren wil, die door den heer Cuypers-v. Velthoven indertijd zijn uitgegeven; welke toch eigenlijk een geschiedbron zijn van geheel anderen aard en daarom een onvergelykbare grootheid.

Ieder, die tot dusver iets van het tijdvak der troebelen uit het verleden van Brabant's vierde hoofdstad wilde weten, werd via het geheel verouderde, maar nog altijd niet vervangen boek van Mr. Johan Hendrik v. Heurn over de *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch* (1776/8) verwezen naar de 17e-eeuwsche

- 1) In de *Historia Martyrum Gorcomiensium* uit het begin der 17e eeuw heeten de Geuzen ook *diaboli ministri*.
- 2) A.G.R. Secrétairerie allemande, No. 73 fol. 218.
- 3) Gachard, *Correspondance de Philippe II*, t. II p. 317.

werken van Pieter Bor en Jacob v. Oudenhoven. Laatstgenoemde, die van Den Bosch geboortig was, maar den kap op den tuin van het klooster Baseldonck had gehangen, is zeker niet de meest aangewezen man om ons in de rechte sfeer der godsdiensttwisten te brengen. Bovendien heeft hij met Bor gemeen slechts werk uit de tweede hand te kunnen leveren. Bij Bor is dat voor zijn eerste deel der *Geleentheit van 's-Hertogenbosch*, dat tot 1579, dus enkele jaren verder dan het eindpunt onzer publicatie loopt, al bijzonder sterk: hij neemt bijna letterlijk de kroniek van Albertus Cuperinus met haar tweede vervolg over volgens de lezing van het Hs., zooals (of dat?) v. Heurn ook bezeten heeft en Dr. Hermans tot grondslag heeft gelegd aan de uitgave ervan.¹⁾ Behalve deze kroniek is er nog eene uit den tijd der gebeurtenissen zelf dagteekenend en opgesteld door Mr. Dominicus Beyens, notaris en klerk der stadsrentmeesters.²⁾

Het verschillend karakter dezer drie kronieken is niet moeilijk vast te stellen.

Cuperinus' kroniek, of liever het vervolg daarop, dat van andere hand moet wezen, daar het eigenlijke werk niet verder dan tot 1558 loopt, verraadt zijn duidelijke herkomst door de geregelde vermelding van nieuw benoemde schepenen, de talrijke inlasschingen van officiële brieven en ordonnanties en de vooral officiële gebeurtenissen, die er minder in worden beschreven dan wel kroniekmatig opgeteekend. Het kan niet missen, of de ons onbekende schrijver van dit vervolg zat op de schrijfkamer van het stadhuis. De taal is dan ook echte stadhuistaal en wat voor dien tijd voor een leek ter Griffie ondoenlijk zou zijn geweest, al die moeilijke woorden zijn ook goed geschreven. Maar als over alles, wat van het stadhuis afkomt, ligt er iets grauw over dien stijl, die het verbleeken van angst, noch het gloeien van opwinding kent en waarin men nooit de vezelen voelt trillen, wanneer hartstocht of verontwaardiging daartoe alle aanleiding geeft. Het verdient derhalve het praedicaat van *zakelijk nuchter*.

Beyens' kroniek is het ware type van een maaksel van zijn beroep. Van alle getuigen, die na de troebelen voor de Commissarissen van den Hove worden geroepen om verklaring af te leggen van wat er in die dagen is gepasseerd, is deze klerk-notaris de eenige die komt met 'zekere geschrifte, dwelck hy gemaect ende gescreven hadde tot zynder memorie, dwelck hy alsnu vercleert gecolligeert te hebbene, zom van hooren zeggen, ende zom van zelve gesien te hebbene,'³⁾ waarvan hij onder eede staande alleen het laatste

1) Dr. C.R. Hermans, Verzameling van Kronyken enz. (uitgave v./h. Provinciaal Genootschap, 1848).

2) Kronyk van het Historisch Genootschap, jrg. XIII (1857) blz. 283 vlg.

3) P. Cuypers-v. Velthoven, Documents etc., p. 366.

Er kan geen twijfel aan bestaan, of dit geschrift is identiek met wat prof. B. de Geer van Jutphaas uit de Hss.-verzameling van prof. Ackersdijck heeft gepubliceerd, ofschoon hij meende tegen v. Oudenhoven's gezag in dit werk niet aan genoemden Beyens te kunnen toeschrijven. De Geer's bezwaar is stellig niet van dien aard, dat het tegenover andere aanwijzingen houdbaar is: dat de schrijver zichzelf in den derden persoon eens noemt, is voor den aktenstijl niet zoo vreemd. Het is dan ook geen toeval, dat deze kroniek met het eerste tijdperk der Bossche troebelen, het vertrek van Bomberghen, eindigt en dat na de inleiding over Antwerpen, vanwaaruit de stoot tot de Bossche troebelen gegeven werd, er verder slechts van het in Den Bosch voorgevallene wordt gehandeld. Immers begon een maand later het onderzoek, waarbij dit geschrift werd overgegeven, dat een volledig relaas der gebeurtenissen bevat.

wil volhouden. Je type van notaris, die van al het gebeurde direct aanteekening hield, daar men nooit kan weten, wanneer het nog te pas komt en het bovendien tot de axioma's van dien stand behoort het *verba volant, scripta manent* gaarne in praktijk te brengen.

Dus alweer aan den officiëelen kant als bij 't vorige. Geen wonder, want ook deze schrijver is op het stadhuis goed thuis. Hij weet alles, wat daar omgaat of wat voor post er wordt aangebracht en is in staat het boek te noemen, waar een bepaald plakkaat in is ingeschreven: 'bij denselven placcate, daeraff copye autentyc staet gescreven in 't boeck van accorde onder de clercken deser stadt berustende.' Ook hij kan de stadhuiswoorden zonder uitzondering goed schrijven: zijn beroepsvocabularium verschilt niet veel van dat der ambtenaren op het stadhuis. Maar toch zit hij niet den heelen dag op de Griffie. Hij weet veel meer te vertellen dan de schrijver der hiervóór genoemde kroniek, is veel meer tot in de puntjes ingelicht en zou het ons, verre nakomers van die 'beroerlycke tyden,' het bijna doen bejammeren, dat de troebelen hier ook geen 80 jaar hebben geduurd om door dezen sekure daarover te kunnen worden ingelicht. Want even goed als op het stadhuis is hij thuis in de kerk. Hij was toch rentmeester van de Lieve-Vrouwenbroederschap, wier koor in de Sint-Janskerk het luisterrijkst was van alle kapellen en waarin de dagelijksche dienst de talrijkste kerkgangers trok. Als men ook hier in Den Bosch gaat beeldstormen, is hij het, die met enkele gewapende manschappen de woestelingen uit 't Vrouwenkoor houdt, tot hij het raadzamer vindt dit van zijn kostelijkheden te laten ontdoen en die naar veiliger plaats te doen vervoeren. Of hij dus terdege is ingelicht, als hij deze zaken op schrift stelt! Zijn praedicaat mag wel wezen: *een omstandig eerlijk verslag*.

De hierachter volgende kroniek is heel iets anders. Men merkt het al onmiddellijk aan de taalvormen. Ik durf gerust zeggen nog nooit onregelmatiger en meer onaf werk onder de oogen te hebben gehad. Die hier de pen voert, deed dat niet dagelijks als de beide vorigen. Een geregeld dooreen-gehaspel van vormen met lange of korte stamklinker, van naamvals- en meervoudsuitgangen, van het al of niet gebruik van lidwoorden en persoonlijke voornaamwoor-

XIII

den, van vreemdsoortige tijdvormen, van regelmatige en anakoloethische zinconstructies, van dialectische en algemeen gebruikelijke vormen - kortgezegd een staalkaart van onregelmatigheden in het taalgebruik, die voldoende de onwennigheid van degene, die de zaken hier te boek stelde, aantoonde. Let maar niet op de woorden van vreemde afkomst en op de eigennamen! Men leest *inkesisie, precant, presentent, cruysefix, pervoost, adderenten, commesceerris* enz. benevens *Yrsahel, Outsborch, Oudenaer, Gruenigen* e.dgl. bastaardvormen te kust en te keur. En dat dit niet gedachtelooze verschrijvingen zijn, volgt zoowel uit het herhaald voorkomen van verschillende dezer woordvormen (Haarlem wordt nooit anders dan *Hallum* of *Halem* geschreven) als uit het verhaspelen van een paar vormen, waarop ik afzonderlijk nog wijzen wil als een voor mij onopgelost raadsel. Ik bedoel de meermalen gebezigde vormen *Baptisten* en *Ioesen* of *Iosen* voor *Papisten*¹⁾ en *Goesen, Gosen* of *Geusen*: de eerste vorm nooit anders, de laatste meer naar het eind; en dat van twee woorden, die toentertijd eenieder in den mond bestorven lagen. Even zonderling als er, zij het slechts eenmaal, *den Boesse* gelezen wordt. De kopiïst draagt toch niet van alles de schuld!

Een en ander dient weliswaar niet ter verfraaiing, maar het zijn toch maar onvolkomenheden aan den buitenkant. Het onderwijs was destijds nog niet zoo degelijk en voor de meisjes beteekende het zoo goed als niets: wie lezen en schrijven kon en daarbij den catechismus kende, had het al ver genoeg gebracht. In 'n wereldstad als Antwerpen toen was, zal daar ook voor meisjes wel meer gelegenheid voor ontwikkeling zijn geweest, getuige Anna Bijns, maar in Den Bosch en omgeving was er voor haar niet veel te halen. Schoolkennis is trouwens niet alles: men kan ook uit zichzelf wat leeren of meebrengen en dat bewijst de schrijfster van deze kroniek.

Want hoe gebrekkig hare schrijfvormen mogen wezen, in haar stijl ligt toch wel iets aantrekkelijks, ook al is deze nog onvolmaakt. Er ligt ziel in het verhaal, dat leeft op iedere bladzijde. Ook hier begint het met dat droge en niets beteekenende, maar toenmaals veel gebruikte *item*, dat we nog herhaaldelijk als in Beyens' werk ontmoeten, maar daar staan zeker evenveel *och's* tegenover, die zooveel hartezuichten zijn eener bedrukte ziel. Ze doen ons denken aan dat Delftsche begijntje, dat den naam van Sinte Geertruide van Oosten gekregen had om dat lied van smachtend verlangen van *Het daghet in den Oosten*, dat haar lijfdeun was en eveneens zoo vol is van deze verzuchting. Toen ik in deze kroniek den regel las: *Och wi wonsten so dick om den lichten dach*, kort daarop gevolgd door dien verlossenden juichtoon: *mer noeyt blijder ure dan doen quam den dach*, riep me dat direct de beginregels van dat non-

1) Een verschrijving is eerder de eenmaal voorkomende vorm Paptisten in A.G.R. Audience, No. 510 fol. 38.

netjes-Paaschlied voor den geest, dat langgeleden Hoffman von Fallersleben in zijn *Horae Belgicae* heeft uitgegeven:

Sijt vrolic, het is gheworden dach,
Die sonne die is opgeganghen,
Die Here die heeft ghewonnen den stryt,
Hi heeft verlost die ghevanghen.

Er staan meer reminiscenties der vroegere literatuur in deze bladzijden. Zal dat een paar maal voorkomend *och ewich is so lanc!* niet bij velen de herinnering wekken aan pater Brugman's bekende lied, dat dezen refreinregel heeft? Zeer sterk is de overeenkomst met een nog beter bekende plaats uit den *Reinaert*, als we bij de beschrijving van een oploop lezen: *alle dat lepel lecken mocht, quam daer gelopen, ja die een ginck op een stelt, die ander was half blijnt, die dorde had enen bult, die som gingen crom van ouderdom*. Hieronymus Bosch moet zich hier als kunstenaar thuis gevoeld hebben, waar de nonnen zelfs dusdanige opmerkingsgave toonen te bezitten!

Van nature, zou ik zeggen, weet de schrijfster haar verhaal levendigheid bij te zetten met de daartoe geëigende middelen, die een ander opzettelijk aanwenden zal. Daartoe hoort het gebruik der apostrophe, als zij bijvoorbeeld de Geuzen van leer geeft: *gi, Goesen, wat moechdi dencken, dat gi die goey Heren aldus begeert te crencken, die u niet dan goet en hebben gedaen? Het sal noch worden gewrocken, al waert over 7 jaer. Ja u kijnderen, die noch niet en sijn geboren, die sellent noch moeten horen, dat haer ouders hebben mysdaen*. Ook draagt het herhaaldelijk sprekend invoeren van personen, zooals in levendigen verteltrant, niet weinig tot de genoemde eigenschap bij. En evenzoo het dikwijls tepas brengen van spreekwoorden: op de eerste bladzij de beste, als zij plotseling haar critiek op den adel afbreekt, vloeit haar die volkswijsheid uit de pen: *want met groten heren quaet keerssen te eten is*. Een paar andere haalde ik reeds hiervoor aan, doch daarmee is de voorraad natuurlijk niet uitgeput.

Wijst dit alles niet op een zeer expressieven stijl? Dat bewijzen ook hare vergelijkingen. De Geuzen, die, eer zij uit Mechelen aftrokken, een deel der stad verbrandden, slachtten den baarlijken duivel: want overal scheiden zij met stank, zegt zij. Men schenke ook eens aandacht aan de manier, waarop hier iemand wordt uitgeschilderd, die van verdriet vermagerd is: *hi heeft vlees ende bloet verteert, sijn vel was hem aengeslagen*. Iedereen kent wel iemand, die wat te ruim in zijn vel is komen te zitten, maar lang niet iedereen zou dit met zooveel uitdrukking als hier hebben weten te zeggen.

Een laatste stijleigenaardigheid, die in proza der 16e-eeuw, met name dat van piëtistischen aard, veelvuldig voorkomt, is het hier

opvallend streven om hetzij binnen den zin, hetzij in opvolgende zinnen een rijmklank te brengen. Het hierboven gegeven citaat levert daarvan al een voorbeeld. Men behoeft er overigens niet naar te zoeken, want ze liggen op verschillende bladzijden voor de hand. Bij voorkeur vervalt zij tot dezen stijlvorm op plaatsen, die van gemoedsbewogenheid getuigen, waartoe trouwens ook de aangehaalde kan gerekend worden.

Van zulk een geest zal ook een levendige inhoud van verhaal te wachten zijn. Deze schrijfster wikt en weegt niet als de klerknotaris, wat hij voor zijn geweten verantwoord kan of niet, noch kan die achter een hoogen lessenaar zittend rustig eens overwegen, wat de moeite van het opteekenen waard zal zijn zooals de stadhuisclerk dat heeft gedaan, neen, *ex imo pectore*, uit het diepste van haar gemoed put deze de hier weergegeven indrukken over allerlei stof, welke tot haar oor is doorgedrongen en niet het andere oor is uitgegaan. Dat is de ware stemming om zich niet aan een streng program te houden! Het nageslacht is er gelukkig mee. Wie immers aan het uitzoeken gaat van het al of niet belangrijke, kan nooit vooruit weten, wat eeuwen later dit voor andere geesten zal zijn. Zoo heeft deze kroniek dan ook maar weinig van haar oorspronkelijken opzet. Het blijft volstrekt niet bij die zeer beperkte opgaaf: te zullen schrijven van de afgrijselijkheid, die evenals elders in Brabant ook hier te 's-Hertogenbosch is geschied. Niet alleen wat daar geschied is, vormt den inhoud van het hierachter te boek gestelde, maar ook wat er is gehoord. En zooals het gaat, men hoort het eene wel, het andere niet. Systeem is hier ver te zoeken, evenzoo volledigheid. Van een noodweer in Zuid-Frankrijk wordt melding gemaakt, maar geen woord leest men over het gevaar, dat de Sint-Jan bedreigde, toen in September 1572 het dak in vlammen opging. Het beleg van Haarlem wordt vermeld, dat van Leiden niet. En zoo meer. De naam der toen zoo levenskrachtige en wijd vermaarde Lieve-Vrouwen-Broederschap komt geen enkele maal in deze Bossche kroniek voor. Evenmin vernemen wij, dat keizer Maximiliaan's onwettige dochter, die hier in het St.-Geertruiklooster met anderen van voornome afkomst het kloosterkleed droeg, juist in die jaren op hoogen leeftijd kwam te overlijden. Waar de graaf van Megen, toen hij met zijn krijgsvolk voor de gesloten stad lag, zoo goed op de hoogte daarvan was, dat hij door 'n trompetter liet informeeren, of zij niets te kort kwam, is het niet te onderstellen, dat dit niet in wijden kring, zeker binnen de kloosters zou bekend zijn geworden. Doch men zoekt het hier tevergeefs. Nemen we gerust aan, dat dit en andere feiten hier alleen ontbreken, omdat ze toevallig niet geboekt zijn. Naar dezen maatstaf moet dit geschrift beoordeeld worden. Waar zoo de dingen van den dag op den voorgrond treden, mag de wijze regel van *il faut juger les écrits d'après leur date* minder dan ooit verwaarloosd worden.

Ik wijs daarvoor op de sentimentaliteit, welke aan die vroeger dikwijls zoo ruwe tijden eigen is. Hoe dikwijls waren toen de oogen vochtig! Van Bossche burgers wordt het goed door de Geuzen aan de stadspoort afgepakt - weenend laten zij het hunne achter. Er heeft een verzoening plaats tusschen den kanselier van Brabant en de schutters der 4 Bossche vendels en beide partijen kunnen hun tranen niet bedwingen. Als de Geuzen in het Luiksche Hasselt voor den Bisschop het onderspit moeten delven, geven zij de stad al weenend over. En toen dit in Den Bosch hun overkwam en na Bomberghen's vertrek de stad nieuw garnizoen binnenkreeg, 'wasser groot gekerm ende geweent onder die Geusen.' Bomberghen zelf, maar dat vertelt onze kroniek niet, doch hoort men bij hef onderzoek naar de troebelen een getuige verklaren, verliet na zooveel teleurstelling ondervonden te hebben de stad al weenend. Wel leest men hier, dat de hertog van Medina-Celi, toen hij te Brussel als toekomstig landvoogd kwam en den toestand leerde kennen, ook al bitter weende.

Op ons heeft dergelijke sentimentaliteit geheel geen vat. Er is er ook, die dit wel kan hebben. Sprekende van alle verdriet en angst tijdens den beeldenstorm, toen de leus klonk: *Papenbloet ende borgerengoet*, in het klooster van den Uilenburg doorstaan, maakt de kroniek melding van 'een jonck gesloten susterken, datter int siechuys heeft geseten ende heeft menich bangicheit gheleden. Want offer had gegaen aen een lopen, soe soude sy hebben gheweest aen die quaetste coope. Want sy en con niet enen voetstap gegaen noch gestaen noch in 9 jaren en had gedaen.'

Niet alleen zulke ideëele bezorgdheid klinkt er uit deze bladen, ook aan materiële wordt er plaats ingeruimd, zelfs bij herhaling. Hoeveel het kalfsvleesch, kaas en eieren, suiker en zout enz. in den duren tijd van het jaar 1575 kostten en wat er betaald moest worden om een schort te verven en wat voor een kloosterkap, het wordt hier alles vermeld, want het was God niet te wijten, die alle vruchten der aarde dien zomer overvloedig wassen liet, maar de menschen hebben het elkander moeilijk gemaakt. Zoo was het ook gesteld met hen, die land hadden liggen onder Bommel of Gorcum, die beide Geusch waren; wat moesten dezulken niet aan de Geuzenkapiteins betalen om aan hun gras of hooi te komen en wat een last om het vee, dat men alleen onder den rook der stad overdag dorst naar de wei te brengen, elken avond daar weer uit te halen! 'Och denckt watten trybulacie en verdriet, dat die menschen malcanderen aendoen!'

Deze kreet geeft de sleutel voor het kort begrip van haar maatschappelijke opvatting. Voor haar stond het vast, dat God wasdom gaf, maar de menschen den boel bedierven. Daardoor alleen 'was het selden dach, men en hoerden wat quaets.' Wat hadden vooral de arme kloosterlingen het te verduren! Hoe naïef klinkt haar ver-

wondering, dat die ketters, die zij zelf eens voor *verscymmelde boeven* uitmaakte, zoo'n verkeerden aard in zich konden hebben, dat zij niet verdroegen, dat de zusters ook leven moesten, en hun dan ook nooit iets gaven. Gelijk het bij alle beroering gaat: van weerskanten beklagt men zich over hetzelfde onrecht. Want ook de aanhangers der Hervorming beweerden niets anders te zoeken dan 'in alle stillichheit vredsamich met alle menschen te leven.'¹⁾

Maar genoeg om een denkbeeld te geven van de verscheidenheid van stof en de levendigheid van voorstelling, die in zulk een ongewasschen vorm ons worden voorgezet. In dezen zin ligt al voldoende praedicaat besloten, dat nog nadere preciseering overbodig lijkt.

* *

Nu komt de vraag omtrent de herkomst der kroniek en van haar gegevens.

Wat het eerste deel dezer vraag aangaat, kan ik verwijzen naar hetgeen de heer v. Sasse v. Ysselt in zijn voorwoord daarover heeft meegedeeld. Het kan nog worden aangevuld met de mededeeling, dat 't Hs. den 7en Mei 1901 door de firma Fred. Muller te Amsterdam is verkocht geworden, die het in den veilingcatalogus met de eenige noot voorzag: 'met verscheiden aantekeningen betreffende de kleeding der nonnen.'²⁾ Nu komt er juist over dit onderwerp geen woord in het handschrift voor, zoodat men zou gaan twijfelen, of het wel hetzelfde is, wees de titel en een aantekening ter Koninklijke Bibliotheek dit niet voldoende uit. Het draagt daar het nummer 131 H 20.³⁾

Het Hs. is in bruinleeren band en uitwendig niet grooter dan 15 × 10½ c.M. Op den rug een oude titel op papier: *Tegen de H. Kercke*. Het is met een boekletter, niet overal even duidelijk, geschreven; de titel op pag. 1 gerubriceerd evenals de beginletters der alinea's, terwijl de pagina's een afwisselend aantal regels tellen (van 18 tot 26); de bladen 71-78 zijn van kleiner formaat dan de overige (1 × 1 c.M. verschil). De foliëring is van moderne hand, maar niet zorgvuldig uitgevoerd: na fol. 16 is er een overgeslagen en fol. 65 komt dubbel voor; i.p.v. 92 folio's zijn er dus in werkelijkheid 94, waarvan 84 voor de kroniek dienen; fol. 86 en 91 bevatten schietgebeden van S. Bernardus voor elken dag der week, maar deze beide bladen zijn juist verkeerd geplaatst bij het inbinden; fol. 87 en 88 bevatten een prognosticon betreffende Holland

- 1) Uit een adres der Hervormden te 's-Hertogenbosch, op een datum tusschen den eersten en tweeden beeldenstorm ingediend (Cuypers, l.c., p. 54).
- 2) Catalogue de Manuscrits et de Livres. Collections de baron v.d. Bogaerde de Heeswijk, Jhr. Dr. J. Six (etc.), I No. 48.
- 3) Zie Verslag Koninklijke Bibl. 1901, blz. 22, No. 9.

van omstreeks 1570; fol. 88 verder nog een dito van den Bisschop van Mainz betrekking hebbende op de jaren 1570-80 en fol. 89, 90 en 92 een explicatie van den profeet Abacuck *de generacione mundi*. Tusschen den tekst der kroniek in vindt men op fol. 31 v° de Zondagsletters der jaren 1586-1600 en op fol. 32 en 32 v° gelijksoortige aantekeningen omtrent inkleeding en professie als op fol. 85 en meest dezelfde namen, evenals de Zondagletters van lateren datum dan het Hs. zelf is; de oudste opteekening daarvan is van 5 Maart 1591.

Uit dit alles blijkt vast te staan, dat deze kroniek, waarin het laatste bericht van Februari 1576 is, uit dien zelfden tijd dagteekent, terwijl het niet uitgesloten is, dat er al vroeger mede is begonnen. Naar den aard der verschrijvingen, welke in den tekst voorkomen en die in deze uitgave aan den voet der bladzijden zijn aangegeven, lijkt het naar alle waarschijnlijkheid een copie te wezen, ofwel een onnauwkeurig afschrift van een toch al niet feilloos brouillon. Immers komen er buiten de reeds opgemerkte eigenaardigheden, die althans voor een deel op rekening van de auteur zelf gezet mogen worden, nog zooveel kromme dingen in de tekstlezing voor, dat die desnoods wel van een gedachteloos copiïst, maar onwaarschijnlijk van een opsteller te verwachten zijn.

Die auteur met naam en toenaam te noemen is mij niet gegeven. Dat dit echter gelijk in het voorwoord staat, een kloosterzuster van den Uilenburg is geweest, valt uit den tekst zelf op te maken. Die spreekt van *ons kerck op den Ulenborch*, van *ons susteren* en *ons cloester*. Als er sprake is van de bende beeldstormers, lezen we: *als desen hoop aldus bi ons waren in die spincamer*, en in den barren winter van 1570 *was ons cloester vol waters.... ons susteren mosten op die solder eten ende spinnen ende leden oock groote couwe*. En als bisschop Sonnius, die bij den beeldenstorm uit de stad gevlucht was, na de inlegering van vertrouwd garnizoen daarin terug durft keeren, uitdrukkelijk door de Regeering ontboden om hier in de kerkelijke zaken te voorzien, begint hij de ontwijde kerk- en kloostergebouwen te herwijden, *daer wy die ierste af waren*. Bisschop Metsius kwam eind December 1571 *in ons convent* voor de kloosterhervorming.

Valt uit het aangehaalde reeds op te maken, dat de auteur onder de inwonenden van dit klooster moet gezocht worden, pater of mater is het niet geweest. Die worden als zoodanig in den tekst genoemd en de onderoverste erbij. Uit de vermelding van *ons moeder camer* volgt, dat de schrijfster een der zusters moet geweest zijn. Nergens noemt zij echter haar naam. Haar was het genoeg, dat die in het Boek des Levens staan zou. Zij spreekt evenmin over zich zelf. Alleen weten we, als wij haar woorden naar de letter mogen opvatten, dat zij reeds vóór 1545 moet geleefd hebben, daar zij bij de vermelding van den doortocht der aartshertogin Anna van Oostenrijk

schrijft: *dit is nu ons Conincks vierde huysvrou, die hij gehat heeft bij mijnen leven.* Philips' eerste echtgenoot Maria van Portugal stierf in genoemd jaar.

De aanwijzing, die er onderaan de voorpagina wordt gelezen, kan hier niet helpen. Deze luidt: *Dit boeck is in bewaringe van suster Mariken van den Huevel opten Ulenborch.* Bij de straks vermelde aantekeningen betreffende de kloosterprofessies staat deze zelfde vermeld als: *Suster Mariken Jans van den Huevel is gecleet int jaer ons Heeren M V^c en XCIX (1599) op den XXV dach April. Ende sy is geprophessit int jaer ons Heeren M VF (1600), int Gulden Jaer, op den XVIII dach Junius.* Achteraan nog: *Maryken van den Hoevel is hier comen wonen anno vijfhondert en V entnegentig opten IX dach April.* De schrijfster kan dit dus niet geweest zijn, maar het was degene, onder wie het boekje alleen berustte. Immers was zij een der latere oversten van Mariënburg gelijk blijkt uit een aantekening in het Liber Obituum, het boek der uitvaarten van dit klooster op 20 April: *Jaergetyt van onse seer Eerwerdighe Moeder suster Maria van den Heuvel van Weerdt, die ons seer loffelyck heeft geregeert den tyt van 26 jaeren. Sterft den 20 April 1669 out zijnde 86 jaeren, geprofessiet ende gewielt 69 jaeren.*

Evenmin als haar naam kennen wij ook haar bronnen. Verdere aanwijzingen dan *een jonck gesel* of *een out man* zegde haar of ik heb 't hooren zeggen van die het zelf hebben gezien, geeft zij niet. Wel heb ik in de achter den tekst volgende aantekeningen meermalen kunnen vaststellen, dat zij nauwkeurig omtrent de feiten, die ook buiten het klooster voorvielen, is ingelicht en op den dag af, soms nog juister dan de stadhuisman van het vervolg van Cuperinus, zaken uit het Bossche stadsleven vermeldt, waarbij zij stellig zelf niet is tegenwoordig geweest. In hoeverre dit vertrouwen mag wekken voor de oncontroleerbare berichten, die men bij haar vindt, zal wel altijd een kwestie van persoonlijke appreciatie blijven. Maar het mag in elk geval worden vastgesteld, dat men toentertijd zonder nieuwsbladen zelfs binnen de kloostermuren over tal van zaken verrassend goed was ingelicht.

* * *

Omtrent de uitgave van het handschrift zij opgemerkt, dat deze, voor zoover het de kroniek betreft, zoo volledig als doenlijk was, is geschied. Natuurlijk is daarbij ook het reeds tweemaal gepubliceerde uittreksel aangaande de verrassing van Loevestein opgenomen; eerst gaf de heer F. Vogels dit uit in de N. Rott. Ct. van 13 Oct. 1927, Ochtendblad A, een verloren plaats voor dergelijke teksten; daarna verscheen het met een toelichting van Jhr. Mr. A. v. Sasse van Ysselst in Taxandria, jrg. XXXV blz. 1 vlg.

Afwijkingen van de in het Hs. voorkomende lezing zijn steeds

opgegeven, behalve de zonderlinge verwisseling van de letters *v* en *w* aan het begin van tal van woorden, zelfs met volgende *l* of *r*; evenzoo was het niet altijd uit te maken, of er *y* of *ij* is gebruikt. Overigens heeft de uitgever zich wel gewacht den tekst te normaliseeren volgens een of ander geldend systeem van tekstuitgave volgens zijn overtuiging, dat daarmee een tekstbeeld verkregen wordt, dat naar onze spellingbeginselen beter, maar op historischen grondslag onjuist zou wezen en waarbij toch nog altijd noodzakelijk moet worden getransigeerd. Een variabele spelling is het constante verschijnsel in de taal der 16e eeuw. Slechts waar de verschrijving apert was, heb ik in de tekstlezing ingegrepen, daar het begaan van een misslag op taalgebied nimmer bedoeld kan zijn. Maar ik ben spaarzaam geweest met dergelijke emendaties. Ik ben bijv. teruggekomen op een aanvankelijk aangebrachte tekstverbetering (sic!) op blz. 9 van *den priesteren aert* in *der priesteren aert*, daar ik op blz. 20 ook las *tegen die boeven danck*, waar veel minder een lichte verschrijving te onderstellen valt en veeleer aan een ander, zij het onlogischer, taalgevoel moet worden gedacht. Zoo heb ik vormen als *van der oppersten Goesen*, *an der luden*, *van der statmueren* en *des smergens*, *des snachts* opzettelijk niet veranderd wegens het veelvulvoorkomen en er daarom minder aanleiding is om hierin verschrijvingen te zien. Wanneer ik in eenig opzicht de clementie van den lezer moge inroepen, dan zou het zijn om het mij persoonlijk onbevredigend gevoel, dat ik terwille van de duidelijkheid wellicht nog te veel vormen naar den voet der bladzijden gebannen heb.

Aangaande de commentaar heb ik mij hetzelfde doel gesteld als prof. Fruin aanvankelijk voor oogen had bij zijn uitgave der *Annalen van v. Dusseldorp*, maar waartoe hem onder de bewerking de lust ontgaan was om dergelijken arbeid ten einde te brengen. Ik heb derhalve om bij dien opzet te blijven 'een breeden toelichtenden commentaar laten volgen, waarin de waarde van den tekstinhoud beoordeeld, het onjuiste weerlegd, het juiste met bewijzen gestaafd' is. Opzettelijk heb ik daarbij vooral aan de Brabantsche, in het bijzonder de Bossche aangelegenheden aandacht gewijd. Niet omdat deze in zich het belangrijkste zouden zijn, maar zij vormen den kern-inhoud der kroniek en verdienen deswege de breedste toelichting. Ook aan de taalkundige verklaring meende ik volle aandacht te moeten besteden.

* *

Tenslotte moge hier een woord van dank gebracht worden, waartoe ik mij jegens velen verplicht voel. Allereerst aan het Dagelijksch Bestuur en de Commissie voor de uitgaven van dit Provinciaal Genootschap voor de vlotte wijze, waarop zij deze uitgave deden tot stand komen. Aan Dr. P.C. Molhuysen, Directeur der Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, voor de bereidwilligheid het Hs. enkele

maanden op 't Rijksarchief alhier te hebben gedeponeed. Aan Dr. J. Cuvelier, den Algemeenen Rijksarchivaris van België, en zijn staf van HH. archivariissen te Brussel, van wie ik sinds verscheiden jaren velerlei diensten heb genoten; in het bijzonder aan het Hoofd der tweede Afdeeling, den heer H. Nelis, die o.a. het beheer heeft over de onuitputtelijke bron der *Papiers d'Etat et de l'Audience*. Aan den heer H. Ebeling, Gemeentearchivaris alhier, die mij uit den aard mijner studie herhaaldelijk nuttig materiaal heeft verschaft. Aan het damespersoneel der bibliotheek van ons Genootschap, die immer klaar stonden om mij nieuwe boekenhulp te bezorgen. En last, not least nog eens afzonderlijk aan mijn dochter, assistente der bibliothecaresse, die het moeizame werk der samenstelling van het register op zich heeft willen nemen, wat ik mede om haar beproefde kennis van inventariseeren aan niemand liever had toevertrouwd.

H. VAN ALFEN.

Dit is een afgrijselijckheit, die gheschiet is tegen dat h. korsten geloef der roemser kercken en den geboden Gods ende den seven sacramenten int lant van Brabant in veel plecken ende steden: soe sal ic wat scrijven van Schertogenbosche, dat daer is gesciet.

Item int iaer XV^C ende LXVI is grote discoerde (1) geweest int⁺ heymelijck onder die Heren des lants, een oersaeck nemende wt den Concilium van Trenten en dat om die inkesisie (2). Want onse Here spreeckt (Johannes in VIII): *ego lux monde. Wie mi volcht, die en wandelt niet in duisternis* (3). Mer want wy allen seer verduistert sijn, oversten ende ondersaten, soe en begeert nyemant bekent te worden in sijn gebreken en oeck - want nu veel heymelijcke gebreken en ketterijen // sijn - soe heeft der werelt hoocheit (4) qualijck⁺ connen verdragen alsulken ondersueck van haer gebreken ende ongeloeff. Ende begeren also overmyts beruete^{a)} van der gemeynten op te staen tegen die catolice (5) kerck. Ende meynden onder den scijn van goet die Confessy van Outsborch (6) hier int lant te brengen. Mer want met groten heren quaet keerssen te eten is, soe wil ick voert seggen, dat ic voorgenomen heb.

⁺1566 Oorzaak der Troebelen.

⁺fol. 1v^o

Soe eest geschiet op enen XXI dach Julius, dat gecomen is een⁺ predecant geseynt van hoger machten macht hebbende, soe hy den volck seden van den Bosch ende ander wtlanden (7), die daer quamen om hem te horen preken in die velden als Christus had gedaen, mer niet sonder vreesse, // want hi had gewapender mannen, die hem⁺ bewaerden; alsoe en deden Christus niet. Ende doen dat een wyle alle Sondage en heilige dagen geduert hadde, soe quam hi van Engelen tot op die Bosch eerde bi die stat (8). Ende doen quam den tweden precant ende synen naem was Jan (9). Ende den iersten hiet Cornelis ende sy stonden en preecten elck om seerste. Ende die Heren verboden van Coninck wegen op lijf en op goet, dat nyemant buyten en souden gaen horen preken (10). Mer hoe ment meer verboot, hoe sijt meer deden, want den hoop waert al henen (11) meerder. Ende sy maecten enen gemeynen buidel en almosseniers (12)

⁺Optreden der eerste predikanten om en in de stad.

⁺fol. 2r^o

a) Hs. beruete.

ende offerden somtijts wel XXX gulden oft meer, ia die som gaven haer ringen van haere hant.

+ Ende als sy hier gepreect hadden, soe // quamen sy met grooter macht in die stat met gewapender mannen ende met gescut en hellebaerden. Ende sijn ierste logijs was opten Vuchterendijck (13) ende de Heren verboden, dat hi met alsulken macht in die stat niet meer comen en soude (14). Mer hi en liets niet ende doen hi eerst buyten quam preken, doen had hem die scouten wel willen veriagen oft vangen, hadt hem een vijftich^{a)} mans bi willen staen. Mer nyemant en wout wagen, dat sy noch wel sellen beclagen. +fol. 2v^o

+ Voert soe precten hi al buiten tot opten XXII dach Augustus; doen quam die tijdinge op enen Donredach des avons ontrent V of VI^{b)} uren, dat tot Antwerpen alle die kercken en capellen en⁺ cloesterskerken al verdestruweert hadden. (15) Ende doen // soe gingen sy hier oeck in S. Jankerck te werck onder Lof (16) ende duerden allen den nacht en sloegen die autaren en vergulden beelden al ontstucken. Ende deden hoer ghevoege in die priesterskisten (17) en scoerden die boecken. Ende wi waren allen den nacht in groter bangycheit. Want wi meynden allen ogenblick, dat se in ons cloester souden hebben gecomen. Mer doen den dach quam, doen deilden hem den hoop ende liepen in die manscloester en voert in die vrouwencloester en die ander hielden S. Janskerck in. Ende sy quamen wt die Mynrebruerskerck in ons kerck op den Wlenborch ontrent IIII uren des avonts op S. Bartholomeeus-avont op enen⁺ Vridach. Ende daer quamen sy in als // verwoede menschen. Ende sy smetent al ontstucken, te weten III gesneen vergulden tafelen ende die sittens (18) en casten ende alle houtwerck en stucken, die daer waren. Dat alsoe ververlijck ginck, al (19) souden se die kerck terneder geworpen hebben ende wat sy vonden, hebben sy gestolen dat hem aenstont ende wechgedragen. Ende doen sy daer niet meer te doen en hadden, soe quamen sy op dat susterenchoer, daer smeten sy schoen stucken ontwee en voel boecken ende sy namen die doecken en wielen (20) en mantelen hebben sy al medegedragen ende waer sy Onsen-Lieven-Heer vonden staen gemaelt, daer smeteten sy meer na dan na die ander figuren, ia een cruysefix en mochten sy bovenal niet sien. Och, Ioden en Turcken en soudent +Beeldenstorm.
+fol. 3r^o
+fol. 3v^o

a) Hs. vijftich.

b) Hs. mist: VI.

nau doen, dat sy gedaen // hebben. Ende als sy haeren aert hier⁺ genoeg getoent hadden, soe quamen sy van den choor in cloester doer pant (21) ende daer smeeen⁺ fol. 4r^o sy die glasen ontwee. En met groten gedruis en geroep quamen sy als wilden menschen ende seden *Vive le Goes*, mer doen sy ons susteren sagen, die daer bieen saten als verslagen menschen: die een weenden, die ander riep God aen, so hi cost ende die sommege waren, al hadden se die doot op den hals ghehad. Ende doen sy dit sagen, soe weersloegen (22) sy en seden: 'weest tevreden, wi en sellen u niet doen, mer gi en moet die godekens (23) niet meer dienen, of wi sellen u mergen datself weer spuelen.' Ende men soude ons ander oversten ende geloefsetters (24) geven, dat wy geen toverny en souden connen ge//doen meer.⁺ Want van der missen en mochten si niet horen of ander dienst oeck ende men deden^{a)} oeck genen dienst⁺ fol. 4v^o in geen kercken dan doent ontrent XIIIIII dagen sus gestaen^{b)} hadden. Doen waerter afgelesen, dat men^{c)} weer mis soude doen mogen, mer die cloesters en dorstent niet doen dan int heymelijck sonder te luyden daertoe. (25) Nu om voert te seggen ende als desen hoop aldus bi ons waren in die spinkamer, soe quammer van buiten noch enen groten hope volcks in die kerck om voert te breken en te stelen, datter gebleven was. Dit gebuerden tot drie reisen toe, dat in die kerck quamen. Ende dan quamen se al int cloester, ia daer mochten bi dusent menschen sijn int cloester ende sy liepen overal daer sy wou//den⁺ ende op den dormter (26) daer stalen sy die slapelakens en saerksen (27) van die bedden ende op ons moeder camer daer sloegen sy dat slot⁺ fol. 5r^o af en namen daer, dat sy wouden en oeck nyeu laken, wollen ende lijnen^{d)} ende men gaf hem teten en te drincken also veel als sy mochten, mer ten was hem niet genoch, want die wijfs droechgent met scoten wt den cloester ende sy namen scotelen, potten, kannen, al wat sy vonden, ia sy hebben ons meer gestolen dan wi souden willen seggen. Ende nu so sijn se van hier gegaen ontrent VI of VII uren na dat cloester van S. Geertruyen ende voert na die Tolbrueck ende na die susteren van Orten ende ontrent IX uren soe quamen hier weder IX of X boeven in en wouden ons des nachts comen bewaren, ia verraden, hadden se geconnen, // want sy hadden⁺ bi hem gevolve bussen en bloote messen. Ende wi hadden se wel⁺ fol. 5v^o

- a) Hs. dedent.
- b) Hs. tweemaal gestaen.
- c) Hs. dat men ontbreekt.
- d) Hs. lijen.

daer voer aen die poert willen houden ende gaven hem eten en drincken ende daer bleven een deel susteren by. Maer sy spraken: 'gi susteren, gaet allegader slapen, wi sellen u wel verwaren en voer u waken' - ia gelijk die wolf doet over die scapen. Mer die susteren en waren soe sot niet, dat sy haer daer alleen hadden gelaten, want die bynnen waren, en dorsten niet gaen slapen, mer saten hier en daer bieen met hopen. Och wi wonsten (28) so dick om den lichten dach! Mer doent quam aen myddernacht, soe wouden sy binnen int cloester sijn, God weet wat sy sochten, want sy wouden hebben torsen (29) en wouden op den dormter sijn. Mer die Heer behoeden⁺ ons voer scande, want die bi haer waren, // die smeecten ende baden, datser niet⁺ fol. 6r^o en quamen. Mer sy liepen in die kerck en toenden hueren aert over een cruiseifix, datter stont op dat ocsael, dat gynnen (30) sy toe als verwoede honden. Ende hierna quamen noch III of IIII boeven achter aen cloester en braken een doer ontstucken en wouden hier oeck sijn en seden: 'dat gi nu niet doen en wilt, dat seldi mergen soe wel moeten doen^{a)}, daerom laet ons nu in.' Ende hadden bloten messen in haer handen. Och doen wi dit sagen, soe baden wy dees gesellen, dat se die woude wech doen gaen. Welc sy deden, mer stopen met bier moesten sy hebben mede. Ende dese moesten wy noch voert doen, dat sy begeerden. God weet wat wi dieën nacht horden! Want sy liepen in de coeken en smecten af die sloeten en wouden hebben die scotel metten vlees, als (31) waest⁺ // Saterdach, daer maecten sy af geen werck. Sy aten en droncken en maecten goet sier, totdat quam den dach. Doen namen sy oerlof^{b)} ⁺fol. 6v^o ende woudens dancken hebben toe. Mer noeyt blijder ure dan doen quam den dach. Want om geen goet en souden wi die bangicheit noch willen eens aengaen, die wi dien nacht hebben geleden.

Dit is die ierste distructie, die daer geschieden in die H. kerck ende godshuysen.

Voert op S. Bartholomeus-dach^{c)} soe waeren sy noch al in S. Janskerck ende daer sleipten sy die vergulden beelden en daer verbranden sy se ende sy hadden bier bi hem liggen op den kerckhof en saten bi dat vuer en droncken. Ende daer liep^{d)} enen hoop na die Catuysers en Couwewaters cloosters om te maken, als sy hier gedaen hebben. (32)

- a) Hs. alleen d.
- b) Hs. oerlf.
- c) Hs. Barthomeus-dach.
- d) Hs. mist dit woord.

Ende nu soe en precten dese^{a)} precanten niet // meer buyten,⁺ mer in S. Jacobskerck, tot S. Peter en S. Cornelis ende S. Annacapellen (33). Ende daer korste^{b)} men oeck ^{+fol. 7r^o} die kijnder sonder sout oft smout. (34) Mer sy hieten die luyden, dat si daer solaet mede eten souden. Och sy leerden dat volck nacht en dach en hebben se in grooter dwalinge gebracht en voert in^{c)} dat ewich verdriet.

Ende wi waren in grooter vresen, want die Goesen en boeven ontboden ons dick, sy souden comen en iagen ons wt of alsoe maken, dat wy int cloester niet en soude connen gewonen. Dese benauthheit duerde nacht en dach tot opten IX dach October op eenen Donredach⁺ des avonts, soe hielden sy raet in S. Jacobskerck om weer in die cloesters^{d)} te gaen (35). Dit heeft die schoutent vernomen ende sprack tot die ^{+Tweede beeldenstorm.} scutters: ‘Wille wijt wagen dese boeven te verdriven?’ Hi ginck hem voer als een vroem cappeteyn, hi meynden dat sy hem volgen soude als vroeme borgers plegen. Mer doe men begonst // te⁺ scieten, doen sy lopen en lieten hem^{e)} int verdriet (36). Het was wonder, dat hi sijn leven daer niet liet. Mer God heeft hem geholpen, ^{+fol. 7v^o} want hi heeft gedaen als een goet korsten man. Mer hi is gegaen wter stat, want hadden syen (37) connen gecrygen, si souden hem hebben gecapt. Och sy waren als verwoede honden!^{f)} Al den nacht waren sy in die manscloester ende jaechden die brueders daerwt, ia sy stieten se daerwt en namen al dat sy wouden. En bedorfvn^{g)} allen die cloesters, datter niet een glas of venster en bleef, noch dueren, noch sellen of sittens, noch geen houtwerc, ia die plancken^{h)} of stenen, daer men over ginck, hebben se wtgedaen ende sy liepen S. Jan-kerckdoer op en daer sloegent al ontstucken, datter noch was gebleven: die metalen vonte, Onser-Vrouwenbeelt // in die sonne⁺ (38), dat sy soe hanteerden, of sy enen mensche vermoert hadden, dat se som ^{+fol. 8r^o} weenden, diet sagen. Ende daer waert hondert gulden voer geboden, mer het en mocht niet helpen. Die sommyge seggen, dat se wel VIII hondert gulden hadt gecost. Mer die synen aert soe toenden over dat beelt, die wert heel lam.

Dit is al gesciet opten X dach October int jaer vijftien hondert en LXVI op enen Vridach.

Want sy allen den nacht voerleden in die manscloesters hadden

- a) Hs. des.
- b) Hs. korste.
- c) Hs. int.
- d) Hs. cloesters.
- e) Hs. tweemaal hem.
- f) Hs. sy waren (overbodig).
- g) Hs. bedorfvn.
- h) Hs. blancken.

geweest, soe quamen sy des smergens in die vrouwencloesters en oeck int ons met groter macht en meyndent al te vernielen, datter was. En seden: 'gi moeder aen gelijk die ander cloesters' ende sloegen ons glasen in den refter ontstucken ende den leesstoel^{a)} ende ander dingen ende oeck in die kerck datter metten iersten heele gebleven was. Ende dat ons cloester niet heel bedorven en is, dat⁺ is gesciet doer Gods graci en goe//de woerden en eten en drincken, dat wi hem gaven, al soude wi vasten gelijk wy deden (39). Want het was met hem al kermis en waren vrolijk en wel gedroncken (40). Die hoofden van den Goesen quamen daer present ende den precant hem te halen; ten mocht niet baten. Ia die scuts quamen met haerre macht, want den avont wert. Mer des anderdaechs^{b)} quamen sy weeder. Doen geboden die scuets, datter elck cloester een ambacht soude hebben om te bewaren, dat die huysen mochten blijven staen. Och layci, doen kijnt verdroncken was, doen vuede men den put. (41) Item des mergens quamen hier XXVII of XXVIII mans, des avonts gingen sy wech en quamen weer ander alsoe voel. Dit duerden onder nacht en dach (42) acht dagen lanck. Och het was al⁺ eeten en drincken, daer sy om waecten of om ons wt // te smachten! Och den scade, die die cloester hebben, en sellen se in hondert iaren niet verhaelen, ia licht nemmermeer, want het en is in die cloesteren^{c)} niet gestelt, oft menschen hadden gedaen, mer die duvel van der hellen, die heeft hem geholpen, want in soe corter tijt XII cloesteren alsoe te vernielen! (43) Och die brueders en susteren gingen lanck der straten als arm verlaten scapen en droechgen werlike mans- en vrouwenleeder om haer leven te behouden. Ende dit was den priesteren aert: cort geleet en lanck gebaert. (44)

+fol. 8v^o+fol. 9r^o

Och den scade der zielen is den meesten last! Want daer isser veel in dolingen gebracht. En veel religiosen sijnder gaen strijcken, die niet wederom en kijcken. Och dit sijn wel saken ewelijck voer God te bescreyen! Ende die onneer, die Hem oeck is gedaen in den⁺ H. Sacrament ende in allen // Sacramenten, welc God alleen bekent is! Ende die Goesen noch wel gewaer sellen worden.

+fol. 9v^o

Item drie dagen lanck waren se in S. Jankerck om heel te vernielen. Ende sy spanden een pert aen dat H. Sacramentshuysgen en toechgen al dat fondement ewech. (45) Ende waren als woeënde

a) Hs. leeststoel.

b) Hs. sanderdaecs.

c) Hs. en (reeds in den zin staande).

menschen en namen Onser-Vrouwenbeelt en deden dat een panser aen en setten se in dat vuer en seden: *Vive le Goes!* Ende een ander setten S. Thonis in vier en seden in scymp: ‘Tonisken, wermt u nu wel, want gi sijt^{a)} maerscalk^{b)} van den vuer (46): verlost u selven, of gi cont!’ Och met God en sijn Heiligen^{c)} en is niet te gecken! Mer dit was hout en steen, dat is waer. Mer God sach die meynynge des herten aen. Want des anderen daechs was hi doot ende wert soe swert als een haele (47).

Item noch een ander. Sy clommen boven opten thoren ende wouden S. Jan of//doen^{d)}, mer het was te vergeefs^{e)} gearbeit. Mer⁺ doen bespotten sy hem ende hingen hem een scotel om den hals en seden: ‘avoets menniken, *Vive le Goes!*’ Ende lieten⁺ fol. 10r^o hem doen soe staen, want hem onmogelijck was^{f)} af te krijgen. Ende sy sijn heel lam geworden en lagen daer opten kerchhof voer allen menschen en screyden^{g)} om hulp. Mer sy storven subbitelijck. Och wat hulp hem doen huer quaetheit? Ende sy wouden hebben, dat men dese kercke heyten souden enen tempel (48), want sy hoepden, datter men geen missen meer doen en souden. Want sy hadden wel vijftich autaren also vernielt, dat men nau en sach, waer sy hadden gestaen. (49) Item hier was een beelt van S. Pauwels in dese kerck, daer moechten meer dan dusent slagen op geslagen sijn, mer het en waert niet gequetst^{h)} of ten verweeck niet ende het bleefver staen geheel.

Item S. Jacobskerck daer maecten die Guesen haer kerck af, doen sy tot S. Jans niet preecken en // mochten. (50) Ende hier stont een⁺ cruys van myeraeckelⁱ⁾ in; dat wouden die Goesen wechdoen. Mer⁺ wel XXX mans togen teffens daeraen, mer⁺ fol. 10v^o het en verweeck niet, of wat sy smecten, daer en bleef enen kerf in dat hout niet. ⁺Wonderlijke gebeurtenissen tijdens den beeldenstorm. Doen sy dit sagen, so liepen sy en baden enen man, dat hi sijn pert woude lenen. Hi seden: ‘al gaefdy mi dusent gulden, ic en soude mijn pert daertoe niet lenen.’ Ende doen cregen si een moelenpert; dat spanden sy daeraen ende sy holpen oeck trecken. Mer het en moecht al niet helpen. Och sy waren als rasende honden: sy vloecten en riepen en liepen en creeten, al soude sy Jhesum gecruyst hebben. Och wat tekenen, dat se sien, sy bleven even hert als enen steen. Mer ten lesten saechden sy dat tot drie stucken ontwee. Item daer warender, die

- a) Hs. sy sijt.
- b) Hs. maersalck.
- c) Hs. alleen H.
- d) Hs. te doen.
- e) Hs. vergeefts.
- f) Hs. alleen w.
- g) Hs. alleen s.
- h) gequest.
- i) Hs. myeraerckel.

⁺ oeck al beelden thuyt hadden gedragen om te verbor//nen ende brouden daer bier mede. Mer siet een wonderlijck dinck: als sy die wort (51) besagen, soe waest al bloet. Ende daer quam een man in, mer sy baden hem, dat hijt niet seggen en soude, ende lietent wtlopen. +fol. 11r^o

Och daer was noch een^{a)} ander huys, daer men se oeck bornden: dat huys waert scuddende en bevende. Ende dat hoeft en costen sy niet verbornen. Dese vrese en verveertheyt^{b)} was soe groot, dat se gingen wechlopen, die sy daer af hadden.

Och desergelijcker tekenen sijnder al meer gesciet, mer sy worden al heymelijck gehouden. Och het en is te scryven niet, dat wonder (52) dat die Goese bedriven. Sy gaen van die een kerck in die ander ende lopen alle die stat doer als rasende menschen. En deden al dat sy wouden, want sy en hebben geen wederstant. Want haren⁺ hoop wort al groter. En die Heren sijn meest gaen // lopen van vreesen en verdriet. Ende die scepenen en scoutent mede. (53) Want hier was grooten onvrede. Och die dit bier ierst heeft helpen brouwen, hoe seer salt hem rouwen! Hi mocht noch wel roepen ende carmen ende dan en sal hem nyemant ontfermen. Onse Heer sprack int H. Ewangelie: veel isser geroepen, mer wenich wtvercoren. Och het is te sorgen, dat hier menich ziel sal blijven verloren. Want sy en ontsien of en vreesen God noch die menschen ende sijn^{c)}, al waren se metten duvel beseten; ende lopen en roepen als briessende leeuwen. +fol. 11v^o

Item als nu die kercken en cloesteren^{d)} al verdestruweert waren, soe en wist men met desen Goesen genen raet. Item soe sijnder sommege van der oppersten Goesen gecomen en hebben tot sommyge⁺ van den Heren geseet: ‘het waer goet, dat men dit volck // werck gaef en setten se aen die muer om af te breken, die daer staet aen die Mynrebruederskerck. Dit is beter, of sy sellen in die borgers huizen lopen en in der heren kisten.’ Och het was een van den lose listen, want sy hoepten, als die muer terneer waer, dat die kerck oeck soude vallen. Daer^{e)} hadden se na groot verlangen. Dit hebben se selver na wtgesproken, dat dit haer meyninge was. Ende doen waert er geroepen in cloesteren ende hoecken, wie V of VI stuyvers^{f)} woude wynnin, dat die soude comen aen die Mynrebruederskerck. (54) Ende daer was een man, die soe wredelijcken sloech, ende +fol. 12r^o

- a) Hs. en
- b) Hs. verweertheyt.
- c) Hs. sien.
- d) Hs. cloesteteren.
- e) Hs. heeft hier de afkorting voor dat i.p.v. daer.
- f) Hs. alleen st.

beyde sijn armen bleven stijf staen ende men moest hem thuis leyden. Ende hi en hadde te voeren noeyt gebreck ingehadt. Ic hebt hem selver hoeren zeggen, diet hebben gesien.

Item als^{a)} dit een wyle sus stont sonder ontsach, doen heeft die⁺ hertoechynne van Permen^{b)} // wt Bruesel geseynt die Cancelier en⁺ mijnheer van Peterssen (55) tot Scherthogenbosche opten XXVIII dach October om daer vrede te maken, want alle dage quam hi dick op stathuys ende badt en seden: ‘mijn lief borgers, laet ons vrede met malcanderen maken ende geen bloet storten.’ Mer wat hi huysden had gewonnen, dat was mergen verloren. Want sy en wouden nergens na horen. Ende daer quamen goede vrouwen totten Cancelier en hadden wel gewilt, dat men misse had gedaen. Mer men en dorst niet bestaen. Want als men meynden, dat ment af soude lesen, soe quamen dese boeven gelopen met grooten hopen ende gingen voer het raethuys met hueren geweren staen als Mijnheeren. ‘Derf^{c)} nu yemant die misse bestaen te rueren, wy sellent hem verleren.’ Dit seden sy tot malcanderen. Ende dit was so // dick te doen, soe datter⁺ nyemant en was soe coen, diet dorst wagen.

⁺Regeringscommissarissen naar den Bosch.

⁺fol. 12v^o

Item dit hadt gestaen van den IX dach October tot opten Korsdach, dat men geen misse en had gedaen int openbaer; dan daer die Cancelier thuis lach (56), in sijn camer waert alle dage misse gedaen. Diet beliefdn, moch-se comen horen. Mer nu wert se alle dage voert in die kerck gedaen met vreesen ontrent acht uren. Ende daerna sloet men die kerck weder toe.

⁺fol. 13r^o

Item somtijt als die Cancelier over die Merckt reet, soe beryepen sy hem dick en seden: ‘coemt, laeten (57) ons afstoten en wy selder op gaen sitten. Ende den tabbert willen wi oeck wttrecken, hi is hem te costelijck. Het en is maer een seriant^{d)} soen.’ - ‘Ja, seden die ander, sijn vader en was maer een nagelmaker.’ Och sy spraken als onbeleefde boeven ende die goede man leet dit soe saechtmoedelijck ende // en sprack niet een woert. Ende dit was dick te doen dat⁺ sy hem aldus beriepen. (58)

⁺fol. 13v^o

Item hierna eest geschiet^{e)}, dat het Hof van Bruesel mijnheer⁺ van Megen met een deel knechten hebben geseynt tot aen die stat

⁺1567

De graaf v. Megen voor de stad.

- a) Hs. al.
- b) Hs. Pernen.
- c) Hs. ders.
- d) Hs. syiant.
- e) Hs. geschicht.

van den Bosch opten XIII dach Februarius ende was den iersten Vridach van der Vasten, dat hy voer die poert quam, om daer vrede te helpen maken ende die Goesen te dwingen en terneer te setten. Mer die Goesen hebben die poerten gesloten ende en woude hem niet inlaten. Ende doen is die Cancelier op stathuys gecomen ende heeft begeert onder ander woerden, dat men die precanten soude laten gaen, ghelijck Mijn Genadighe Vrouwe^{a)} heeft ontboden. Siet, sy hebbent alle geconcentreert. Ende die Baptisten hadden goeden moet, dat allen dingen nu soude worden goed. (59)

⁺ Mer och laci den goeden moet was haest terneer. God wilt hem ⁺ vergeven, // die dit hebben bedreven. Want des anderen daechs isser een rabbaut voer die poert gecomen ende die Goesen hebben hem ingenomen. Want hy heeft hem terstont te kennen gegeven, dat hem Breeroey heeft geseynt. Sijn naem was Thomas van Bombergen (60), een cloeck cappelteyn, een fraey gesel: hi en had om noch aen. Alsulke volck haelen ons borgers aen. Ende sy satten hem op een pert al nyeu gecleet ende ‘wi sellen al doen, dat gi begeert.’ Ende staken die vinger op ende swoer-hem den neet. (61) Het was al: ‘Mijnheer, wy sijn bereet, wat gi ons heet.’ Ende sy namen die Merckt in ende regeerden al na haren wil. Ende mijnheer die Cancelier most comen ende die Heren van der stat ende allen die Baptisten, geestelijck ende werlijck staende ende scheenen te geloven geen myssen te laten doen of tegeneen stil te staen (62). Mer S. Gregorius seet: hebt-di wat quaets^{b)} gelooft, dat en derf men niet houden. Ende soe eest gesciet.

⁺Ant. v. Bomberghen als kapitein in de stad.

⁺fol. 14r^o

⁺⁺ Mer Bomberch regeerdent hier al. Ia den Cancelier liet hi in sijn huis vast bewaren nacht ende dach. Want hi moest comen mergen ende avont, dat men hem sach (63). Het was een grooten overlast van alsulken werdigen Heer te doen alsoe grooten oneer. Ende sy leeden hem in die scult, dat mijnheer van Megen voer die stat lach, dat alsoe niet en was, want hi seden, dat hy er niet af en wist. (64) Ende daerna so quammer enen post in, geseynt wt den Hof van Bruesel^{c)} aen den Cancelier ende ons Heren. Dese^{d)} Bomberch ende ons Goesen hebben den post die brieven genomen. (65) Ende hebben die Merckt in coeijren gemaect. Die Cancelier had al die scult ende sy hebben waeckhuyskens voer sijn poert gestelt om hem

⁺fol. 14v^o

⁺Bejegening van den Kanselier v. Brabant.

- a) Hs. vruowe.
- b) Hs. quats.
- c) Hs. totten (niet doorgehaald, ofschoon door het volgende verbeterd).
- d) Hs. heeft.

wel te bewaren; want enen voet en mocht hi voer die doer niet setten, sy en deden hem gaen in huis. En is dit niet een vuile gespuys? Mer hi hevet // goedertierlijk gedaen.⁺

Item hierna soe heeft die Cancelier sijn eygen knecht en post wtgeseynt na dat Hof. Ende het is gesciet, dat die poerten stonden gesloten. Want die cappeteyn ende Goesen, dat waren die Heren nu. Want sy hadden schoutent en scepenen onder hem gestelt ende sy hebben die sloetel van der poerten gecregen met geweld. (66) Ende daer en mocht nyemant wt of in sonder haer consent. Want mijnheer van Megen en woude sy niet inlaten, mer sy hebben van sijnen volck doot gescoten (67). Ende sy hadden den^{a)} dijck doergesteken en meynden hem te scutten, dat hi voer die stat niet en soude connen gecomen. (68) Item als nu die Canceliers knecht voer die poert quam, soe hebben die Goesen hem met dat pert gehouden ende hebben die cappeteyn gehaelt. Die heeft hem die brieven met geweld genomen ende een busse op zijn hert gestelt. Ende die // cappeteyn is op dat stathuis⁺ gegaen en heeft die brieven open gedaen ende gelesen. Doen riepen sy al overluyt: 'die Cancelier is een verrader ende die geestelijckheit^{b)} oeck; coemt, laet se ons gaen steken doot. (69) - Neen, wtleyen ende dat goet deylen. - Ja, of die cruyn afvillen ende al vermoerden.' (70) Ende dit was dick te doene. O gi Goesen, wat moechdi dencken, dat gi die goey Heren aldus begeert te crencken, die u niet dan goet en hebben gedaen? Het sal noch worden gewrocken^{c)}, al waert over VII jaer. Ia u kijnderen, die noch niet en sijn geboren, die sellent noch moeten horen, dat haer ouders hebben mysdaen.

Item doen onse Guesen vernamen, dat buyten Antwerpen een deel⁺ Guesen waren verslagen van den hertich van Brabant, dat sy haren moet wat lieten sincken. (71) Ende noch soe hebben die Baptisten ende Goesen ende ander secten^{d)} tegen//een gestaen drie dagen en⁺ drie nachten sonder wijcken met gevolve bussen, sonder eten ofte drincken, tegen malcanderen om te slaen. Mer die Prins ende mijnheer van Hoehstraten, die reden rontom ende seden: 'gi mannen, geeft vrede!' Mer nyemant en woude die ierste sijn. Ten lesten heeft^{e)} hi geseet alle, die die Confessy van Aousborch willen houden ende die Conynck voer willen staen, soe sijn die Baptisten en

- a) Hs. mist het lidwoord.
- b) Hs. geestelijck.
- c) Hs. geworcken.
- d) Hs. sexten.
- e) Hs. tweemaal heeft.

Martijnisten bijeen gecomen, soe datter haerder X mocht zijn tegen enen Gues, alsoe dat die Goesen verloren. (72) Ende doen ons Guesen⁺ dit hoerden, soe hebben^{a)} sijt nagespuelt ende hebben die bussen in allen hoecken van der straten, gestelt op die Merckt ende die poerten gesloten omme^{b)} die Baptisten te dreigen. (73) Mer die goede waren so wijs, dat sy bleven in huis ende en boden genen weer. Dit duerden V of VI dagen achtereen ende deden die goede herten⁺ soe grooten hertseer aen; want sy meijnden // die Goesen van Antwerpen ende van Hasselt te krijgen tot een hulp. Mer die Heer⁺ heeft ons hulper geweest. Want die stat van Hassel is gewonnen en opgegeven, overmyts dat ververlijck gescut, dat die biscop van Ludick daerop deden scieten tweewerf, dat also ververlijck was, dat se den dorden niet en dorsten verwachten. Mer sy gaven hem op al wenende.⁺ Mer ons boeven en woudens niet gelueven. Nochtans worden sy verduivelt van quaetheijt ende worden te rade, dat se des nachts woude gaen vermoerden alle Baptisten en geestelijcheit. Ende dit is driewerf^{c)} gesciet; te weten den XXVIII van Mert, wesende Goeden Vridach, doen sijn si gecomen opten Moriaen om dat werck te bestaen des nachts. Mer tegen God en hebben se geen macht gehad. Mer wat geschieden daer? Die voergingen, bleven staen⁺ ende allen // heur macht^{d)} waert benomen en die geweren vielen wt huer handen; ende die achtergingen, riepen: ‘waerom en gaeijdi nu niet voert?’ Mer sy seden: ‘ick en can, want alle mijn leden begeven mi.’ Ende desgelijckx eest gebuert den lesten dach van Mert ende was den anderen dach nae Paesschen. Mer doen hadden sy allen den nacht raet gehouden in S. Jacopskerck om te doden den Cancelier, die Baptisten ende priesteren, moncken ende nonnen. Sy hadden huer wijnasen (74) reet om die dueren wt te wijnen. Ende sy hadden lange ijseren hameren en messen daertoe laten maken.

O Heer, wat lijdi al van u creatueren! Sal dese bangicheit noch langer dueren? Och Heer, ic hebt verdient: vergevet my, dat ic soe dick gesondicht heb tegen di. Onse kistbrueders wouden hebben Baptistengoet ende munckenbloet, (75) mer die Christus helpt, die⁺ en mach mensche noch // duvel deren. Want doen sy onder wegen quamen, te weten opten kerchhof, doen quam daer een licht wten hemel ende maeckten se alsoe verveert, dat sy niet voert en mochten

⁺Bossche beroering.

⁺fol. 16v^o

⁺Nederlaag der Geuzen te Hasselt.

⁺Beraamde aanslag op alle Katholieken van den Bosch.

⁺fol. 16bis r^o

⁺fol. 16bis v^o

- a) Hs. hebbent.
- b) Hs. ende.
- c) Hs. driewerft.
- d) Hs. mach.

gaen, ia sy worden verblint, soe sy selver geseet hebben. Gheloeft moet God sijn, die ons niet en heeft gegeven in die handen onser vianden! Mer dit was haest met (76) hem al vergeten ende sy hebben alle die Vasten vlees gegeten. Ia opten Goeden Vridach liet die cappetein voer hem braden ende die precanten aten oeck allen vlees. Ende alle dage preechten sy^{a)} tot III of IIII plaetsen teffens. Want daer waren somtijts VI of VII precanten in die stat.⁺

Daer wasser een, die hiet Jacobis van Culenborch, diet volck seer tot hem toech: ^{+Predikanten.} soe cost hi praten. Ende noch een, die hiet Goert die pertdief: alsulken volck haelden die van den // Bosch aen. (77)⁺ Ende het waren arm scuymventen. Mer sy waren hier al gesien en geacht ende sy deden huer bonet voer hem af. Ende wat sy begeerden ^{+fol. 17r^o} van eten en van drincken, dat waert hem al brocht. Ende sy gingen als jonckers gecleet. Dat hebben hem die Goesen al gegeven, soe dat in haeren buydel niet veel en is gebleven. Daer hoepten sy noch rijck te worden met ander luyden goet. Mer nu gaen sy hier en daer kijcken ende en hebben genen moet.

Och sy hebbens menich bedreven! Want doen die cappeteyn had⁺ den slotel van der porten, doen meynden sy ons te verraden, mer het waert die stat te weten ^{+Optreden der Geuzen.} gedaen. Ende die scuts wouden hem weder hebben. Ende die Guesen waecten des nachs seer nau, opdat sy oeck niet verraden en soude worden, ende hebben die poerten bewaert^{b)}, so datter nyemant wt en ginck, sy en sagen, wat sy hadden geladen; of sy // gingen die vrouwenpersonen onder huer cleeder⁺ tasten, of se yet bi hem hadden, ende dat hebben sy dan genomen. (78) Ia dat meer is, sy hebben vrouwenpersonen ^{+fol. 17v^o} geestelijck en werlijck^{c)} in huysken geleyt ende daer ontcleet om te besien, wat sy bi hem hadden. Ende sy nament hem ende sy mosten wederlossen met gelde ende gaven dick soe veel daervoer, alst weert was. Ende als sy gelt wech hadden, soe en wouden sy se doer die poert noch somtijts niet laten gaen. Ende oeck lieten sy se^{d)} ter poerten wtgaen ende dan liepen sy se na ende namen hem noch eens ende seden: ‘nu buyten der poerten is, nu eest prijs.’ Ende die sommege gingen wech al wenende en lietent hem houden. Och deser dingen sijnder noch veel gesciet, daer menich mensche mede quam int verdriet.

- a) Hs. nogmaals alle dage.
- b) Hs. bewaerden.
- c) Hs. nogmaals personen.
- d) Hs. nogmaals oeck.

+ Ende die Cancelier^{a)} // mede. Want overmyts het verdriet, dat sy⁺ hem aen hebben gedaen, soe heeft hi vlees ende bloet verteert, sijn vel was hem aengeslagen. Want die hem hadden gesien, doen hi inquam, ende nu weersagen, en kenden hem nau. Want sy hadden hem alle die Vasten doer alsoe benaut, dat sy in sijn vensteren hadden^{b)} liggen kijcken om te besien, wat hy deden, of wie bi hem quam, ende oeck dat hi hem niet soude ontgaen. Ende daer quamen brieven wten Hove, dat men hem soude laten gaen, of men soude die stat beliggen. Mer sy en vraechden daer niet na. Ende daerna soe quam den enen bode over den anderen, dat men den Cancelier gesont weder soude seynden, of men soude alle Bosch goet houden voer prijs, waen dat quaem, gelijk oeck gescieden (79). Daerna quam noch enen bode: woude men hem niet laten gaen, soe soude men die⁺ stat //overgheven^{c)} te vuer ende te swerde. Ende doen se dit hoerden, soe hebben die scuts tegen die boeven danck bi die Cancelier gegaen ende seden tot hem, dat hi soude gaen, daert hem beliefden. Doen antwoerden die Cancelier: ‘gy had wel eer moegen comen ende my verlossen. Ende oeck sal ick noch wel verlost worden, al en doet-dijs niet.’ Ende doen die scuts dat hoerden, so sijn se seer cleijn gevallen ende hebbe oetmoedich gesproken. Ende die Cancelier waert weenende ende sy oeck. - Dit is geschiet op Beloecken Paesscen, te weten opten VI dach van April. +fol. 18r^o
+Bejegening van den Kanselier v. Brabant.

Item des anderen daechs^{d)} ginck hi op raethuys ende seden: ‘mijn lief borgers, alle dinck, dat gi mi hebt gedaen, sal sijn vergeven, wildi noch na mijnen raet leven.’ Ende hi leden hem goede⁺ saken te voren, mer sy en wouden na hem niet // horen. (80) Soe is des anderen daechs^{e)}, te weten op den VIII dach van April, die Cancelier weder op stadthuis gecomen ende heeft geseet: ‘want gi na mijnen raet niet en wilt horen ofte doen, soe begeer ic oerlof te⁺ nemen en met vrientscappen van u te scheyden.’ Ende sy hebben hem oerlof gegeven. Mer als sommyge van die Goesen dit vernamen, soe hebben sy seer qualijck tevreden geweest. Ende sy waren als wtsinnigen menschen en allen den nacht waren sy in den weer. Ende des mergens liepen sy met haren geweere op die Merckt ende seden: ‘wy en sellen den Cancelier niet laten gaen. Want wi waren dan doode menschen. Want men soude dan met ons doen, dat sy wouden.’ +fol. 19r^o
+Zijn plan tot vertrek.

- a) Hs. tweemaal die cancelier.
- b) in het Hs. overgeslagen.
- c) Hs. nogmaals soude.
- d) Hs. dachs.
- e) Hs. daech.

Ende die Heren gingen te rade ende en wisten niet wat aen te gaen. Die Cancelier was al rede om te gaen varen, die perden // waren⁺ gespannen in den wagen. Ende die statpoerten waren alle den dach gesloeten, soe datter nyemant wt of in mocht. ^{+fol. 19v^o}

Ende die Cancelier wachten na die Heren. Ende die Heren en^{a)} dorsten van den raethuys⁺ niet gaen. Want die boeven hadden alle den dach met haren geweren op die Merckt en voer stathuis gestaen en gegaen. Ende bi die Heren waren oeck die ^{+De Aprildagen van 1567.} deekens van den ambachten^{b)} ende die en waren som oeck niet vri van die Guesery. Ende daerom en consten sy niet geaccorderen, want in den iersten en wouden sy den Cancelier niet laten gaen. Datwelck ons allen qualijck soude hebben vergaen. Ende den neet, die sy den cappeteyn hadden gedaen, dat men die hem ontdragen soude.

Ende sy wouden hebben die cleynnoden van der kercken ende den silveren^{c)} // S. Jan (81). Ende oeck wouden⁺ sy gelt hebben. Ende als na der noenen was ontrent III uren^{d)} of vier ende sy noch niet en vernamen, doen gingen sy trecken aen S. ^{+fol. 20r^o}

Anna-clocken^{e)}, dat alle die Goesen voert soude gaen. Alle dat lepel^{f)} lecken mocht (82), quam daer gelopen, ia die een ginck op een stelt, die ander was half blijnt, die dorde had enen bult, die som gingen crom van ouderdom. Dese meynden oeck^{g)} wat te bedriven, soe dat die Baptisten ende Heren daer meynden te blijven (83). Want die Guesen quamen met bussen en bloten messen gelopen op stathuis ende riepen: *'keel af, kel af. Siet, gi selt doen, dat wy begeren, of gi selter blijven.'* Daer liep dat volck van den huuse, al hat gevlogen. Die som sprongen achter wter venster, die ander crope onder die trap. Die een wert busse op hert geset, die ander een messe. Ende Jan van // Tangeren setten se oeck een bosse op sijn⁺ hert ende ontstoken die lont driewerf, mer allemael ginck sy wt, sy en wisten niet hoe, mer het was doer ^{+fol. 20v^o} Gods hulp. Sie, als sy aldus gebeerden als leeuwen, soe wert hem geseet: *'siet, wi en hebben geen geweren ende wi en begeren oeck niet vechten. Mer coemt mergen vroech^{h)} en dan sellen wy doen, dat gi begeert.'* Ende soe hebben se seⁱ⁾ weder wech gecregen. Och daer was soe menich bedruect mensche! Want een yegelijck sloet sijn doer toe. Ende quam daer yemant over die straet gegaen, die liepen sy met bloten swerden

- a) Hs. ende.
- b) Hs. nogmaals bi.
- c) Hs. cilveren.
- d) Hs. urren.
- e) Hs. S. Anna-clocken trecken aen.
- f) Hs. lepe = lepen.
- g) Hs. ock.
- h) Hs. vroch.
- i) Hs. slechts eenmaal se.

na. Ende daer quamen goede herten by die Cancelier en seden: ‘mijnheer, sy en willen u niet laten gaen, mer wi sellen u wel heijmelijck wech helpen. Want blijft gi hier, dat en sal ons niet wel ver//gaen.⁺ Ende eest, dat gi wech gaet, soe hebben wi genen moet, want die boeven mochten ons moerden ofte wech iagen en nemen ons goet.’ Die Cancelier antwoerden: ‘ic en wil niet heijmelijck gaen, mer ick begeer wtgeley hebben gedaen van die borgers ofte scuts (84). Ende hem en sal ginder niet quaets geschien, mer als ic wech gae, soe moeten die Baptisten oeck wel gaen.’ - Dit is al gesciet des Woensdaechs na Beloecken Paesscen, den IX dach van April. +fol. 21r^o

Item des anderen daechs begonsten die boeven haer oren weder op te steken (85) ende seden: ‘wi willen gelt hebben voer ons ende die cappeteyn.’ Want sy warender teynen (86), sy en hadden niet meer bi te setten. Daerom raesden sy soe seer. Die Heren seden: ‘sijt dan tevreden, wi sellen u gelt geven, al souden^{a)} wijt lenen,’ gelijk sy deden. Ende ons convent most oeck drie hondert gulden geven.⁺ Ende an//der Baptisten brochten oeck gelt van selfs, opdat te vreden soude sijn (87). Want die Baptisten waren alsoe bange, dat se om seerste haer goet wt der stat vuerden, ia dat men wagens nau genoch krijgen en const daertoe. Mer die bermhertichge God, die nyemant en verlaet, die op hem betrouwen, die heeft een groote vrees⁺ in die Goesen geseynt. Want doen die Heeren hem betaelt hadden ende oeck den cappeteyn gegeven drie hondert gulden ende IX hondert gulden, die hi verteert hadde, (88) soe is hi, Bomberch, des anderen daechs, te weten opten XI dach van April, wter stat gegaen en oeck sommyge precanten ende wel C Guesen, welck hem wtgeley hebben gedaen. Ende waren gewapent en hadden oeck geweren bi⁺ hem ende begeerden, dat men die poerten soude sluyten, // opdat sy⁺ van achter niet verrast en worden (89). Ende op den selven dach ontrent noen soe is mijnheer die Cancelier wtghereden met ontrent L scuts goet en quaet^{b)}. (90) Ende te Vucht heeft hy se som afgedanct ende tot Oesterwijck is hi seer vriendelijck^{c)} ontfangen.⁺ Ende die precanten, die daer noch waren, ende oeck Guesen sijn oeck wech gegaen (91). Ende als die Baptisten dit sagen, so hebben se God gedanct ende geloeft ende hebben die bueven laten lopen. Ende sy sijn voert thuyt gebleven. - Item dit is al geschiet int jaer +fol. 21v^o

+Vertrek van Bomberghen.

+fol. 22r^o

+Vertrek van den Kanselier v. Brabant.

+Uittocht van predikanten en Geuzen.

a) Hs. soudent.

b) Hs. quat.

c) Hs. seer vriendelijck is hi.

Ons Heren XV hondert en LXVII opten XI dach April op enen Vridach na Beloken Paesschen.

Ende op den II dach Meye soe is mijnheer van Scouborch (92) in⁺ die stat gecomen met die hoechduitse knechten ontrent XVI hondert ende hebben nacht en dach gewaect. Mer doen sy quamen, soe wasser groot gekerm ende geweene onder die Guesen, // want die⁺ niet vri en waren, die en dorsten hier niet blijven. Ende soe lieten die kijnder haer ouders, die mans haer wijfs, die vaders^{a)} haer kijnder, die weeduwen haer kijnder ende vrienden. Och die Goesen en wy allen mochten willen, dat dat bier ongetont waer gebleven! Want het sal noch soe bitteren gest opgeven! (93)

⁺Komst van Schouwenborch met Duitse soldaten.

⁺fol. 22v^o

Item in desen voerleden droefheit soe is ons eerwerdige pater heer⁺ Peter van Cortenaken bi ons gebleven (94). Ende suster Jutken van Oesterwijck ons moeder ende suster Mari Ambrosijus ons ondermoeder ende noch meer gesloten susteren, die noeyt wt den cloester en hebben geweest, ende noch een jonck gesloten susterken, datter int siechhuys heeft geseten ende heeft menich bangicheit gheleden. Want ofter had gegaen aen een lopen, soe soude sy hebben gheweest aen die quaetste^{b)} coope. Want // sy en con niet enen voetstap gegaen⁺ noch gestaen noch in IX jaren en had gedaen.

⁺Mededeelingen omtrent Mariënburch.

⁺fol. 23r^o.

Item op S. Jan-dach voer die latijnse poert (95) heeft men weder⁺ prosessi gegaen in die stat. Ende opten VIII dach Meye, te weten op Ons-Heren-Hemelvaertdach, heeft men dat H. Sacrament eerst openbaerlijck metter scellen na ouder gewoenten bi die syeke gedragen. Ende des Sondaechs daerna, opten XI dach Meye, hebben die Mynrebrueders haer ierste mysse openbaerlijck gedaen ende oeck gepreekt. Ende wy hebben opten Pinxdach, te weten opten XVIII dach Meye, in ons kerck openbaerlijck eerst mysse gedaen ende ons clock^{c)} geluyt, dat^{d)} sijnder (96) den XXII dach Augusto tot nu toe niet en was gedaen, noch Onser-Vrouwen-lof en dorsten wy niet singen noch ons getijden overluyt int gemeyn lesen, noch wi en // dorsten nauwe ten eeten scellen van sorgen, dat se soudent meynen,⁺ dattet had geweest ter myssen of totter prekinge.

⁺Herstel van den R.K. eeredienst.

Item die Baptisten begonsten weder in die stad te comen ende⁺ ons biscop oeck (97) ende wijden die outaren, die gebroken waren in der kercken ende cloesters, daer wy die ierste af waren, te weten

⁺fol. 23v^o

⁺Bisschop F. Sonnius teruggekeerd.

- a) Hs. vader.
- b) Hs. quaetse.
- c) Hs. cloock.
- d) Hs. dat ontbreekt.

int jaer XV hondert en LXVII opten VI dach Iunius des Vrydaechs na die octave van den H. Sacrament.

+ Item als die Guesen sagen, datter geen justyci en waert gedaen, (98) soe isser weder veel in die stat gecomen. Ende sy hebben corts^{a)} wat nyeus vernomen. Want die schoutent is opten VIsten dach van Augustus gecomen tot haren bedde des snachts, te weten tussen⁺ den // Woensdach ende den Donredach ende heeftter een deel gevangen en met hem genomen (99). Ende opten dach is hij op die Merckt gegaen; daer vant hi oeck Guesen staen. Ende hi seden: ‘vrient, ic doe u verstaen, dat gi van Conijncks wegen met mij moet gaen.’ Ende hi hese (100) al vast geset op die Gevangenpoert. Daer hebben sy lange geseten (101). En sy en weten niet, hoet met hem sal vergaen; oft haer gesellen die overhant souden houden of verliesen. Want geheel Brabant was ontsteken met dat fenijn des ongeloofs.

+Terugkomst van vele Geuzen

+fol. 24r^o

+ Item opten XX en XXI dach van November soe sijn die hoechduyse ruyters wter stat gegaen na Amsterdam ende die Spaenders sijn die self dach hier ingecomen. Ende het waren seer onwillecoem⁺ gast (102), want sy wouden alle // dinck hebben na haren pas. Ende doen sy quamen in die stadt, soe sagen sy na die schoenste huysen ende na die beste cameran. En die most men hem geven en goet lijwaet en bedden ende vuer ende alle gereescap om mede te coken ende die som coften haren cost ende aten metten weert. Ende die som mosten hem den cost geven en gelt daertoe ende daer waren der, die hem het huys lieten houden en gingen daerwt. Och die borgers haddender voel verdriets som af! Mer sy hadden groote werdicheit totten H. Sacrament ende sy waren devoet in die kercken ende sy en deden die geestelijcheit oeck genen overlast. Mer voer of na soe mosten hem een yegelijck wachten, dat sy hem geen leet en deden of⁺ yet // seden, dat sy niet geern en horden, of sy souden terstont een messe in haer lijf gesteken hebben (103). Ende alle die wijnter bleven sy hier.

+Vervanging van 't Duitsch door Spaansch garnizoen.

+fol. 24v^o

+fol. 25r^o

+ Ende opten vierden van Mert, te weten opten II dach van der Vasten, soe worden daer weder Gosen gevangen (104). Mer het was hem al heymelijck te kennen gegeven^{b)}, soe dat se des avons al waren gaen lopen met groten hopen, soe dat se niet voel Gosen en cregen. - Dit was int jaer LXVIII, dat dit alle geschieden.

+1568

De groote ketterjacht.

- a) Hs. corst.
- b) Hs. geven.

Ende na Paesschen soe vergaderde die Gosen met grooten hopen⁺ boven Nymmegen en boven Hynsbergen ende die screven aen Gosen hier in die stat al heijmelijck, hoe dat se soude comen en verlossen die gevangen en slaen die Spaengers doot (105). Als die Spaengers dit vernamen, soe waren sy // als rasende menschen en meynden,⁺ dat se die borgers heymelijc moerden souden en liepen met haren geweren over die straten (106), soe dat een ijegelijck seer verveert was en liepen in huer huysen. Ende en dorsten des snachts^{a)} niet te bed gaen, of se die Spaengers gemoert soude mogen^{b)} hebben ende daer waert^{c)} verboden, dat des avonts nyemant van den borgers over die straet gaen en soude (107). Mer des mergens vroeck soe quammer een man gegaen, die daer niet af en wist, ende die Spaengers^{d)} scoten hem doot en noch een man, die hielen (108) sy syn hoeft op. Dit is gesciet des Vridachs^{e)} na Paessen opten XXIII dach van April. Item daerna hoerden wy seggen, datter veel Guesen⁺ verslagen waren bi Nymmegen ende ontrent Hynsberchgen, wel // ontrent II dusent (109). Ende opten XXVII dach van April soe⁺ sijnder eenen hoop Goesen gecomen met verraderij in die stat van⁺ den Grave ende namen die stat in ende sy lieten daer wt ende in, diet hem belyefden, soe dat den hoop al groter waert (110). Ende sy seden: ‘wy en sellen u hier niet de mort^{f)} doen’, mer begeerden haer logijs daer te hebben ende daer bewaert te sijn ende wt ende in te gaen, als sy wouden. Ende als sy machtich genoch hadden geweest, soe souden sy ten Bosse gecomen hebben ende soe voert na die ander steden. Mer die Heer^{g)} hevet versien, want doe men dit int Hof vernam, soe hebben sy een deel Spaengers met perden na den Grave geseynt ende die stat waert hem tevoren gegeven. Ende dees Spaengers worden oeck opgeboden, mer sy en dedens niet gern. Ende doen wouden // sy die beste geweeren van der stat⁺ mededragen, mer die borgers en woudens niet hebben, mer doen waren sy rasende menschen, soe dat een yegelijck in sijn huys liep. Ende enen dorpman stont oeck voer een huys en meynden daerin te gaen ende sy staken hem in die dore van achter in sijn lijf, soe dat hi ter eerden viel en bleef doot terstont. Ende anderen daechs soe stont er noch enen dorpeman ende vraechden an der luyden:

⁺Onrust in den Paaschtijd van 1568.

⁺fol. 25v^o

⁺Gevecht bij Daelhem.

⁺fol. 26r^o

⁺Verrassing van Grave.

⁺fol. 26v^o

- a) Hs. snachs.
- b) Hs. mochten.
- c) Hs. waert des avonts verboden, dat nyemant over die straet van den borgers etc.
- d) Hs. Spaengers.
- e) Hs. Vridach.
- f) Hs. crort.
- g) Hs. alleen h.

‘en weeti niet, wanneer die Spaengers wech trecken sellen en welcken wech sy gaen sellen?’ Dit hebben sy verstaen ende hebben den man gevangen ende alsoe gepijnt, dat hi sterf. Soe noede gingen sy van⁺ hier. Mer den selven dach quamender noch boden wt den Hove, // dat sy sonder vertreck (*III*) souden reysen na die stat van den Grave om die Goesen te verdriven, want mijnheer van Megen wachten na hem. Item dit is geboert opten II Donredach na Paessen ende was⁺ den XXIX dach van Apriël. Ende des anderen daechs seer vroeck gingen sy van hier ende die hoechduytsche ruyters quamen hier in haer stat weder. Dit was opten Meyavont. Ende opten Meydach quamen sy in den Grave, mer die Goesen waren allen wech gelopen met groten hoopen. Want doen sy hoerden, datter soe veel^{a)} volcks quam, soe waren sy alsoe verveert, dat se met zeelen doer die galmgater van der stat mueren afreden (*II2*), soe datter som int water vielen en verdroncken. Ende die Gosen, die daer bynnen woenden,⁺ sijn mede gelopen ende hebben haer goet ende al//le dinck achtergelaten^{b)}. Ende sy hebben met geweld doer die statpoerten gedrongen, omdat sy soude wech sijn^{c)}. Mer doen sy wat buyten der stat waren, soe was mijnheer van Megen met sijnen volck daerontrent ende sloecher oeck een deel doot. Ende die Spaengers quamen van desen wech (*II3*) in die^{d)} stat en doen sy daer geen Gosen en vonden, soe waren sy seer ongesteld ende sy maecten daer alsoe, dat sijs geen danck en hadden van die borgers. Mer sy mosten haest weder⁺ wech meestendeel. Want daer vergaderden^{e)} weer veel Gosen in Vrieslant bij Grueningen^{f)} en daer sloegen die Spaengers ende die Duytsen^{g)} en Gosen tegeneen, soe datter aen beyden syden ontrent⁺ twe dusent doot is ge//bleven (*II4*). Ende bovenal soe isser gebleven doot mijnheer van Arinborch^{h)}, daer grooten rouwe om was. Want hy was een goet vroem man om te strijden voer dat corsten geloef. Item dit is gesciet opten XXII of XXIII dach Mei int jaer LXVIII.

⁺ Ende op S. Jan-dach voer latijnsce poert (*II5*) of daerontrent waert meester Herrijck Bloeimans (*II6*) gevangen en was presentent ende waert hier in die stat seer nau bewaert, soe dat hem nyemant toespreken en mocht. Ende meester Frans van Balen (*II7*)

+fol. 27r⁰

+Verandering van garnizoen.

+fol. 27v⁰

+Slag bij Heiligerlee.

+fol. 28r⁰

+Gevangenneming van den President en oud-President der stad.

- a) Hs. veel ontbreekt.
- b) Hs. gelaten ontbreekt.
- c) Hs. sijn wech.
- d) Hs. dit.
- e) Hs. vergaderen.
- f) Hs. Gruenigen.
- g) Hs. Duysten.
- h) Hs. Ariborch.

waert oeck gevangen doen ende had presentent geweest, doen die Gosen ierst begonsten te regneren.

Item int jaer vijftien hondert en LXVIII opten eersten dach Iunius^{+a)} soe sijn tot Bruesel onthalst dese nagescreven Edelingen: in den iersten twe gebrueders Ghijsbrecht // en Theodorus^{b)} ende Maximiliaen⁺ de Blois alias^{c)} Doctum, mijnheer Philips de Wingelam, heer Jan de Bloeis alias Treslong, Philips Triste van Ghent, Bertholomees van Vielo, Artus Korst camerlinck van Breederode, Herman Zale de Vriese, Reyman, Jacob van Hippeldam, Lieven Peltier, Constantijn van Bruesel, Jan Tieman, Loys Datier, Peter en Philips Wagelaers. Dese ander den tweeden dach Iunius: mijnheer van Viloers, mijnheer van Due, Quintyn van Reet. (118)

⁺De gevangenen van Vilvoorde terechtgesteld.

⁺fol. 28v^o

Saterdaechs op Pinx-avond, dat was den vijfsten dach Iunius, sijn⁺ gestorven den greve van Egmont en den greve van Horne tot Bruesel, afcomende van het stathuis, op een schanse daertoe gemaect // ende daer onthalst. Ende die hoefden ontrent vier uren lanck⁺ aldaer op enen staecke geset tot enen presente van den borgers. (119)

⁺Terechtstelling van de graven van Egmont en Hoorne.

⁺fol. 29r^o

Item daerna opten tweeden dach Iulius op Onser-Vrouwen-dach Visentacie, des Vridaechs^{d)} voer Bosse kermis, soe is gecomen wt⁺ Bruesel den hertoge van Brabant, genaemt Duck d'Alve (120). Ende het heel Hof van Bruesel is hem hier gevolcht. Ende corts^{e)} daerna soe sijnder boden gecomen, hoe datter seer veel Gosen boven Grueningen^{f)} vergadert waren, die al bereet waren om te slaen (121).⁺ Soe is den her toch selver opten VII dach Iulius wtgereden van hier na den hoep van die Gosen ende begeerden sijn bloet voer H. korsten geloef te storten. Ende het was een out man (122). //

⁺De hertog van Alva met het Hof in de stad.

⁺Alva naar Groningen vertrokken.

Item opten XVII dach Iulius soe sijn hier in die stat vier borgers⁺ gehangen. Ende opten XX dach noch vier^{g)}, som onthalst (123).⁺

⁺fol. 29v^o

Ende opten XXV dach soe quam die tijdinge, hoe dat den hertoch⁺ den strijt gewonnen had en God had met hem geweest, want daer waren wel VII oft VIII dusent Gosen verslagen. En hi en hadder over VIII menschen van sijnen volck niet gelaten, daer die Heer af geloeft moet sijn. (124)

⁺Executies te dezer stede.

⁺Overwinning bij Jemmingen.

Ende opten XIII dach van Augusto soe isser oeck weder II in⁺ die stat gehangen. (125)

⁺Executies alhier.

- a) Hs. Inius.
- b) Hs. nogmaals gebrueders.
- c) Hs. alius.
- d) Hs. Vridaech.
- e) Hs. corst.
- f) Hs. Gruenigen.
- g) Hs. tweemaal vier.

+ Ende opten XV dach soe is die hertoch van Brabant van Wttricht gecomen tot Schertogenbosse^{a)}. Ende opten XXVI dach Augusto soe is den hertoch weder wter stat gereden na Tricht (126). Want⁺ // daer was enen grooten hoop Gosen vergadert en hoopten die overhant te houden ende haer veninich geloef hier in Brabant te brengen en te houden. Want (God beter) sy^{b)} hadden haer best seer wel gedaen om alle menschen daertoe te brengen doer haer valschen precanten, soe dat te duchten is, dat nemmermeer wt Brabant of wt sommige herten comen en sal, ten sy doer Gods hulp.

+Alva passeert de stad op weg naar het Zuiden.

+fol. 30r^o

+ Item opten XXVIII dach soe ysser drie in die stat gedoot; nu eest XIII, die hier gestorven sijn, ende des snachts isser weder een deel van haren bedden gehaelt ende soe gevangen genomen. (127)

+Executies te dezer stede en nieuwe arrestaties.

+ Ende opten XXIX dach so sijn die^{c)} duitse knechten van hier⁺ na Tricht oeck ge//reyst ende opten selven dach so quaemmen hier tien fenkens Walen in, mer opten dorden dach September^{d)} soe sijn se oeck na den leger^{e)} ghereyst bi den Hertoch. En opten selven dach soe quamen hier een deel duysche knechten van mijnheer van Megens volck in om die stat te bewaren (128). Mer hy hadde noch meer knechten; daer reysde hy mede na den Hertoch int lant van⁺ Luyck. Daerontrent was die Prins met enen grooten hoop Goysen om daermede die Spaengers te verslaen ende wt Brabant te jagen ende die geestelijcheyt te bederven ende die kercken te verniyelen (129). Ende alsoe meynden hi weder te comen in sijn lant; welck⁺ hem (seden hij) // met onrecht was ghenomen, woude hi met recht weder krijgen. Och wonder eest, dat sy al bedriven! Want den Hertoch met sijnen volck ende die Prins met die sijnen lagen daer om tegeneen te slaen, mer den Hertoch en haesten niet seer, mer die Prins begeerden te slaen, want hi en had geen macht sijn volck langer te houden, want sy leden gebreeck etens; nochtans maectent sijn volck seer qualijck, daer sy quamen, en nament den luyden al wat sy hadden, soe datter menich bedruect (130) hert was. Want het was enen al ten langen couden wijnter. Ende quamen oeck in die abdije van Sant-Truyen. Daer hebben sy veel goets ghenomen en den abt namen⁺ sy oeck met gewelt mede gevangen ende hi most na//lopen metten Gosen ende slapen int stroey en eten water ende broot en somtijt wat anders, dat beter was. Dit duerden wel tot ontrent Paes-

+Wisseling v. garnizoen.

+fol. 30v^o

+Veldtocht van den prins van Oranje.

+fol. 31r^o

+fol. 31v^o

- a) Hs. Sercthogenbosse.
- b) Hs. sijn.
- c) Hs. die ontbreekt.
- d) Hs. Semtember.
- e) Hs. lerges.

sen, eer hi verlost wert, want het cloester hadde eens een groot deel gelts ghegeven, mer sy wouden meer hebben en sy en haddens niet, want sy haddent haer al genomen. (131)

Item int jaer XV hondert en LXVIII in die maent October opten⁺ vierden dach soe heeft men tot Schertogenbosse het wtvaert gehouden⁺ van onsen genadigen Conynck van Spaengyen soen, die overleden was (132). Ende alle die cloesters hebben hem oeck overluijt. +fol. 33r^o
+Uitvaart voor Don Carlos.

Item daerna in die maent December opten XI dach soe heeft men⁺ dat wtvaert^{a)} gehouden van ons Conync van Spaengyen huysvrouw, ons Conijngynne, die oeck overleden was. (133) +Uitvaart voor de Koningin.

Item daerna int jaer LXIX op S. Anthonis (134) soe sijn hier⁺ twee gevangenen^{b)} van der poerten gebroken doer een gat, dat^{c)} sy gemaect hadden in die muer, mer die anderde bleef daer in dat gat steken, totdat // daer enen meytser (135) quam en maecten dat⁺ gat wat grooter. Ende doen toech hem die schoutent daerwt. Ende waert noch op die pijnbanck geleet, daer hi soe seer gepijnt was (want hi had hem soe seer geweert, soe men seet), dat hi niet enen nagel en had aen handen of aen voeten. Item hi most, waermede sy dat gat gemaect hadden ende wie hem dat instrument gegeven had, seggen. Ende dat had een vroupersoon gedaen op Alderkijnder-dach (136) en die waert oeck gevangen. +1569
Uitbreken van gevangenen.
+fol. 33v^o

Item des Sondaechs voer Onser-Vrouwen-Lichtmysse (137) soe⁺ heeft ons H. Vader die Paus geseijnt enen aflaat, soe dat hem een yegelijck soude quiten // ende bequaem maken om te bidden en te⁺ versuenen God den Heer. Want hi seer op ons vergramt is, welck wy sien mogen aen die plagen, die wy alle dage sien gescieën; omdat wy niet op en houden te sondigen, daerom en hout God niet op om ons te slaen. Ende des Sondaechs na Lichtmys, te weten opten VI dach Februarius, soe heeft dat volck den aflaat in die stat gewonnen. Ende alle geestelike personen mosten voert daen (138) alle dage lesen die letanijen, totdattet peys en vrede waer, wt beveele van den H. Vader de Paus. +Jubilé-aflaat.
+fol. 34r^o

Item opten XIII dach van Februarius soe quamen die Spaengers⁺ weder in die stat ende die duytsce knechten van mijnheer van Megen worden anderswaer geseynt. (139) +Spaansch garnizoen.

- a) Hs. wtvaer.
- b) Hs. gevangengen.
- c) Hs. dat ontbreekt.

- + Dit is al gesciet int jaer XV^C en LXIX ende daer//na opten⁺ Goeden Vridach dan gaeter al een deel Spaengers boven metten halven lijf^{a)} al bloot totter middel toe ende haer aensichten sijn al bedeckt, soe dat men se niet en con gekennen. Ende sy hebben geeselen gemaect van zelen ende beneden sijn cleyn scerpe haken aen van silver ende daer slaen sy hem selven mede, soe dattet bloet lanx den lijf loopt, en gaen soe over straet ende besueken alsoe die seven kerken om haeren^{b)} aflaet te haelen. Ende alst al gedaen is, soe gaen sy bij een groot vier ende dan bestrijken sy hem met wijn, soe dat se dick beswijmen van pijnen. Men seet, dat in Spaengen dit haer manier van doen is (140). Och sy sijn seer goet van geloef en fijn in die kerck. Mer die borgers sijnder seer me belast, want sy⁺ willen alle dinck // hebben na haren pas: van cameren, van bedden, van lijnwaet moesten sy al van den besten hebben, of sy soudent versuert hebben; die borgers worden alsoe seer gecrinckt^{c)} van die Spaengers, al hadden sy al heren geweest en die borgers haer knechts. (141)
- + Item opten XXVII dach van April doen waert hier eenen herdooper van Antwerpen gebornt^{d)}, mer sijn spraeck waert hem benomen om beters wil. (142)
- + Item meester Herrick Bloeman gaet weder op sijn vriheit doer goede vrienden, die borge voer hem sijn geworden. (143)
- + Item opten dorden dach van October soe reysden den Hertoch soen, (144) den jongen Hertoch hier doer die stat ende die geestelijcheit ginck by hem en baden voer die borgers, dat se verloest⁺ mochten worden van die Spaengers. Hi gaf hem goede // woorden en anders en hadden sy niet. Och daer was soe menich bedruet mensch, want den couden wijnter quammer aen.
- + Item opten XX dach van October soe waert Claes Verstegen verloest van die Gevangenpoert, daer hi meer dan een jaer op had geseten. Mer hi en mocht noch wt sijn huys niet gaen, mer hy leefden op hoep (145). - Dit was int jaer van LXIX gesciet.
- + Item int jaer XV^C en LXX tegen Paesschen in die Goede Weke, doen ginck Claes Verstegen ter kerken, mer hij mocht wt der stat niet gaen. Dit vercreech hi met gelt, met goet en met goede vriende, die^{e)} voer hem baden.

+fol. 34v^o

+Spaansche zeden op Goeden Vrijdag.

+fol. 35r^o

+Vuurdood van een Wederdooper.

+Invrijheidstelling van Mr. H. Bloeymans.

+Don Frederik in de stad.

+fol. 35v^o

+Invrijheidstelling van Nic. Versteghen.

+1570

- a) Hs. lij.
- b) Hs. hareen.
- c) Hs. gerinckt.
- d) Hs. geborsts.
- e) Hs. die ontbreekt.

Item na Paesschen in den April quam hier enen Joesse (146) gereden⁺ en wouden enen homoet maken ende schoot in die poert // in⁺ die wacht van die Spaengers⁺ Geuzenbravoure. ende doen hi dat gedaen had, soe reet hy wech ter poerten wt ende meynden alsoe⁺ fol. 36r^o te ontcomen. Mer die Spaengers liepen hem seer dapper na en sloegen en staken hem. Ende alsoe vongen sy hem en brochten hem in die stat op die Gevangenpoert. Daer sat hy V of VI weken op ende men en wist nau, wat doot dat men hem aendoen soude, omdat hi dit gedaen had. Want die ander Gosen worden hierdoer al beswaert ende die borger belast, want alsoe lange als er yemant sijn oren noch opsteect, soe en connen die borgers die Spaengers niet quijt geworden. Dese Gose hadde soe groten berou, soe dat hem genade gescieden ende waert gehangen. (147)

Item ons biscop Franciscus Sonne quam hier wonen tot Schertogenbosse⁺ // int jaer, doe men screef XV^C en LXII op die octave van⁺ S. Marten ende hy ghinck⁺ Bisschopswisseling. van hier, doe men screef XV^C en LXX. (148) Opten Mey-avont waert hi tot Antwerpen ingehaelt om aldaer te wonen en biscop te sijn. Ende wy hadden enen anderen ende hy waert daerna hier ingehaelt opten VII dach van Mey int self iaer van XV^C en LXX. Ende sijnen naem was Laureyncius Metsius van Oudenaerden^{a)} ende had deeken geweest van S. Goedelen-kerck tot Bruesel. (149)⁺ fol. 36v^o

Item daerna opten VI dach van Augusto soe heeft ons H. Vader⁺ die Paus enen afflaet nedergeseynt ende duerden XIIIII dagen ende men most tevoren IIII dagen vasten ende dan biechten ende dan ten H. Sacramentte gaen, opdat wy bequaem soude // sijn te bidden voer⁺ die H. Kerck, want het corsten geloef seer aengevochten wort. Ende oeck soe was die Turck seer in den were ende maecten hem seer sterck⁺ fol. 37r^o te water ende te lande om te strijden tegen die Korsten, daer hem ons H. Vader die Paus seer in bedroefden, dattet corsten ghelove sus seer te niet gaet ende begeerden, dat wij herteliken soude bidden, dat die H. Kerck staende mocht blijven. Item hy gaf oock vergiffenis alle diegeen, die van den geloef gevallen waren ende nu berou hebben en begeren hem te beteren. Die soude moeten comen bynnen drie maenden bij den Biscop ende by diegeen, die die Biscop daertoe ordineerden, ende belijen int openbaer, dat se huer quaet

a) Hs. Oudenaer.

+ geloef af//gaen ende begeren die oude relygie^{a)} te houden (150). Ende sij haelden al briefkens of een hantteken van den zegeleer om scier of mergen (151) te thonen. ^{+fol. 37v^o}
 Mer alle diegeen, die die kercken in stucken hadden helpen smyten of daet of raet daertoe hebben geweest of die me getekent hadden (152), die en consten geen genaey van den Coninck^{b)} gecrijgen, mer sy mosten ballinck sijn en gaen ende blijven wt Conincks lant of die men krijgen const, die moster blijven ende sijn leven laten.

+ Item int jaer XV^C en LXX in dese selver maent van Augustus doen reet die hertoch van Brabant Duck d'Alve hier doer die stat na Nimmegen om tegen te rijden en te halen, te weten ons Conyngynne, diewelck was onse keyser Maximiliaens^{c)} dochter. Ende sijn vader⁺ hadde // geweest coninck van Romen en sinen naem was Fernandus ende sijn bruer Carolus was keyser ende die had enen soen, die was coninck van Brabant ende Spaendien (153). Ende die nam nu te houwelijck ons Keysers dochter ende ons Coninck ende dees Keyser waren twee gebrueders kijnder. Ende nu opten XIX dach van Augustus quam die keyserdochter, ons Coningin, des coninck van Spaendien toecomende huysvrouw, hier in die stat met grooten staet. Ende waert met prosessyen ingehaelt ende soe geleyt in S. Jan-kerck ontrent vier of V uren des avonts. Ende des smergens ontrent acht uren op enen Sondach reet sy weder wtter stat na Loen. Het was een schoen jongedochter(154). Ende sy had by haer veel heren ende⁺ joncfrouwen in rosbaeren, te wagen en te perde ende alderhande // huysraet om tussen wegen te besyën (155) ende in allen steden,⁺ ^{+fol. 38v^o}
 daer sy quam, waert haer groote gyften gesconcken^{d)}. Ende als sy te Bergen quam, ^{+Vertrek der Koningin.}
 soe most sy wachten na goeden wijnt ende men most overal prosessy gaen voer haer om goeden wijnt te hebben (156). Ende doent goeden wijnt was, soe ginck sy te scepe^{e)} ende reysden na Spaendien ende quam daer in soe corter tijt met soe goede spoet, dat half mierakel was. Dit is nu ons Conincks vierde huysvrouw, die hy gehat heeft bij mijnen leven. Hy heeft veel tegenspoets gehad in sijn conincliken staet.

+ Item XIIIII dagen voer Korsmis begonst te sneewen ende nu en dan duerden dat sneewen tot Lichtmis toe ende hy en smelten noeyt ^{+Winter van 1570.}

- a) Hs. relyge.
- b) Hs. niet (overbodig).
- c) Hs. keyser Maximiliaen. Nog onder bijgeschreven: Carolus. Philippus ons coninck.
- d) Hs. gesoncken.
- e) Hs. scppe.

of weinich voer Lichtmis. Ende doen waert alsoe groten water ende stont alsoe hooch als die sneewe gelegen had. Item een gemeijn mensch soudent hy // wel tot die knyen gestaen hebben ende tot sommyge⁺ plaetsen was hi soe dick, dat hy wel tot die myddelt soude hebben gecomen. Item daer menich mensch was, die sede, dat sy noeyt ^{+fol. 39r^o} alsoe veel sneeus gesien en hadden noch oock soe groten water hier te lant, want ons cloester was vol waters en in allen huysen en in ons kerck. Ons susteren mosten op die solder eten ende spinnen ende leden oock groote couwe. Ende ons koeyen stonden oock op die solder. Het water heeft oock tot veel plaetsen grote scade gedaen, want er veel menschen, beesten en huysen verdroncken^{a)} sijn (157). Ende ons Coninck ontboet oock na Paessen, dat men herteliken soude voer hem bidden en prosessy gaen, want hem oock landen afverdroncken sijn (158). Dit is geschiet int jaer XV hondert en LXXI in die maenden Ianuarius en Februarius.

Item soe seldi weten, datter een sloot voer Gorcom leet en is genoemt⁺ Loevesteyn; // datter ontrent Onser-Vrouwen-Ontfenckenis⁺ (159) is gecomen Gosen omtrent ^{+Verrassing v. Loevestein.} IIII of V op sloot en begeerden die drossent (160) te spreken ende sy hadden enen ^{+fol. 39v^o} brief: die mosten sy hem gheven, seden sy. Doen ginck die poertier tot sinen Joncker en sedent hem. Die Joncker antwoerden hem: ‘laet se opcomen, ic salder by comen.’ Ende doen hij daerbi quam, soe vraechden die Joncker: ‘vrient, wat begeerdy?’ Hermen die Ruyter seden: ‘leest ghy dien brief.’ Doen seden die Joncker: ‘desen brief hout in van den Prins, dat hij heer soude sijn van desen casteel, mer soe niet. Ick heb God ende den Coninck gesworen ende daer sal ick voer strijden, alsoe langhe als ick adem heb in mijnen lyf.’ Ende hy nam Hermen die Ruyter metten kelen en seden: ‘soudi mij alsoe verraden?’ Ende doen nam Hermen die Ruyter sinen poenger (161) ende stack die goeden heer doot. Ende hy nam syn wijf ende seden: // ‘sijt wel te⁺ vreden, u en sal nyet misscien.’ Ende sy namen alle die arbeyders gevangen, die op slot waren. Ende sy dwongen die joffrou, dat sij bi hem most ^{+fol. 40r^o} gaen sitten eten, ia dat meer is, sij en mocht niet eens screyen. Ende die Goesen seden: ‘sijt wel tevreden, wij sellen u onsen cappeteijn geven tot uwen man.’

Item des anderen daechs waest Sondach. Soe is daer een priester

a) Hs. verdronck.

gecomen, die daer gewoen was mis te doen. Ende heeft aen die poert geschelt ende bij die poertier stont enen Goes. Doen seden die poertier: 'gaet wederom, hier is een ander.' Doen waert die priester seer gram en ginck wederom ende en wist niet, wat daer te doen was. Ende opten selven dach quam daer noch een ander man cloppen ende die hebben sy opgelaten ende hebben hem^{a)} oock gevangen geset. Ende des sMaendaechs so is daer een vrou oock comen cloppen⁺ en begeerden hoeren man te hebben, die daerbynnen // was. Ende sy seden: 'u man en is hier niet in alder duvel ^{+fol. 40v^o} naem. Daerom vaert wederom.' Soe weenden die vrou^{b)} seer ende quam in die stat van Worcom ende seden: 'het is op slot al vermoert. Och ic en weet niet, wat ick seggen sal.' Item soe was daer groot gerucht in die stat ende daer was noch een vrou, die enen man had, dat een tymmerman was, ende die oock op slot was ende sy ginc oock ende woude hem oock sien en spreken, mer sij seden tot hoer: 'beyt noch III of IIII dagen, dan seldi u man hebben.' Doen ginck die vrou oock in die stat ende was seer bedroeft. Ende die drossent van Worcom (162) seynden hoer wederom na slot ende deden hen vragen, van wat meynijngen dat sy waren, want sy nyemant op of af en lieten. Doen heeft Hermen die Ruyter gescreeven enen brief, die hielt aldus: 'wy en sijn op dit slot niet gecomen als rovers of als dieven of schelmen, mer van wegen⁺ ende wt beveil van // die Prins, stathouder van Hollant ende ick als governoer ende cappeteyn van den Prins.' Ende diergelijck dingen stonder in. Ende doen ^{+fol. 41r^o} waert dit hier in die stat van den Boesse ontboden ende die Spaenders gingen daerhenen. Doen sy in die stat van Worcom quamen, doen begeerden sy op die borgers, dat sy som mede soude gaen, want sy daer niet bekent en waren. Want water groot was, soe lach tslot^{c)} rontom int water.

Item des nachts soe gingen sy na XII uren int Cruysbruederscloester ende begeerden, dat sy misse wouden doen, die sy begeerden te horen, eer sy te strijde gingen. Ende als sy wt waeren, soe ginge sy varen over water na dat slot ende hadden goeden spoet. Ende begonsten dat slot te beclymmen ende als sijt bynnen gewaer worden, so begonsten sy tegeneen te scieten, mer die Spaengers wonnent ende⁺ quaemder op ende sloegen tegeneen. Ende Hermen die // Ruyter, die was ^{+fol. 41v^o} gehaernest van den hoofde totten voeten, hij weerden hem als een man. Ende hij sloech seer vreesselijck aen allen canten ende

- a) Hs. hm.
- b) Hs. voru.
- c) Hs. licht slot.

doen hi sach, dat hy er blyven soude moeten, soe seet men, dat hy selver dat messe in sijn kele stack. Ende die Spaengers brochten sijn hoet (163) hier in die stat ende settent boven die galge op die Merct ende sijn lichaem waert gehangen metten voeten opwaert aen enen boem voer dat sloot ende oock alle die Goesen, dier doot gebleven sijn, worden daer gehangen. Dat moesten die Goesen doen, die daer noch levende waren gebleven. Hier dwongen se die Spaenders toe ende doen worden sy gevoert na den Hertoch ende tAntwerpen^{a)} worden sy oock gedoot.

Item Alrekijnder-dach (164) worden die selver gevangen hierdoer gevoert.

Item na Korsmisse int jaer XV hondert en LXXI op S. Thomisdach⁺ (165) soe is gecomen die biscop van den Bosse, genoemt Lauwerens Metsyus hier in ons convent ende deden hi een sermoen; daerna // ginck hy sitten met sijn dorde (166) ⁺¹⁵⁷¹ Kloosterreformatie. ende elck suster most⁺ bysonder daerbi gaen ende hy vraechden na haeren ouder en hoe haren naem was ende na gelegentheit des huys ende soe is hij voert gegaen ^{+fol. 42r^o} in allen vrouwencloesteren om te visenteren en te besluyten (167). Ende als hy quam op die Wijnmelenberch (168), die en woude geensins aengaen^{b)} dat slot ende baden seer om verdrach, gelijk wy oock allen gedaen hebben. Ende doen bleef dit sus staen, want die Biscop moest^{c)} na Mechelen reysen bij die ander Biscoppen, die daer vergadert waren (169). Ende nadat hi wederom gecomen was, soe ginck hy opten XIII dach van Mert weder opten Wijnmelenberch int cloester ende vraechden, hoe sy hen beraden hadden, of sijt noch niet en wouden aengaen. Sy antwoerden: ‘neen geensins.’ Ende hy gaf hem goede woerden ende bat vriendelijck, dat sijt doch aen wouden gaen. Mer sy en wouden daer niet na horen. Ende doen heeft hy die kerck in ses gedaen (170) ende doen en mochten sy^{d)} daer genen dienst doen. // Ende doen waren sy seer beladen en meynden,⁺ dat sy in den ban hadden geweest ende als dit II of III dagen geduert hadt, soe gaven sy hem over, want sy sagen, dat sijn ^{+fol. 42v^o} most. Want geweelt gaet dick boven trecht. Ende doen gaf hy hem scrift ende dat heeft hij allen cloesters gedaen. Item aengaende den sloot (171) soe stont er in, datter geen werlijcke luyden binnen en soude

- a) Hs. tAnwerpen.
- b) Hs. gaen.
- c) Hs. moet.
- d) Hs. sy ontbreekt.

gaen noch dat wy by ons vrienden^{a)} en souden eten noch drincken noch tegen spreken dan voer die traly ende dat wij niet en soude gaen in ons kerck noch int patershuys noch int groot spreeckhuys. Dit was een swaer dinck om te doen, dat wij niet geloeft en^{b)} hebben ende ons oerden niet toe en verbynt. Ende dat wij in ons self cloester niet en moegen gaen.... mer na dit een beter, willen wy hopen.

⁺ Item opten acht dach van Mey soe vergaderden^{c)} hier alle die⁺ // cappelanen, die hierontrent op die dorppen wonen ende onder desen bisscop van den Bosche staen. ^{+Eerste Bossche synode.}
Ende hem geseet en geleert waert die ordinanci te houden in der heiliger Kercken ^{+fol. 43r^o}
na den Concielie. (172)

⁺ Item in dit jaer van vijftien hondert en LXXI soe waest al redeliken stil, behalven datter wat tuerbaci onder den gemeynen man was van den tienden penninck, die ^{+Tiende penning.}
den hertoch Duck d'Alve hebben wouden van allen dingen, die men vercoft. Mer het volck en wouder niet nae horen, want sy seden: 'wy en souden ons niet alleen bederven, mer al ons naecoemelinc ende ons kijnder. Want wij en weten niet, hoe lange dat dueren sal, want hy en set ons genen termijn.' Ende die ambachtsknechten seden: 'en wy hebben ons liever doot te vechten dan van honger te sterven. Want ons meesters geven ons orlof ende wy en hebben niet te doen.' Aldus wasser grote murmeraci onder tvolck (173). Ende het waert oock hier ende anderswaer afgelesen om den tienden penninck te geven, ia sy warender oock toegeset,⁺ dien hier rontom souden halen (174). // Ende van Conynck⁺ wegen waert oock geboden op die ^{+fol. 43v^o}
dorpen, dat een ijegelijck soude waken sijn pastoer van der kerken des nachts voer <sup>+Plakkaat tegen knevelaars
en vagebonden.</sup>
die quaetdoenders^{d)}, want sy^{e)} in haer huysen die cappelanen vermoorden. (175)

⁺ Ende oock soe meynden die Prince met sinen adderenten (176) op die Korsnacht te comen in Breeda ende daer oock goede priesters te doen dooden, mer het waert <sup>+Beraamde aanslag van de
Oranjepartij op Breda.</sup>
hem belet, want dat Hof hevet vernomen, soe dat hy in sijn stat niet en is gecomen. Want hi ende sijn volck maecten hem int heijmelijck seer sterck te stelen en te roven⁺
te water ende te lande. Ende dat had drie jaer geduert, soe dat sy dat water gans incregen, want soe wat scheppen, datter op water quamen, sy metten goet genomen <sup>+Watergeuzen en vrijbuiters
te land.</sup>
hebben (177). Ende want hij noch

- a) Hs. niet (overbodig).
- b) Hs. en□ = ende.
- c) Hs. vergaderen.
- d) Hs. quaetdoeders.
- e) Hs. syse.

sterker nu was van volck ende soe van goet, soe hebben sij gehadt goeden moet om alle dese landen in te krijgen ende dan die kercken te beroven, ende die gheestelijcheijt dooden ende oock den //Hertoch⁺ ende die Spaengers oock, die sy niet en mochten luchten, omdat sy haer quaet opset helpen beletten.

⁺fol. 44r^o

Voert soe seldi noch wonder horen! Een waerachtige nyewe tijdinge⁺ van die vrome ende waerachtige victorije van der christenen armyeyen van der verradelijcke^{a)} krijch of slach van onsen vromen ende machtigen coninck Philippus van Hispanien met die heerschappie van Venegien tegen den groten Turck, diewelcke waerachtich geschiet is op die zee van Venegien tusschen Previso ende Golpho den VII dach van October int jaer Ons Heren MCCCCC en LXXI. Als den alderlustichste (178) ende vromste prince don Johan Austrico Coninckx brueder met menygen princen ende cappiteynen ende vrome soldaten van allen nacien, met sijn grote armyeyen, des Coninckx Ma^t knechten reyseden^{b)} nae den Turck om hem te versoecken in die zee van Libanus. Soe hebben sy // gewaer gheworden, dat⁺ die grote Turck met sijn armyeyen lach geanckert in die zee wachtende na den wijnt om na der stat van Constantinopolen te reysen met C ende LXXX geleyen, wel gewapent sijnde met rustingen, artelliriën, soldaten ende zeevolck, welck God almachtich ghevoecht heeft, dat hem die wijnt contrarie gevallen heeft. So dit nu don Johan Austrico siende is geweest, soe is hi met raet ende met wil van allen cappiteynen ende beveelhebbers van Coninckx Ma^t armijen welgemoet gewest ende hebben metter hulpen Gods gelijc^{c)} als getrouwe dienaers der Coninckx Ma^t haer vromelijc totten strijt gegeven. Daerenboven heeft die Heer almachtich victorie verleent. Ende hebben soe geweldelijck overvallen die turckxschen armyeyen, seer sterckelijcke tegen den anderen strijdende, soe dat God die Heer die turckxsche macht // benomen heeft, hebbende met strijdender hant⁺ gevangen meer als over hondert ende XXX geleyen. Ende daerenboven sijnder noch boven die XL geleyen verdroncken in der zee met groten menichte van turcsche soldaten ende grote heren, soe datter in als ghebleven sijn C ende LXX geleyen ende meer dan over X^M weerachtige mannen behalven die verdroncken waren, soe datter een grote bloetstortinge geschiet is onder die Turcken ende dat onder

⁺Slag van Lepanto.

⁺fol. 44v^o

⁺fol. 45r^o

a) Hs. vergadelijcke.

b) Hs. reysende.

c) Hs. ende hebben metter hulpen Gods gelyc welgemoet gewest.

die Christenen cleyn schade geschiet is onder tvolck, mer grote schade geleden hebben onder haer schepen. Ende dat doer orsaeck, dat die Christenen sochten gheleyen onder die Turcken, daer sy sekerlijc^{a)} wisten, dat daerin waren die Christenen, welcke menich iaren gevangen hebben geweest ende hebben iammerlike slavoenen (179) geweest, die se doer hulp van God den Heer vercregen hebben, + meer dan over vier M. Christenen. Welcke menschen verla//ten ende desolaet sijnde, ghenen troest wetende van ennygen menschen dan alleen van God almachtich, diewelke dat se verloest heeft wt den handen haere vianden. +fol. 45v^o

+ Item nu sal ick u voert sryven, wat onse Gosen ofte ionge Turcken al quaets bedriven hier in Brabant en bovenal in Hollant ende Zeelant. Soe eest geschiet in iaer Ons Heren vijftien hondert ende LXXII, soe is die Prins met groter macht te water gecomen voer die stat van den Briele ende vraechden, of sy se in woude laten. Die Heren antwoerden, dat sy hem beraden wouden. Ende onder dat beraden soe sijn sy met geweelt ende met machten in die stat gecomen ende hebben die doeren van den huysen opgelopen, wantet avont was. Dit geschieden voer Paessen in die Goede Weke, als men wat goets soude behoren te doen (180). Soe quamen sy in die stat in die⁺ cloesters als wilde dieren // of beesten, daer geen reden of verstant in is of genen God en kennen. Want sy liepen in die cloesters en jaechden se al wt. Ende sy vonden enen ouden blijnden brueder, die niet gelopen en const; die hebben sy wtgeleyt in die stat ende seden in scimp: 'coemt ende besiet die stat.' Ende als hy mydden daerin was, soe scoten sy hem doot. Ende sy staken het vuer int cloester en brandent heel af. Ende int Claerissencloester woude sy hebben, dat die susteren met hem vlees aten en jaechden ser oock al wt. Mer hebben met die somme ierste (181) seer scandelijck en beestelijc geleeft ende hebben hem al genomen, dat sy hadden ende alsoe laten gaen op Gods genade (182). Ende als den hertoch Duck d'Alve heeft vernomen, dat die Gosen met machten waren gecomen in die stat van den Briele, soe heeft terstont sijn boden wtgeseynt in allen steden om haer hulp en bystant te doen om haer stat wel te bewaren. Mer een yegelijck seden, dat sy haer stat selver wel bewaren soude, + sy en begeerden geen hulp // noch volck te hebben, hetwelck sy noch +fol. 46v^o

a) Hs. sekelyc.

wel beclagen^{a)} mochten. Want sy hebben bynae heel Hollant en⁺ Zeelant in laten nemen van den Gosen. Ende want die steden van bynnen seer ontsteken^{b)} waren van dees Goesery en ongeloef en kettery, soe heeft die eenen blijnde den anderen met verradery ingelaten. Mer sommyge steden hebben hem seer sterckelijck geweert als⁺ Geertruyenberch, daer sy seer dick metten schepen voer quamen (183). Ende Myddelborch hebben sy oock seer benaut een iaer lanck duerende, soe dat sy in die stat grote armoey leden, want sy ter werelt niet geen dingen crygen en consten (184). Mer als dat iaer omcomen was, soe worden sy gespijst van Conincx volck, hetwelck grote blijschap af was, omdat ons volc dat water daer weder inhad.

⁺Afval van Holland en Zeeland.

⁺Aanslagen op Geertruidenberg en Middelburg.

Item te Remunde meynden sy haer stat oock wel te bewaren, want⁺ sy hadden Walen in, die hem helpen soude. Mer als die Gosen voer die poert quamen, soe hebben die Walen en Iosen tegeneen gescoten. Mer // aen een ander poert soe lieten die enen dievel den anderen in⁺ die stat ende hebben doen die Walen seer iamerlijck vermordet ende die geestelijcheit oock, soe dat men seet, dat niet al int openbaer comen en sal, hoeveel geestelike persoenen sy gedoot hebben ende soe sy daermede omgegaen hebben (185). Want sy en moegen sien noch luchten geestelike personen ende bovenal priesters. Want waer dat sy se crygen consten, die hebben sy gevangen en gehangen seer scandelijck. Ick en weet niet, hoe dat dese Gosen of ketters^{c)} aldus verkeert sijn, die niet en moegen lijden, dat wy leven ende ons benyden ende niet en geven. Want het is geschiet corts na Paesschen, datter V of VI boeven in die persoenuys (186) quamen op eenre nacht te Haren by Oesterwijck ende was een withere, die wouden sy vermorden. Hy seden: ‘gesellen, wat wildi van mi hebben? Ic sal u⁺ geven al, dat ic heb. En eest niet genoch, ic sal u meer crygen, dat ghijt hebben sult. Laet mi toch mijn leven!’ Sy seden: ‘neen wy //’ ghy moetter aen, wy en soeken niet alleen u goet, mer wy soeken oock papenbloet ende aldus sellen wy al voertgaen.’ Ende hebben doen seer iamerlijck hem vermoert, mer ierste hebben sy sijn oren afgesneden ende sijn noese ende doen met enen byle sijn hoeft afgeslagen ende alsoe laten liggen (187). Ende hebben al medegenomen, dat sy costen gedragen of dat hem aenstont. Och daer quam een grote⁺ vrese onder die priesters, omdat sy dit ende desgelijck veel hoerden, soe dat sy liepen van die een stat in die ander, van dat een dorp in

⁺Roermond door de Prinsgezinden genomen.

⁺fol. 47r^o

⁺De pastoor v. Haaren vermoord.

⁺fol. 47v^o

⁺Gevaar voor de geestelijckheid en kloosters ten platten lande.

- a) Hs. bclagen.
- b) Hs. ontste□.
- c) Hs. ketters.

dat ander, van dat een huys in dat ander huys. Want sy en dorsten^{a)} des nachts op haer bedde niet slapen. Ende die cloesters, die buyten den steen (188) lagen, mans en vrouwen, die quamen al in die steden ende en dorsten hem niet verwachten. Also veel quaets hoerden sy van den Goesen. Want die brueders worden vermort⁺ ende die vrouwen wor//den gesceynt of wtgeiaecht ende alle genomen, datter was ende oock ontween gesmeten het houtwerck ende ander dingen, die sy niet mede en consten gedragen. Ende die cloesteren, die hier buyten der stat staen, quamen al hier in der stat van Schertogenbossche van groter vreesen. Ende als die Prins dit vernam,⁺ soe ontboet hy, waerom dat sy soe wech vloeyen (189). Hy en begeerden nyemant te cort te doen, geen geestelijcheit^{b)}, cloesters ende priesters noch kerken yet te doen. Ende hy had oock dit laten prenten ende alsoe overal seynden, omdat ment te beter soude geloeven. Mer hy begeerde^{c)}, seden hy, hem selven ende die arm ballinc weder te brengen in haer lant, stat of huys, daer sy in seste iaer wt hadden geweest (190). Mer wie sijn woerden geloefden van den cloesterluden, die worden bedroegen. Want als sy nu een wijle in⁺ den Briele hadden geweest, soe quamen sy al voert // in dander steden van Zeelant ende Hollant met schoenen woerden en met verradery. Want die steden waren van bynnen al soe ontsteken met boesheit, alsoe die quade die goede overheerden, ende lieten se in, die sy wouden. Want men seet somtijts: wanneer dat huys van bynnen ontsteken is, soe eest quaet te lessen (191). Och God moet ontfermen ende geclaecht wesen, dat korsten menschen comen tot deser groter boesheit. Want sy en ontsien God noch menschen ende leven als beesten. Ende die goede Baptisten gingen wech, veel wter steden ende verlieten huys en hof ende som veel goets daerin, want sy wel sagen, dattet die Coninck daer niet by laten soude noch dattet dueren en soude genen tijt. Ooc want al tegen dat geloef en tegen God is, dat sy te handen trecken. (192)

+fol. 48r^o

+Proclamatie v.d. Prins.

+fol. 48v^o

⁺ Item onttrent S. Jan-Baptista-Geboerte soe quamen die Goesen in Gorcom, mer daerin staet een slot, welck heet den Blawen Thoren⁺ (193). Item // daerop woenden die drossent ende was een out man ende een goet Baptist ende hy schoot tegen die Goesen en hoepten tegen te houden. Want daer was veel goets opgedaen van buyten ende

+Inname van Gorinchem.

+fol. 49r^o

- a) Hs. drosten.
- b) Hs. gestelijcheit.
- c) Hs. begeer.

bynnen der stat. Ende daer waren oock veel goeder luyden op ende sonderlinge (194) priester ende wel XII of XIII mynrebrueders. Ende overmits dat die drossent van den borger in die stat geen hulpe of bystant en hadt, soe en const hijt niet tegen gehouden. Ende die Goesen quamen daerop met groter verwoetheit ende seden: ‘gheeft u allen gevangen, wy sellen also met u omgaen, dat men over veel jaren daer sal weten^{a)} te seggen.’ Ende doen namen sy^{b)} alle dat goet, datter op was ende sy namen den drostent sijn huysvrou ende dochter ende die mynrebrueder ende den cappelaen ende hebben se in den Briele gevoert^{c)} by den vliegende cappeteyn, diewelck geen gheestelike personen sien noch luchten en mocht. Ende heeft⁺ die // minrebrueders ende den cappelaen seer iamerlijck doen marteliën,⁺ te weten sy sneden haer oren ^{+Martelaren van Gorcum.} ende nose af ende haer manlijcheit oock ende staken die in haren mont (195). ^{+fol. 49v^o}

Ende doen hingen sy se metter kinnen aen eenen haeck ende lieten se soe levend^{d)} hangen met groter pijnen, totdat sy storven, te weten XIII mynrebrueders ende een cappelaen. Ende den deken waert van den vrienden met groten leet sijn leven gecoft voer III dusent gulden. Ende namen alle sijn goet oock, dat hy had. Ende den drossent waert seer gepijnicht ende gevangen daer, mer niet gedoot. Ende men seet, datter een arm man was, die sijn broot niet gewynnen en const, overmits dat hi soe seer ongesont was, heeft genaen onder die galge, daer dese nyeu martelaren hingen, want hy seer veel van haren lijsaemheit en stantafticheit had gehoert. Want sy liever storven ende oock al tormenten te lijden, die men hem aen mocht doen, eer sy haer geloef af soude // hebben genaen, welck sy openbaerlijc, doe men hen dooden⁺ soude, antwoerden diet hem vraechden. Item soe heeft dese man die seer hertelijc ^{+fol. 50r^o} aengeroepen ende gebeden om gesont te sijn, opdat hy sijn broot mocht wynnen. Welck hy vercreech, eer hi vandaer ginck wel gesont ende dancten God ende deese nyewe martelaren. (196)

Item des Donredaechs voer Bos-kermis, te weten des anderdaechs⁺ nae Onser-Vrouwen-Visentacie (197) soe quamen die Goesen wt Gorcom met scepen ^{+Aanslag op Bommel.} voer Boemel om daerin te sijn. Mer sy hadden die aventuer, dat die Spaengers voer die poert waren met wagens, daer geweren op lagen ende hadden wel doer Boemel willen varen,

- a) Hs. wetent.
- b) Hs. sy ontbreekt.
- c) Hs. gvoert.
- d) Hs. leven.

mer sy en woudens niet doen^{a)}. Mer na soe namen sy die wagens in die stat, mer die Spaengers sloten sy die poert voer der noesen ende sy mochten haer lijf verweren, of sy woude, tegen die Goesen, welck sy deden ende scoten veel Goesen doot ende die^{b)} wter stat⁺ scoten oock na die Goesen en maecten die // boehey (198): scoten sy yemant, dat was hem leet, mer sy en dorstens niet laten om der Spaengers wil. ^{+fol. 50v^o}
 Ende als die Goesen sagen, dat sy soe qualijck onthaelt worden, welc sy niet gemeynt en hadden, sy en soude ingelaten worden sonder hynder, soe sijn sy wederom gevaren met haren schepen nae Gorcom met groter toernicheit, omdat sy daer vrome cappeteynen hadden gelaten^{c)}, die daer doot geschoten waren. Ende sy ontboden, sy souden haest weder voer Boemel met groter macht comen, dat sijs hem niet beloven (199) en souden. Mer die Goesen van Boemel seijnden boden aen den Prins, hoedat hem seer leet was, dat aldus met hem gevaren was. Want daer was eenen commesceerris van Arnem binnen Boemel, een goet Baptist, (200) daer hem die Goesen seer voer veynsden; opdat hijt niet mercken soude, soe schoten sy haer bussen wt, niet om yemant te raken van haer⁺ luyden, al quamt daertoe, dat hem leet was. // Als die Prins dit hoerden, so vergaf^{d)} hijt hem, als sy hem beteren wouden ende ^{+fol. 51r^o}
 op een ander tijt inlaten, als sij weder quamen. Hetwelck sy geern doen wouden ende slachten Judas haren calant (201) ende sochten voertaen van dage tot dage die stat te leveren. Hetwelck die goede commesceeris wel gemerct had en seden: ‘ghi borgers, siet wel toe, want ghi hebt verraders in u stat. Ick bid u, laet een vijftich mannen incomen, die u stat moegen helpen bewaren sonder uwen scade. Ic sal se in die herbergen^{e)} leggen ende ick^{f)} sal se wt mijns selfs buydel betalen. Gij en sulter genen cost af hebben.’ Mer neen, sy en wouden daer niet nae horen. Sy seden: ‘wy willen ons stat selver bewaren als vroem borgers.’ Die commeseerris antwoerden: ‘Dat is seer goet; eest sake dat ghy alsoe doet, soe verseker ic u stat grote⁺ prevelegyen toe van Coninx wegen.’ // Ende hy bleef wel drie weken bi hem, opdat sy haer stat ^{+fol. 51v^o}
 te beter bewaren soude. Ende hy was hem allen seer behulpelijck om raet ende daet te geven. Mer wat hy bat of smeecten, sy en wouden geen knechten hebben in haer stat. Ende als die goede man sach, dat hi niet en vorderden, soe ginc hi weder

- a) Hs. dooen.
- b) Hs. die ontbreekt.
- c) Hs. galē.
- d) Hs. vergaft.
- e) Hs. herberren.
- f) Hs. tweemaal ick.

na Arnum toe. Item acht dagen daerna, te weten op S. Peter-advincla-avond (202) op eenen Donredach, soe lagen daerontrent Boemel⁺ XXV boeven in die boenen ende wachten, dat die porten op soude gaen, want die Goesen bynnen Boemel hadden hem die loes geset, wanneer sy driemaal aeneen scoten, dat sy dan comen soudent. Hetwelc sy deden ende worden doen ingelaten. Welck sy noch wel beclagen sellen hier in deser tijt ende bovenal hiernaemaels. Mer och lacy dan salt te laet wesen!

⁺Verrassing van Bommel.

Item // daerna op S. Lauwerens-avond (203) soe quamen hier⁺ in die stat van Schertogenbosse duysche knechten om die stat te⁺ bewaren, want die Spaengers mosten daerwt gaen na Bergen (Henengou), daer den iongen hertoch Frederick voer lach om hem te helpen winnen die stat. Want Lodewijck, des Princen bruer, was bynnen Bergen (Henengou) gecomen met een deel Goesen ende⁺ meynden soe voert alle die steden in te nemen aen dat eynde ende sijn bruder de Prins aen dit eynde, te weten Seelant ende Hollant, hetwelck die Prince seer wel in is gecomen, God betert. Want het was al: coemt in of ick hael u! Want die Prince heeft selver geseet, dat hy in genen steden en is gecomen, men heeft hem ierst ontboden (204). Men seet met enen gemeynen woerde: het is een vuyl vogel, die sijn selfs nest bescijt. Soe en eest oock geen fijn borger, die sijn selfs stat verraet, ghelijck er veel gedaen heeft, welck seer te beclagen is om die grote oneeren, die God geschiet overal daer // sy quamen.⁺ Want in genen kerken en mocht men dienst doen ende wat scieraet⁺a), datter was in der kerken, hebben sy al ontwee gebroken ende vernielt. Ende hebben van der kelken drinckvaten gemaect ende ooc gelt doen slaen. Ende van den choercappen ende ander mysgewaet hebben sy hen selven gecleet ende gingen als jonckers. Ende namen wt sommyge kercken die doeken ende hebben daer buscloten af gemaect. Ende sommyge kerken hebben sy heel afgebroken ende som het vuer ingesteken ende alsoe die afgebrant. Och, och wat haer boese duvelsche herten gedencken connen, dat volbrengen sy. Want het was selden dach, men en hoerden wat quaets. Nu hebben die Goesen te nacht dien man hondert ossen genomen, nu hebben sy die vrou alle haer koeyen genomen, nu hebben sy op die bleyck gestolen hondert stucken lakens; die een tijt min, die ander tijt meer, want het was dicker dan eens te doen. Item nu hebben // sy te nacht die kerck be-⁺

⁺fol. 52r^o

⁺Nieuw Duitsch garnizoen in den Bosch.

⁺Vorderingen van de Oranjepartij.

⁺fol. 52v^o

⁺Nieuwe kerkplundering en schanddaden der Geuzen.

⁺fol. 53r^o

a) Hs. scieraert.

roeft op dat doerp^{a)}, nu hebben sy dien man van sinen bedde gehaelt ende medegenomen, nu hebben sy dat vuer in dat dorpe gesteken, nu hebben daer eenen wagen met goet genomen, nu hebben sy dat scip met goet aengehaelt. Desgelijck was alsoe veel ende menichvoldich, dat met geender tongen en is wt te spreken noch met geender pennen te beschrijven die quaetheijt, die boesheijt, die sy doen. Ende die bedruectheyt^{b)} ende jammer, die onder die menschen was, en is niet wt te spreken. Want daer was soe menich, die sijn lijf most copen ende sijn beesten met gelt lossen ende somtijt namen sy dat gelt ende hielden die beesten daertoe. Item het en mocht hem niet onthanden (205); sy nament al, waer sy aen comen consten te water ende te lant.

⁺ Want van Gorcom quamen sy met scepen des nachts en worpen daer al in, dat sy gestolen hadden ende vuerdent al in Hollant. Ende beletten dees landen, datter genen visse noch herin^{c)} noch kase⁺ noch sout noch //smout noch geenderhande dinck quam^{d)}. Dan somtijt quam daer wat metten wagens, mer die mosten veel weechs omvaren, soe dat veel costen, eert hier quam, ende die wagens metten goet worden oock dick van den Goesen genomen, soe dattet volck dick van verdriet weenden, omdat sy daer haer broot niet en mochten winnen met vreden ende dat alle haer goet ende beesten al genomen worden. Ende die Goesen en mochten niet lijden, dat⁺ hier yet quam en meynden die stat te smachten^{e)} wt, omdat sy daerin niet comen en consten nae haren wille^{d)}. Want sy hadden soe dick geseet: 'wij sellen den Bosse wel krijgen, het en is maer een^{g)} ontbijt.' (206). Ende deden haer vrienden dick grueten ende sij ontboden haer, sy souden se haest comen besøeken. Dit was dick te doen. Ende die stat heeft oock dick verraden geweest, mer God heef-se bewaert, dat se niet gelevert en is. Want het quam allemael wt, eer ter toe quam, God heb lof! Daerom mocht die⁺ pro//pheet wel seggen: te vergeefs^{h)} waect hy, die die stat bewaert, eest sake dat se God niet en behoet. Ende oock soe heeft ons God gheholpen, dat wij ons noottrusten (207) noch cregen, al wastⁱ⁾ seer duer. Want men en had maer II herinck voer enen stuver^{j)}, III eijeren om enen st., een pont boteren III st. of een oert min

⁺Economische gevolgen voor Brabant.

⁺fol. 53v^o

⁺Beraamde aanslagen op den Bosch.

⁺fol. 54r^o

⁺Prijznoteering.

- a) Hs. droep.
- b) Hs. bedruecheyt.
- c) Hs. (aan den voet der bladzijde met rooden inkt) een ton herins XX gulden.
- d) Hs. mist het werkwoord.
- e) Hs. smacten.
- f) Hs. alleen w.
- g) Hs. en.
- h) Hs. vergeefts.
- i) Hs. was.
- j) Hs. alleen st.

ende voert alle dinck daernae, sonderlinge het sout. Want voer eenen halven sack most men geven VIII gulden ende oock en waest soe goet niet, alst plach. Ende daer en quam oock genen visse dan wat ryvierkens, die oock veel costen, al wast cleyn goet of spuy-wtken; ende een cleyn schelvisken VI st. ende eenen cabbelgau VI gulden, want hy hier niet en mocht ende^{a)} cost comen dan met groten leet ende oock wenich quammer. Mer die Goesen te Boemel^{b)} ende in Hollant ende Zelant hadden overvloedich vissen: enen schelvisse om een blanck of eenen halven st. ende soe voert aen.

Mer ghi, goede christen Baptisten, troest u met dat puntken^{c)},⁺ dat die H. // leeraer S. Jheronymus seet: het is wonder, dat diegeen,⁺ die hiernaemaels behouden sullen wesen, niet die stenen van der straten tegen hoeft en springen ende dat niet al tegenspoet en is, waer sy die hant aen slaen. Oeck die verdoemt sullen syn, dat die hier niet op wol en gaen ende dat die rosen niet onder haer voeten^{d)} en wassen en dat al voerspoot en is, wat sy doen. Want het is hier haer ewich leven, want sy hiernamaels geen hebben en sullen. Och het is seer te verwonderen ende bovenal te beclagen, dat korsten menschen tot deser groter dwaelderijen^{e)} comen, daer sy in een korsten lant geboren sijn ende van corsten ouders!

Item voert daerna int lest van den somer voer Bamis (208) soe⁺ quam hier te lant die hertoch van Holster met veel volcks ende men en wist niet, oft vrient oft viant waren, soe veel quaets deden sy, daer sy quamen, van stelen ende van roven ende doen sy hier by die stat quamen, soe en wouden sy se hier niet in laten comen dan X of XX of meer samen in die stat, mer des nachts // mosten sy⁺ al weder wtgaen. Ende sy bleven ontrent der stat liggen VI weken lanck ende sy wonnen haer saudi (209), mer sy bedreven anders niet dan sy togen des morgens wt met veel wagens op die dorpen ende daer leden sy op al, dat sy^{f)} crygen consten, het en mocht hem niet onthanden. Want wat die Gosen niet mede genomen hadden, dat namen sy, van beesten, van coren, van bier, van clederen, van lijwaet ende allet (210) sy krijgen consten, hebben sy genomen; soe datter eene grote^{g)} druck onder die huysluy was ende dit duerden VI weken lanck. Ende dit hieten vrienden te sijn ende dienden den Coninck! Ende als dit die Hertoch vernam, soe

- a) Hs. met verwarde woordvolgorde: dan met groten leet ende cost comen.
- b) Hs. Boemē = Boemen.
- c) Hs. punten.
- d) Hs. niet (overbodig)
- e) Hs. dwaderijen.
- f) Hs. mist sy.
- g) Hs. alleen g.

heeft hij se met abelheit weder wt dese stat^{a)} gecregen. Want het waren menschen als dievels: soe veel quaets deden sy ende sy voerden groot goet mede, dat sy al ghestolen hadden. Ende men en dorsten niet toe doen, omdat sy soe quaet waren. Ende hier was quaets volcx genoch, sy en hadden hier niet dorven (211) comen om profijt, dat sy hier deden.

⁺ Item die Prins toech wt Hollant nae Mechelen, daer hij ingelaten waert van den Goesen, die hem ontboden hadden. Ende daerontrent⁺ waren noch meer // steden, daer hi ingelaten waert. Ende hi quam voer Bergen (Henengou) met veel volcks om den leger van den Hertoch te verslaen met sijnen volck. Mer die Prins liet er groot volck ende hy had geluck, dat hy selver ontquam. Item daernae soe heeft hem die stat van Berch (Henengou) opgegeven (212).⁺ Ende op Bamisdach soe is Conincks volck^{b)} na Mechelen gegaen, welck hem die hertoch Duck d'Alve tevoren had gegeven, omdat sy den Prins ingelaten hadden ende noch meer saken, daer hy seer om verstoert was. (213) Ende die Goesen bynnen Mechelen waren soe seer verveert, als sy dit hoerden, dat sy quamen, soe liepen sy ter ander poerten wt met groten hopen, quade ende goede. Mer ierst soe gingen die Goesen en staken het vuer in den Bagijnhof, soe datter meer dan hondert huysen afbranden: sy slachten den duvel, overal scheyden sy met stanck. Ende die geestelijcheit ginck met prosessyen den Hertoch met sijnen volck tegen ende begeerden genade. Sy seden: 'genade sal u geschien, want anders soe soudent⁺ wy u allen doot steken // ende en souder nyemant laten leven.' Ende doen quamen sy in die stat van Mechelen en hebbent al genomen, dat sy wech consten krijgen. Sy mochten by die LXXX schepen bi hem hebben, daer sy tgoet^{c)} al in deden. Dit duerden drie dagen lanc. Den iersten dach dedent die Spaengers, den tweden dach die Walen, den dorden dach die duytschen knechten, soe datter niet in die stat en bleef, want sy trocken die vrouwen, die kijnder, die mans, die^{d)} priesters die cleeder van den lijve ende sneden die vrouwen den rинck metten vinger af. Al watter gegraven of geborgen was, dat vonden sy of men most hem wijsen of sy wouden^{e)} hen dooden, als sy som oock deden. Och den jammer ende den druck, die daer was, en is met genre tongen wt te spreken! Want daer oock groot

⁺De prins van Oranje naar het Zuiden.

⁺fol. 55v^o

⁺Strafgericht over Mechelen.

⁺fol. 56r^o

- a) Hs. stat ontbreekt.
- b) Hs. Coninck volcks.
- c) Hs. goet.
- d) Hs. die ontbreekt.
- e) Hs. alleen w.

goet^{a)} was gevloecht (214) wt cloesters, van den Baghijnhof ende van ander dorpen ende al hebben sijt genomen ende hebbender niet gelaten, soe datter groten honger waert geleden: som en hadden in drie dagen, som in vijf dagen niet geten (215), som storven van honger ende van gebreck. Mer en had hem die stat van Antwerpen niet bijgestaen, daer souder noch gestorven hebben, die hem met schepen broot en kese ende gelt seijnden. // Want sy groot medelijden met⁺ hem hadden. Mer och laei den couden wynter coemter aen ende sy en hebben niet veel om noch aen, noch geen ^{+fol. 56v^o} bedden op te slapen, noch gelt om te copen. Want wie hem schuldich was of waer sy renten hadden, die en mochten hem niet geven: dat was verboden (216). Och daer ginger menich buyten tot Antwerpen ende anderswaer voer der doeren haer broot bidden, die rijck en weldich hadden geweest. Och Ons-Lief-Heer wil haer ende alle bedruecte herten vertroesten!

Item daerna heeft die Hertoch meer steden wedergecegen, die⁺ die Prins in had genomen. Ende daerna is hij nae Hollant gereyst ende heeft daer oock weder ^{+Beleg van Haarlem.} steden ingenomen (217). Ende onttrent drie weken voer Korsmis soe heeft die hertoch Duck d'Alve synen soen hertoch Frederick met veel volcks gheseijnt nae die stat van Harlem^{b)} om die te beliggen. Mer die Waterpoert en consten sy niet beliggen ende daerdoer creech die stat, dat sy behoefden.

Ende daerna soe is die hertoch Duck Medien hier in die stat gecomen⁺ ende lach tot Lammert Aertschen in die Poestelstraet thuys (218). Ende int beghijnsel van ^{+De hertog v. Medina-Celi in den Bosch.} den voerleden somer soe heeft // die coninck van Spaengijen^{c)} desen hertoch hier geseynt om dese⁺ landen te regeren. Ende als hy op water was ende bij Zeelant quam,⁺ te weeten by Vliesingen of daerontrent, soe lagen daer veel schepen met Goesen ^{+fol. 57r^o} ende hij meynden, dattet vrienden hadden geweest. Mer het waren al vianden ende ^{+Zijn aankomst in de Nederlanden.} hebben hem veel goets genomen; veel schepen heeft hij er gelaten ende veel volcks isser doot ghebleven ende Edelheren, daer hij groten rouwe om had ende bovenal om sijnen soen, die daer oock doot gebleven was (219). Want het was een schoen jonck knechten. Mer bovenal soe wast een grote gracie, dat hy selver niet gebleven en is, mer God heeftem bewaert. Ende als hy tot Bruesel was ende hy alle dinck hoerden en sach, dat hier te lant soe qualijck stont, soe weenden hy bitterlijck ende beclaech-

- a) Hs. groet.
- b) Hs. Hallum.
- c) Hs. Spagijen.

dent seer, dat hy hier oyt gecomen was ende hy begeerden dese lande niet aen te verden, voer datter beter en waer. Ende dan soude Duck d'Alve weder nae Spaendien^{a)} reysen. Mer och lacy, het is qualijck toeversceert (220), of het en is geen menschenwerck. Mer God die Heer moet doen, die heeft die macht te beteren. - Item dese voerleden dingen sijn geschiet int jaer vijftien hondert en LXXII. //

⁺ Item int jaer voerleden ontrent S. Lambert te Bamis (221) soe⁺ waert die presentent van der stat Willem Borchgreven tot Boxtel wesende op syn huys,^{b)} des nachts van sinen bedde gehaelt van die versmackte^{c)} Gosen. Ende bonden hem als een dief seer ongenadelijck ende oock sijn soen ende sijn dochters man ende noch eenen neef, die van buyten gecomen was. Dese alle vier hebben sy genomen ende nae Dort gevoert ende nament oock al, datter in huis was of dat sy me consten krijgen. Ende wouden van hem hebben X of XI dusent gulden, eer sy hem wouden laten gaen. Die ander quamen haest weder, mer hij moster blijven, dan sy hadden dat sy begeerden, tot in die Vasten. Doen quam hy weder thuys. Wat hy voer sijn lijf heeft moeten geven, dat is God ende hem bekend. Och menich heeft sijn lijf moeten copen tegen die verscymmelde boeven (222).

⁺fol. 57v^o

⁺Jo^r. Willem de Borchgrave, President der stad, door vrijbuiters opgelicht.

⁺ Item metten nyewen jaer, dat men screef dusent CCCCC en LXXIII, soe sal ick bestaen te scrijven, wat die rabbauwen al quaets bedriven.

⁺1573

⁺ Item opten jaersdach soe hebben sy // Worcom afgebrant ende⁺ oock die cloester en hebbender soe menygen armen bedruecten mensche gemaect, die niet en wisten waer te blijven dan in den couden sneeu te sitten, wantet seer hooch van sneeu lach (223). Ende het⁺ was eenen seer couden wijnter, die vroeck heeft bestaen en laet hadt gedaen. Och die daer voer Harlem^{d)} liggen in den sneeuwe, die wordens wel gewaer, soe dattet hem veel aen haer leven gaet!

⁺fol. 58r^o

⁺Woudrichem afgebrand.

⁺Streng winter.

⁺ Ende^{e)} daernae op die octave van Dertiendach (224) quam hier over heel lant enen hoochgen vloed van water seer subbijtelijck, soe dat wij meynden te verdrincken. Want hier nyemant in die stat beleeft en had noch gesien alsoe groten water. Ende in ons cloester wast vol waters behalven die cameran, die op kelders stonden, die en hadden geen noot. Mer grote scade hevet in ons cloester gedaen in die huysen.

⁺Hoog water.

- a) Hs. Spaendeen.
- b) Hs. is (overbodig).
- c) Hs. versmäckte = versmanckte.
- d) Hs. Hallem.
- e) Hs. want (overbodig).

Item Onse-Vrouwen-Lichtmis (225) quam Maendaechs op die⁺ Vastelavonddach ende doen quam die tydinge aen den // hertoch⁺ Duck Medien, hoe datter voer Harlem^{a)} veel Spaenders op eenen thoern waren gebleven, daer die Gosen heymelijc boescruyt op hadden geleet wt verraderij. Daer die Hertoch seer droefwich^{b)} om was, wanter veel spaense Heren ende Edelinghe bij waren. +Verliezen bij Haarlem.
+fol. 58v^o

Item daerna soe quam die tydinge, dat Myddelborch gespijst was⁺ van Conincx volck^{c)} gelijk ic voer geschreven heb. Mer niet sonder hijnder en schade^{d)}, die sy leden van den Goesen, die opt water met haren scepen waren. +Approviandeering van
Middelburg.

Item daerna opten Paesdach staken die Gosen den Bosse aen en⁺ verbranden veel huysen af. Och alle dorpen mosten tegen die versmacten Gosen brantschappen (226). Och sy en waren nummermeer sonder vrese van den Gosen. Ende als sijt al gedaen hadden, soe waren die Gosen daer alsoe dick als sy wouden ende haelden die luyden van haren bedde en namen se mede en mosten haer lijf copen. Ende oock stalen sy die luyden haer // beesten, haer cleeder,⁺ haer gelt bovenal en al, datter thuys^{e)} is. Och dit was soe dick te doen, nu hier, nu daer, soe dat men niet dan droefheit en hoert ende siet. Want wie brantscapten of haer lyf coften, die deden tegen gebot van den Conync; ende wie dats niet en deden, die en waren nemmermeer sonder vrese van haren lyf ende oock van haren huysen en mosten nacht en dach waken. Ende grote armoe wasser onder tvolck, soe datter menich mensch (seet men) van gebreck is gestorven. Want in die Vasten quammer seer qualijck visse gelijk ick voer in den Advent gescreven heb. Ende alle dinck was seer duer, overmyts dat die Gosen te water en te lande het volck soe benauden ende namen^{f)} haer al, wat sy hadden van kase, van boeter, van vlees, van visse, van cruyt, van suyker, van bier, van wijn. Eenen pot wijns voer acht st., een ton herins voer XX gulden ende⁺ soe voertdaen. Ende na Paessen waren die cruyden opter eerden noch alsoe verdorven overmyts den groten // vorste ende grote water,⁺ datter was geweest, soedat menich mensche ende beesten gebreckt bi leden. Ende men en wist niet, hoe men aen die somer souden geraken, soe lange bleeft cout. Alst^{g)} nochtans in den Mey was, soe en const cruyt niet gewassen van coude. +Rampen voor de stad den
Bosch en de Meyerij.

+fol. 59r^o

+Prijsnoteering

+fol. 59v^o

- a) Hs. Halem.
- b) Hs. droefwich.
- c) Hs. volcks.
- d) Hs. van den schepen.
- e) Hs. huys.
- f) Hs. nament.
- g) Hs. als.

+ Item ick sal u wat nyeus scrijven, dat in Vranckrijck waerachtich is geschiet in dit jaer van LXXIII opten V dach van Mey op S. Jan-Evangelisten^{a)} +Noodweer te Montpellier als straf van God.
 -avont-voer-die-latijnse-poert (227) in een stat genoemt Monpeliers. Het weder was schoen en claer ende dat veranderde^{b)} in eenen ogenblick tijts in een grouwelijk onweder met enen stercken wijnt ende bysteren groten hagel, soe datter sommyge hagelsteen en sijn geweest, die ontrent II ende III pont hebben gewegen (228). Ende een grote elleynde was om horen den groten donder ende blixem wter lucht vallende, soe datter een groot schoon dorp genoemt S. Jan de Vedas (229), ontrent twee mijlen⁺ van Monpeliers gelegen, geheel om//geworpen ende bedorven^{c)} is van het onweder. +fol. 60r^o
 Ende heeft geweest die plaetse, daer die Hugenosen (230) haer predicacie hadden gehouden. Item het groot onweder van den hagel ende stercken regen heeft wel IIII uren lanc geduert of daerontrent, soe dat die menschen hen niet en wisten waer bergen, want den stercken hagel was alomme brekende die daken van den huysen^{d)}. Ende oock mede soe sijn alle die winckels en kelders doer den overvloeydigen regen vol waters gelopen, soe dat sy hen niet en wisten waer te onthouden dan hen stellende in den handen Gods ende in sijn goedertieren bermherticheyt, welck hi over hen gethoent heeft, die altijd bereet is den sondigen mensch te beschermen ende te bewaren, medeliden met ons hebbende verwachtende ons beterynge. Item dit boose onweder wat gecesseert ende het weder wat opgeclaert sijnde, soe isser een wonderlijck groot⁺ geruysch gesciet. Ende // corts soe isser op S. Peters-kercke, welck seer schoen pleech te sijn, mer nu al verdesteneert (231) is van den⁺ ketters.... item +fol. 60v^o
 soe is daer gesien geweest een manspersoen houdende op sijn schouder een figur +Verschijning.
 van een werelt, waerboven was staende een cruys ende rontom sijn lichaem was vol omcingelt met seer blinckende stralen, dwelck wonder was om sien. Voerts soe hebben sy tot verscheiden reysen een stem seer eyschelijck (232) horen roepen ende altemet verhalende dese woerden: ‘waeckt ende bidt’, waeraf sy soe seer verwondert sijn^{e)}, als sy oeyt van haren leven waeren^{f)}, overmyts horende alsulken stem ende woerden met noch ander tekenen dagelijcx^{g)} horende en siende. Ende dit voersede teken ende fyguer heeft hem geopenbaert wel een ure lanck. Ende

- a) Hs. nogmaals avangelisten.
- b) Hs. veranderende.
- c) Hs. bedroven.
- d) Hs. huyse.
- e) Hs. sijnde.
- f) Hs. warren.
- g) Hs. dachgelijcx.

dese dingen geschiet synde, soe hebben die Heren van der stat met die geheel gemeynte een generael processy gegaen blootshoofts ende bervoets, God den // Heer grotelijck danckende, dat hy se gespaert⁺ ende bewaert heeft. Amen.

Item int jaer tevoren so is die Ammerael (233) doot gescoten in⁺ Vranckrijck in een bruyloft, daer grote blyschap af was int heymelijc onder die Korsten. Want hy een groot onderstant ende behulp was den Prins ende sijn volck ende met gelt en goet hem wel bijstont, opdat die Prins die overhant mocht houden.

⁺fol. 61r⁰

⁺Herdenking van den Bartholomeusnacht.

Item nu sal ic u voert scrijven van die stat van Harlem^{a)}, daer⁺ Conyncks volck sijnt voer Korsmys voer gelegen hadden ende niet krijgen en^{b)} consten. Want metten iersten en wouden sy se niet opgeven ende nae soe soudent^{c)} sijt wel gedaen hebben, mer doen en begeerden des Conyncks volck niet. Mer sy wouden se wtsmachten^{d)}, want sy die Waterpoert nu oock hadden belegen, alsoe dat sy van bynnen in die stat geen dingen krijgen en consten, soe dat se bynnen der stat groten honger leden, soe datter waren, die in drie weken of meer geen broot geprueft en hadden, mer gestoten raepsaert en lysaet^{e)} met kersruet (234) waert tesamen gebacken ende^{f)} was haer // broot. Ende sy aten perden, catten en honden en gras⁺ wter eerden en ander cruyt aten sy van groten honger. Want voer eenen hont mosten sy geven II gulden, voer dat hoeft met sijn ingewant enen gulden ende voer een cat enen daelder. Och sy leden soe groten honger, soe dat sijt niet langer en consten gelyden ende ontbodent den Prins, dat sy hem op soude moeten geven, en quaem hy hem niet te hulpen. Ende hy ontboot hem wederom, hy soudent hem corts^{g)} bystant doen: dat sy hem toch wat lijden wouden! Ende hy setten hem een ure, dat hy comen soudent, dat sy hem wachten soudent om doer den leger te slaen met sijnen volck over dees syde ende wter stat over geen syde. Ende alsnu soe heeft die Prins groot volc vergadert. Heel Hollant was in roeren om Harlem^{h)} te gaen spijsen. Ende met groter blyschappen trocken sy wt na Harlem^{h)} ende die heer Batenborch (235) wasser oock by. Ende als sy nu voer Harlem^{h)} quamen, soe // meynden sy met geweld doer den⁺ leger te slaen. Mer och lacy, sy sijnder tesamen gebleven ende syn

⁺Einde van het beleg van Haarlem.

⁺fol. 61v⁰

⁺fol. 62r⁰

- a) Hs. Halem,
- b) Hs. tweemaal en.
- c) Hs. soudent.
- d) Hs. wtsmacten.
- e) Hs. lysaetsaet.
- f) Hs. ende ontbreekt.
- g) Hs. corst.
- h) Hs. Halem.
- h) Hs. Halem.
- h) Hs. Halem.

gefallen in den cule, die sy gemaect hadden. Item op die octave van Onser-Vrouwen-Visentacie (236) op eenen Donredach soe is dit geschiet, datter VI dusent Ioesen sijn gebleven met Batenborch doot al. Ende drie hondert wagens met victali ende VI groter boessen hebben sy er al gelaten. Ende als sy bynnen der stat dit hoerden, soe gaven sy den moet verloren ende hebben hem Sondaechs daernae opgegeven, te weten opten XII^{a)} dach van Iulius ende hebben genade begeert. Die hertoch Frederick seden: 'genade en ongenade sal u geschien. Want die overgetreden ende tegen haeren neet hebben gedaen, die sullen sterven.' Want sy in Bergen (Henegou) hadden geweest ende doen hebben sy geloeft niet tegen den Conynck te doen meer oft ommers enen tijt. Ende dit en hebben sy niet gehouden. Item als nu die Spaenders in Harlem^{b)} quamen, soe stonden⁺ die Gosen op die Merckt ende lieten haer geweren // vallen en waren als verslagen menschen, die den doot voer haren ogen sagen. Want sy worden gevangen en gehangen ende gericht tot acht hondert toe, mer geen borgers, over vier of V niet, die met hem aengehangen hadden (237). ^{+fol. 62v^o}

⁺ Och die quaetheit, die boesheit, die die Gosen daer en in allen steden bedriven! Soe dat wy God niet genoch en connen gedancken, dat hy ons dus lange gespaert en dat hi ons niet tesamen en laet versincken, als hy die Sodamyten deden. Want sy en leven niet anders dan oft beesten en waren, die geen synnen en hebben noch geen God en kennen. Daerom en laet ons niet verwonderen, dat ons God visenteert met verscheyden swaericheit en benautheit, die wy lyden. Want die afgrijsselijcheit, die sy doen, en is niet om seggen^{e)}. ^{+Geestelijke overweging.}

⁺ Item daer was noch een cappeteyn, die had een cloester bewaert, dat niet verdorven noch gesceynt en waert gelijk als ander cloesters en meecheden gescieden. Dese behielt sijn leven ende is met^{d)} sinen⁺ volck vry ongeschaet wter stat // gegaen met consent van den Hertoch (238). ^{+Na Haarlems overgave.}

Item die stat van Amsterdam beloefden die Spaengers te geven II tonnen gout, opdat sy die stat van Harlem^{b)} niet en soude willen plonderen, welck die Hertoch geconsenteert heeft. Ende doen wouden die Spaengers vol betaelt sijn van den^{e)} Hertoch, eer sy ergens meer trecken woude eenyge stede te beliggen (239). ^{+fol. 63r^o}

- a) Hs. V.
- b) Hs. Halem.
- c) Hs. segen.
- d) Hs. tweemaal met.
- b) Hs. Halem.
- e) Hs. den ontbreekt.

Item die van Boemel waren besorcht, dat sy daer soude comen⁺ liggen voer haer stat ende hebben die dorpen als Hele en Driel aengesteken, soe datter veel huysen verbrant sijn (240). ^{+Hedel en Driel afgebrand.}

Item daerna waert hier een man, wonende aen die Merckt in die⁺ Gulden Poert, gevangen ende waert op die Gevangen-poert geleyt, diewelck gemaect had een vaen voer die van Boemel, daer sy mee meynden te comen hier in die stat (241). ^{+Een vaen voor de rebellen in Bommel.}

Item daerna soe hier die tydinge quam, dat die Goesen dat slot⁺ inhadden, dat daer lach in die see, daer die Prins bodebroot af gaf, als hijt hoerden (242). Mer och laci, menich^{a)} // mensche gebreck⁺ daer^{b)} by hebben, sonderlinge den coepman. Want wat scepen dat wt Spaengyen of van dien wech comen, die moeten al beneven dit rammeken ofte slot. Welck goet sy al aenhalen, soedat hier te lande niet gecomen en can. Och sy hebbens soe veel van cruit, van suyker, van fruyt ende ander dingen daer bij hem verdorft (243)! Ende ons ende een ander en gongen^{c)} (244) sijn niet. Sy slachten die duvel, die en gont ons den hemel oock niet; nochtans en sal hyen niet hebben. ^{+Rammekens door de Geuzen genomen.}

Item daerna opten lesten dach van den Oexmaent smergens⁺ vroeck op enen Maendach soe sijn die Goesen gecomen in den Geertruyenberch met verradery, want overal sijn verraders (245). Want sy haddent anderhalf jaer tegengehouden ende hebben menygen bangen dach gehad. Ende als sy daerin quamen, soe staken sy die doot, die daer die stat bewaerden. Ende sy liepen als verwoede menschen alle die stat // doer ende quamen in een vrouwencloester met⁺ geladen bussen, met bloten messen en wouden van den susteren gelt hebben. Ende sochtent oock aen haer lichaem seer onttamelijck ende trocken oock die doecken van haren hoofde en smeten ende stieten die susteren, dat sy bloeden. Ende jaechden se also ten cloester wt, sy mosten gaen op Gods genade. Och den couden wijnter quammer⁺ aen ende enen coelen natten somer^{d)} was verby, soe dat die vruchten op die velden als alderhande coren wel een maent later rijp was dant plach. Ende die vruchten op die bomen oock, soe dat die bladeren af begonsten te vallen ende die vruchten hingen daer noch op. Ende bovenal die wijndruyven, die wouden seer qualijck rijp wor- ^{+fol. 63v^o}

^{+Verrassing v. Geertruidenberg.}

^{+fol. 64r^o}

^{+Ongunstig jaargetij.}

- a) Hs. tweemaal menich.
- b) Hs. daer ontbreekt.
- c) Hs. gongent.
- d) Hs. somen.

den ende bleven op die wijngaerden hangen verrotten, want sy waren te suer om te eeten.

+ Item hiernaes onttrent Bamys soe is wt Spaengyen gecomen enen Cruysheer van Conynck wegen om dese landen te regeren (246).+ Ende Duck d'Alve met sinen soen Fredrick // dese twee hertogen+ worden ontboden met posten van Conynck wegen thuys te comen in Spaengyen, hem afdanckende van dese landen meer te regeren. Ende op die Vier-Gecroende-Martelaren-avent (247), op eenen Saterdag des avonts soe sijn se hier in die stat gecomen ende des anderen daechs weder wechgereyst nae Bruesel, daer sy vonden den Cruysheer, ende den hertoch Duck Medien, diewelck men seet dat hij in Spaengyen heeft geweest by den Conynck ende heeft hem (is wel te dencken) alle gelegentheit van desen landen geseet ende is nu met desen Cruysbroeder wederom gecomen (248).

+Komst van Requesens.

+fol. 64v^o

+Alva passeert den Bosch.

+ Item nu is Duck d'Alve met sinen soen nae Spaengyen gereyst, mer men seet, dat sy in Spaengyen niet gecomen en sijn, mer dat sy tussen wegen gevangen sitten. Ende sommyge seggen, dat sy beyde onthalt sijn, omdat sy dese landen niet geregeert en hebben+ nae den wil en begeren van den Conynck, gelijk hy hem // toebetrout hadt. Mer of dit alsoe is, dat is God bekent ende my onbekent. Mer hy (moet ick seggen) was goet tot die H. Kerck, tot die priesters^{a)}, totten cloesters ende tot alle geestelijcheit, soe dat die geen clagen daerover en hebben. Want hy se noeyt belast met Spaenders oft met ruyters en heeft.

+Legendarische berichten bij zijn vertrek uit de Nederlanden.

+fol. 65r^o

+ Item int jaer ons Heren dusent vyf hondert en LXXVIII onttrent Onser-Vrouwen-Lichtmis (249) soe maecten desen nyewen Heer+ grote gereetschap om op die zee te strijden tegen die Goesen ende om Myddelborch te spijsen^{b)}, die seer benaut waren ende groot gebreck leden. Ende als sy nu onttrent Vastellavont quamen met haeren schepen op die zee, soe waren die Gosen soe sterck daertegen, soe dat die schepen wederom quamen sonder Myddelborch te spijsen ende ooc blevender som van onsen schepen achter, die die Goesen genomen hadden. Item een wyle daernaes in die Vasten soe hoerden+ wy seggen, dat hem Myddelborch^{c)} opgegeven // had. Want sy lange grote armoede en gebreck hadden gehadt, soe gaven sy hem op om haer leven te behouden, welck hem die Prins gelaten heeft, want daer waren Spaenders in.

+1574

+Middelburgs val.

+fol. 65v^o.

a) Hs. priersters.

b) Hs. spijse.

c) Hs. Mydelborch.

Item die Gosen, die in den Geertruyenberch sijn, die doen veel⁺ quaets. Sy lopen wt met hopen, nu hier, nu daer, en stelen en roven en vangen en spannen die luyden, die sy krijgen connen (250). Ende alderierst als sy in den Berch quamen, soe hadden sy eenen mynrebrueder aldaer gevangen ende oock gehangen. Ende als sy hem onder die galge hadden, soe seden hy: 'o ghi borgers, al dat ick u geleert heb en gepreckt, dat is waerachtich. Blijft daerby. Ick sterf daerop en ick salt bevestigen met mijnen doot, dat alsoe is.' Ende doen waert hem den strop om den hals gedaen. Ende als hy doot was, soe sach hy soe suet en mynlijck in sijn aensicht, al of hy noch geleeft had. Ende sy hadden oock den pater van den cloester ende eenen Prekerbruer gevangen, mer na veel // verdriets, dat sy hebben geleden, soe⁺ sijn se noch verloest geworden ende gecocht^{a)} met gelde. Ende die Cathuysers sijn met groter haest wech gelopen ende hebbender^{b)} al gelaten. Hetwelck die Goesen al hebben genomen, groot goet van allen dingen ende bovenal veel schoender vetter ossen en hebben tcloester seer iamerlijck vernielt. Och dat sy dencken dorren, dat⁺ doen sy! Ende hebben tot Oesterwijck dick brieven geseynt, dat sy Oesterwijck souden comen verdingen of sy souden daer comen, dat men soude seggen, dat sy daer geweest hadden (251). Och het volck was seer benaut aen allen syden, want sy en^{c)} hadden geen macht veel te geven. Want daer armoede was ende groot gebreck geleden waert. Ende oock waert hem ontraden van haren oversten, dat sijs niet doen en souden, want tegen den wil van den Conynck oock souden hebben geweest ende bovenal tegen den wil Gods. Want daer en soude men Gods dienst dan niet moegen hebben doen noch biechten noch hoochtijt houden of des//gelijcks. Want sy souden daer dan⁺ gecomen hebben, alst hem gelust en gelieft hadt. Want sy die priesters niet luchten en moegen (252).

⁺Geuzengruwelen te Geertruidenberg.

⁺fol. 65bis r^o

⁺Geuzen uit den Berg brandschatten Oisterwijk.

⁺fol. 65bis v^o

Item soe eest al in den besten gedaen om der armen^{d)} zielen wil, al eest noch qualijck gecomen. Mer ic hoep, dat hem scier of mergen noch believe sal den arbeyt, die sy gedaen hebben. Want sy bynae II jaer gewaect hebben nacht en dach ende hebben rontom die vrijheit grote wy graften (253) gegraven ende hoghe wallen gemaect al om die Goesen daerwt te houden ende oock hadden sy dreybomen laten maken, die sy toesloten ende nochtans oock verwaerden, opdat sij se

- a) Hs. gococht.
- b) Hs. hebbendert.
- c) Hs. en□ = ende.
- d) Hs. armer.

op en toe souden doen, alst van node waer. Item soe eest geschiet⁺ op S. Achten-avont op eenen Donredach ende was den vierden dach van Februarius, soe sijnder II of ⁺Oisterwijk overvallen. III hondert Goesen gecomen wt den Geertruyenberch ende hebben des nachts tot Tilborch geslapen⁺ ende sijn des morgens in Oesterwijck ge//comen, want die dreyboem vonden sy op en oeck sonder wacht. Ende als sy in die vrijheit quamen, ⁺fol. 66r^o soe en waert hem geen wederstant gedaen, want daer wasser veel na den Bosse ter merckt. Och dit hebben sy al wel geweten, want overal sijn verraders ende quaetdaders, God betert. Item sij gingen met haren perden in die huysen ende riepen al: ‘gelt, gelt, terstont, wy willent hebben of wy sullen u doerscyeten. Ende van uwen besten wollen lakens, sonderlinge die geverwet sijn, brencet hier.’ Ende die sommyge liepen en haelden self, dat sy begeerden. Ende dat sy niet en begeerden of niet mede en consten crygen, dat lieten sy liggen (254) ende staken dat vuer in die huysen en lietent samen verbranden. Och daer waert soe menygen armen mensche gemaect, die niet en behielden dan sy aen^{a)} hadden. Want daer verbranden wel hondert en XXX huysen af. Ende sy quamen oock int⁺ cloester en riepen al: ‘daerwt, daerwt’ en iaechden^{b)} // die susteren wt den cloester (255), mer ierst wouden sy al gelt van ⁺fol. 66v^o hem hebben. Ende togen die som die cleeder wt ende die som die doecken van den hoeft, al om gelt te hebben. Ende lieten se soe iamerlijcke gaen op Gods genae doer den couden sneewe. Ende een out susterken, dat half blint was, stieten sy int water ende soude verdroncken hebben, had sy geen hulp gecregen. Voert soe smeeen sy alle die sloten op ende namen, dat hem aenstont. Ende doen gingen sy wech en staken het cloester aen en lieten al dat goet daerin verbranden (want sy geen wagens bij hem en^{c)} hadden), wel bij XXX bedden behalven lynen en wollen ende veel goets vlas. Ende alle dinck daernae isser al gebleven met al haer huysen ende oock haer kerck met alle, datter in was. Ende veel schoender beesten hebben sy medegenomen ende wie sy op die straet vonden van manspersonen, die hebben sy doot gesteken, arm bloey (256), die hem niet en deden. Ende die som hebben⁺ sy // gevangen medegenomen ende die vrouwen hebben sy haer cleeder som wtgetogen. Iae cleyn ⁺fol. 67r^o kijnder, die noch niet alleen en consten gaen, hebben sy ontcleet. Ende dwongen sommyge vrouwen,

- a) Hs. en (overbodig).
- b) Hs. ijaechden.
- c) Hs. en = ende.

dat sy vuer mosten halen, daer sy die huysen mede ontstaken. Och sy hebben menygen armen mensche gemaect! Ende hebben drie jonge susteren^{a)} medegenomen, mer die II sijn tusschen wegen ontcomen ende die dorde most mede in den Berch, mer doer veel biddens hebben sij se oock laten gaen. Ende sy hadden oock mans ende II priesters gevangen megenomen. Mer den eenen priester hiet Anthony ende hy en const niet gegaen: soe hebben sy hem doot gescoten ende sijn cruen afgesneden (257) ende seer iamerlijck gemertelyt, soe dat men met sinen cleederen heeft moeten begraven, soe was hy bebloet en bevroren. Ende die ander gevangen mosten mede in den Geertruyenberch. Ende sy ontboden tot Oesterwijck, dat sy souden comen rantsoenen, of sy souden al die // gevangen hangen. ‘Ende⁺ wy sellen wedercomen en^{b)} brandent voert af ende en laten daer niet te lijf (258) blijfven alsoe veel als ^{+fol. 67v^o} een cleyn kijnt.’ Item die gevangen worden verloest, mer die priester heer Rochius waert gehangen, want sy begeerden meer sijn bloet dan sijn goet (259).

Item daernae op eenen Dijnxdach nae S. Achtendach soe quamen⁺ die Goesen tot Roey, mer daer stieten sy haer noese, soe datter som doot bleven (260). ^{+St. Oedenrode overvallen.}

Item daer in die Vasten quamen die Goesen tot Hoochstraten (261)⁺ in der nacht ende cloepten voer der doren ende seeden: ‘staet op en laet ons in. Wy comen van Conyncks wegen. Wy sijn moede gereyst.’ Ende als sy die doeren open deden, soe seeden sy: ‘gelt, gelt willen wy hebben’ ende oock: ‘geeft u gevangen.’ Ende sy nament al mede, dat hem aenstont. Och sy hebben die arme menschen soe iamerlijck beroeft, die quaet genoch hebben, dat sy die cost connen gewynnen of gecrygen. Ende sy namen die gevangen mee in den Berch ende ontboden oock, dat sy // souden comen rantsoenen^{b)},⁺ of sy souden Hoochstraten aen comen steken. Ende doen gingen die Heren tot Bruesel om raet. Doen heeft hem die Cruysheer geseet: ‘wanneer ^{+fol. 68r^o} gy verdinct hebt tegen die Goesen, soe sullen wy comen en stoken Hoochstraten aen: daerom siet, wat gy doet.’ Och doen waren sy in groter benauthheit, als men wel dencken mach. Mer sy hebben^{c)} hen vrouwen wt Hoochstraten geseynt aen die Prins,⁺ diewelck hem goeden moet^{d)} maeckten ende seden, sy en sullen daer niet^{e)} meer comen. Ende hy gaf hem eenen brief mede aen die Goe- ^{+Tusschenkomst van den Prins voor die van Hoochstraten.}

- a) Hs. susteren jonge.
- b) Hs. e.
- b) Hs. e.
- c) Hs. alleen he.
- d) Hs. moe.
- e) Hs. tweemaal niet.

sen van den Geertruyenberch, die sy daer droegen ende doen worden haer gevangen alsdoen oock verlost.

+ Item daerna in die selve Vasten quamen hier seer veel quade tydinge, hoe datter veel volcks afquam. Soe dat wy groote sorge hadden, dat wy allegader tesamen verdorven soude worden (262). Och wy waren dick in groter bangycheit, want sy quamen al vast^{a)} nader. Ende het Hof had oock vernomen // ende heeft oock veel volcx vergadert, hetwelck dit volck soude scutten. Ende alst by Paessen was, soe hoerden wy seggen, dat Conynckx volck al achter desen hoepe was en volgede^{b)} hem al nae. Ende nymant en dorst bestaen die een den anderen te slaen, alsulken groten hoop volckx wasser aen allen syden.

^{+Vijandelijke troepenwerving.}

^{+fol. 68v^o}

+ Item opten XIII dach van April ende was den iersten Woensdach nae Paessen, doen waren desen hoop op dees sy Nymmegen^{c)} tussen Nymmegen^{c)} ende den Grave (263). Soe heeft God die Heer gracie gegeven, dat die Spaenders hebben bestaen daertegen te slaen, soe dat men in der waerheit seet, dat sy wel vierdalf dusent menschen doot geslagen hebben, soe datter wel drie mylen wechs anders niet dan doode en lagen ende dat eertrijck was anders niet en^{d)} gestelt dan oft bloet wter lucht geregent hadt. Ende daer waerter oock gevangen ende daer ysser oock ewech gelopen. Item desen hoep volckx heeft vergadert Lodewijck des Princen bruer ende heef-se ia//^{+ merlijck allegader in haer doot gebracht en sonderlinge beyde sijn brueders als joncker Jan en Henrick. Ende noch meer adeldom^{e)} isser gebleven. Mer wy en connen God den Heer niet genoch ghedancken en geloven van deser victorien (264). Want sy hadden hem vermeten op Beloken-Paessen-dach haer maelyt te doen in die stat^{+ van den Bosse. Och God weet, wat^{d)} sy noch meer in den wil ende sin hadden, daer sy met alsoe groter machten quamen. Daer ons God doer sijn goetheit voer bewaert heeft. Mer Lodewijck slachten den conync Faro, die den kijnderen van Yrsahel^{g)} vervolgede^{h)}. Mer als hy met sinen volck int Rode-Meere quam, soe thoenden God sijn moegentheit ende sijnder altesamen gebleven: alsoe is Lodewijck met sinen volck oock gevaren, hetwelck een groot geluck voer die Korsten was. Mer haer zielen sijn seer te beclagen, die daer soe}}

^{+Slag op de Mookerheide.}

^{+fol. 69r^o}

^{+Booze plannen tegen den Bosch.}

- a) Hs. vas.
- b) Hs. volgende.
- c) Hs. Nymmengen.
- c) Hs. Nymmengen.
- d) Hs. en staat na geregent.
- e) Hs. aeldeldom.
- f) Hs. wat ontbreekt.
- g) Hs. Yrsahel.
- h) Hs. vervolgende.

iamerlijc sijn gebleven sonder biecht en sonder recht (265). Och ende ewelijck is soe lanck!

Item ontrent // Paessen hadden die Ioesen dat sloot van⁺ Werdenborch beleet ende scoten soe vreeselijck tegeneen (266). Ende⁺ die soen van den sloot heeft int Hof om hulp gereyst. Ende te wyle hebben sy (die Walen) dat sloot opgegeven ende hebben mede helpen plonderen metten Iosen. Was dat niet een groote ontrou van den Walen, daer die vrouwe van den sloot, hetwelck een weduwe was, den cappeteyn seer vriendeliken badt ende seden: 'ic bid u, dat gy vromelijck stryden wilt: voer elck ure, die gy strijt, sal ick u hondert gulden gheven. Want ghi sult haest hulp hebben ende ontset werden.' Mer sy en woudens niet doen, mer hy seden: 'ic en mach niet langer waken.' Ende als sy alle dinck genomen hadden, datter op sloot was^{a)}, die Iosen en die Walen tesamen, soe hebben sy dat slot afghebrant ende die Iosen hebben die vrou metter dochter gevangen genomen ende een dochter was doot gescoten.

⁺fol. 69v^o

⁺t Kasteel v. Waardenburg genomen.

Item daernae // opten vijften dach Mey soe voer die gouvernoer⁺ wter stat na dat Walslant, daer hy woenachtich was (267). Diewelc⁺ II iaer byna die stat met die duysche knechten geregeert heeft met groter sorvoldicheit (268) ende vrede ende was een goet saechtmoedich man. Ende hier quam weder een ander Heer in sijn plaetse, die oock seer sorvoldich was om die stat te bewaren.

⁺fol. 70r^o

⁺Gouverneurswisseling in den Bosch.

Item opten XII dach Mey soe worden hier in der stat enen Wael ende Waelynnne gebracht, man ende wijf, die men hangen soude. Ende als men die vrou gehangen had, soe soude men den man gaen hangen. Soe maecten die ruyters remoer, soe dat die borgers verveert waren ende woude wech lopen ende die ruyters liepen se nae met⁺ blancken messen ende sloegen dat volck, of sy op een hout hadden geslagen, soe datter veel menschen gewont waren, daer die somyge af storven. Ende en had die pervoest niet met geweld tegengehou// den die ruyters, het soude een quaet werck hebben geworden. Ende⁺ onder dese turbacie soe was die Wael gaen lopen, die men hangen soude, mer hy waert des anderen daechs gevonden ende soe wter stat geleyt; waer sy hem lieten, dat is God bekend. (269)

⁺Oplloop in den Bosch.

⁺fol. 70v^o

Item ontrent desen tijt wast rontom die stat soe vol ruyters van⁺ Coninck wegen, dat die dorpluyden met groten hopen hier in der

⁺Krijgsvolk in de dorpen rondom de stad.

a) Hs. was ontbreekt.

+ stat quamen gelopen met haren beesten, alsoe waren sy verveert (270). Ende die sommige quamen sonder beesten ende lieten achter alle, dat sy hadden. Een stenen hert mocht ontfermen, die desen iamer sach! Want men en wist niet, waer men volck metten beesten laten soude. Ende die een verveerden ende deden den anderen lopen, sodat die ruyters onverduldich worden, omdat sy^{a)} die huysen ydel vonden ende maecten te qualiker, daer sy quamen. Want sy eten en⁺ drincken mosten ende niet en vonden. Dit // duerden bynae een maent lanck, dattet volck metten beesten hier in der stat bleef. Item daerna vertrocken die ruyters in ander dorpen. Ende ooc wordent den crijsknechten scerpelijck verboden, dat sy die huysluyden niet te cort en mochten doen.

+De stad toevluchtsoord voor de plattelandsbevolking.

+fol. 71r^o

+ Item opten Pinxdach (en was den XXX dach Mey) soe sterf die coninck van Vranckrijck. Het was noch een jonck man, goet van geloef. Ende daerom seet men, datten die Iosen vergeven hebben. Die Heer wilt hem vergeven. (271)

+Dood van Charles IX koning van Frankrijk.

+ Item op desen selven dach soe waren buyten Antwerpen XVI of XVII schepen, die hem gereet maecten om die vloet over te halen, diewelck tussenwegen was. Mer die Gosen sijn opten Pinxdach gecomen met anderhalf hondert schepen ende hebben dese scepen omscingelt⁺ ende al genomen. Ende den // cappeteyn hebben sy boven den scyp aen den mast gehangen. Ende een ander scip hebben sy vuer ingescoten, soe dat heel verbranden metten menschen, die daerin waren. (272)

+Overval der Spaansche vloot door de Watergeuzen op de Schelde.

+fol. 74v^o

+ Item noch op desen selven Pinxdach waren tot Antwerpen seer veel Spaengers, daer die borgers seer mede belast waren. Ende die Commandoer, haer overheit, begeerden, dat sy vertrecken soude op die dorpen. Mer sy en woudens doen, sy wouden yerst gelt hebben. Hy seden: 'ick salt u geven.' Mer dat en was hem noch niet genoch: sy wouden betaelt syn van al, dat hem Duck d'Alve beloeft had ende oock sculdich was. Hy seden: 'dat is mi niet moegelijck om te doen, mer metter tijt suldijt hebben, lijt u wat.' Neen, sy woudent altesamen hebben, of sy souden daer blijven liggen ende als sy⁺ betaelt waren, dan soudent // sy gaen, waert mynheer die Commandur beliefdent ende niet eer. Och daer was grote swaericheit! Want die Commandur most drie tonnen gouts hebben, sou hy se al betalen, dat men hem sculdich was (273). Want daer waren Spaengers, die in

+Eindregeling met de Spaansche soldaten betreffende hun achterstallige soldij.

+fol. 72r^o

a) Hs. om sy dat.

XXX maenden geen soudi en hadden ontfangen. Item die goede Heren en borgers hebben den Commandur bygestaen ende gelt geleent, daer men se mede betalen soude. Ende doen quamen die Spaengers hier om Hollant te beliggen.

Item op die H. Drievoldicheit-avond (274) soe waert hier eenen⁺ Gose gehangen en die hadde een yseren hant. Want die syn was af en wie hy daarmede gevangen cost, die en mochten hem niet ontgaen, alsoe was sy gemaect. Hy ginck al singende ter doot waert. ^{+Executie van een Geus in den Bosch.}

Item op die H. Drievoldicheit-dach (en was den VI dach Junius)⁺ soe heeft // ons H. Vader die Paus eenen aflaet nedergeseynt, soe dat⁺ een yegelijc soude vasten drie dagen ende hem soude bichten ende ten H. Sacrament gaen. Ende alle religosen ende sonderlinge die priesters soude alle dage^{a)} lesen die letanyen, totdat een beter tijt waer, dat die H. Kerck staende mocht blyven ende dat dat H. corsten gelove toch niet te niet en soude moegen gaen. (275) ^{+Algemeen Pauselijk pardon. +fol. 72v^o}

Item op H. Sacraments-avond (276) waert hier enen Wael gehangen,⁺ die den raet had gegeven, dat men Roesmalen aenstoken soude. Mer die daders waren gaen lopen ende hi most becopen. ^{+Executie binnen den Bosch.}

Item des Woensdaechs bynnen die octave van den H. Sacrament⁺ (en was den XVI dach Iunius) soe dede men in S. Jan-kerck een misse van den H. Geest ende na die misse soe heeft men prosessy gegaen. Ende na // die prosessy soe ysser afghelesen, wie dat kerken⁺ ghescheynt, wie priester gehangen of gedoot hebben, wie dat meecheden oft religose personen vercracht hebben, oft wie dat cloesters verbrant oft verdorven hadde, oft wie verbannen heeft geweest, oft yet tegen dat H. corsten gelove oft oock tegen die heilige Vader die Paus of tegen den conincklike Magesteyt ghedaen hadden, dat soude men al vergeven, alsoe veer als hem een yegelijc beteren ende bekeren woude ende leven als corsten menschen behoren te doen, dat die vrilijck weder soude gaen in haer huysen, steden ofte dorpen, een yegelijck vandaer hy waer; hem en soude niet quaets gheschien; dat se toch aflaten woude hoer boesheit. Daer quammer weder mer wenich, God betert. Want sy syn veel seer // verhart in hoer quaetheit⁺ en boesheit en in hoer ongeloeven en Goesery, die hem leerden den breeden pat te lopen ende te leven in alre wellusticheit des vlees. ^{+fol. 73r^o}

Item des Sondaechs voer S. Jan-Baptisten-Geboorte (277) lagen⁺ ^{+Blokkade van Bommel.}

a) Hs. alle dage soude.

te Vucht VI dusent Swytsers, die hadde die Paus gheseynt om H. corsten geloef te helpen bescermen. Want sy goet van geloef waren. Ende des Maendaechs daerna op S. Peter-ende-Pauwels-avond (278) togen sy hierbeneven die stat van den Bosse na Boemel om die te beliggen als sy deden, mer niet rontom die stat, want die Waterpoert hadden sy te mynsten noch vri. Ende die trommelslager^{a)} waert aen die stat van Boemel geseynt, of sy die stat op woude geven: sy hebben hem genomen en gehangen (279). Ende tot Gorcom hebben sy die trompetter gehangen oock. Ende men meynden Gorcom oock te beliggen, mer daer en quam niet af. Want hem ontraden waert, dat⁺ // beter waer, dat men aen ander steden ierst bestont. Mer dat vertoech noch lange, eer^{b)} ment deden. Item doen die Switsers lange stil⁺ hadden ghelegen voer Boemel, doen waert den meesten hoop orlof gegeven van den Switsers, dat sy soudentrecken nae haer lant. Ende daer bleefver noch een deel, mer als den wijnter bestont te comen, soe worden dese oock nae huis gheseynt sonder eenich profijt hier te doen. Ende quamen die langen verren wech tevergeefs. Ende daer storver veel onderwegen, soe ick verstae, van couden, van heyten, van natticheit ende van ongemac, die sy hadden gheleden, eer sy hier quamen ende diewyle dat sy hier lagen. (280)

⁺fol. 74r^o

⁺Terugkeer der Zwitsers.

⁺ Item in desen selven somer, dat dit gheschieden, so heeft ons van Spaengien die Coninck ontboden,^{c)} dat wy in allen kercken, in allen cloosters, die noch staende sijn ghebleven, hertelijck soude bidden ende stadelijck sonder onderlaet nacht ende dach in tegenwoerdicheit⁺ van den heiligen // Sacrament, want hi genen raet en wist, hoep noch troest en had, daer hy hem op verliet, dan op God den Heer, die alle macht is ghegeven in den hemel en opter eerden, ende die die herten heeft in sijn hant (281). So want dit niet wel doenlijck en was stadelijck nacht en dach te bidden sonder onderlaet, soe hebben die Bisscoppen een yghelijck in hoer bisdom geordineert, dat elck kerck eenen dach soude bidden ende soe voert in elck prochykerck, daer men noch dienst doen mocht, aengesien want men genen termijn en wist, hoe lange dat noch dueren soude. Ende soe hebben die cloesters oock elck enen dach ghehouden van bidden.

⁺Altijdurende aanbidding om uitkomst.

⁺fol. 74v^o

Item int jaer vijftien hondert en LXXIII op S. Lauwers-dach (282), die quam op eenen Dijnsdach (ende soe voert in allen kercken

- a) Hs. trommerslager.
- b) Hs. eert.
- c) Hs. soe.

bynnen en buyten der stat hebben sy^{a)} soe voert gedaen), // mer op⁺ S. Lauwerens-dach voerscreven hebben sijt^{b)} in S. Jan-kerck ierst bestaen ende wy bestondent^{c)} in ons ^{+fol. 75r^o} cloester op S. Bertholomeesavont (283) op eenen Maendach ende dan voert in dander cloester, soe dat alle maenden eens om was. Ende dit duerden jaer en dach ende noch en weten wy gheen eynde. Item opten avont soe most men een half ure luyen ontrent VI uren, des smergens oock een half ure, soe dat een yghelijck mocht horen ende weten ende die, die min of die devocie hadt, oock mocht comen en helpen ons bidden. Item voer die hoomisse soe ginck men prosessy rontom int cloester ende metten H. Sacrament ende dan sanc men die letanyen in die kerck ende noch meer ander dingen, ende dan dede men die hoomisse ende voert alle den dach was men biddende. Ende men vierden dien dach als eenen ander heylichdach. Ende opten avont vast men ende diet beliefdn, biechten hem ende ontfinen dat H. // Sacrament. Mer wantet⁺ langhe duerden, soe verslaptent al, datter soe veel niet en gingen totten H. Sacrament, ^{+fol. 75v^o} alst metten iersten deden, God betert.

Item daerna opten XV dach van der Gerstmaent (284) des Maendaechs⁺ na Onser-Vrouwen-Gheboerten soe waert hier in ons kerck een vrouwe belesen, die ^{+Duivelbezwing.} metten duvel beseten was. Mer hoe sy belesen of besworen waert, die viant en wouder niet wt. Item dit duerden tot Alderheiligen toe, dat sy alle daghe belesen waert en meestendeele II-mael op eenen dach ende allen dage ontfinck sy dat H. Sacrament, daer sijn macht seer mede benomen waert ende dick qualijck woude toelaten, dat sy dat H. Sacrament ontfinck. Och sy lach dick in soe groter bangicheit, dat men meynden, dat sy ghestorven soude hebben. Somtijt waert sy opgenomen van der eerden, soe datter II of // drie priesters stonden, die se met gheweelt tegen mosten⁺ houden van sorgen, dat se die viant hooch in die kerke opgevoert soude hebben ^{+fol. 76r^o} ende dan neder laten vallen. Och hy sloechs soe menich wt ende had dick soe veel snaps en claps, dat die priester dick niet en const ghelesen. Mer wat hy seden, men mocht^{d)} niet ghelueven, want hy is vol logens. Ende hy seden soe dick: ‘ick salder wt, ick moeder wt’, soe dat men meynden allen ogenblick tijt, dat hy wt soudn hebben gegaen. Ende somtyt seden hy: ‘ick en wilder niet wt, ick salder niet wt, alsoe lange als sy leeft, want ick bender inghecoekelt

- a) Hs. sy ontbreekt.
- b) Hs. sijt ontbreekt.
- c) Hs. bestonden.
- d) Hs. moch.

(285) ende die hebbent mi beloeft, soe langhe hier in^{a)} te bliven.' Item als Alderheiligen-dach over was, soe en dorst die priester niet langer van huys bliven, want het was een Prekerbruer van Coelen ende men had hem thuys groot ghebreck, want hy was prockerater⁺ (286). Daerom // beval hy ander goede heren dese vrouwe, dier toe souden sien ende belesen. Mer wat men se belas, sy bleef, die sy was. ^{+fol. 76v^o}

⁺ Item daerna in den Advent ghinck die sprake, dat men te Korsmis peys en vrede afleren souden, daer grote blyschap af onder die menschen was. Mer och lacy daer en quam niet af. (287) ^{+Vredesgeruchten.}

⁺ Item nae Korsmisse, doe men screef vijftien hondert en LXXV jaer des Maendaechs nae Dertiendach (288) soe was hier een suster van Gorcom, die wt hoer cloester veryaecht was van den Gosen. Ende sy had hier ontrent II jaer gewoent. Soe eest geschiet des sMaendaechs voerschreven, dat dese suster des ^{+1575.}
Krankzinnig geworden
zuster.

smorgens te VI uren had^{b)} liggen roepen op haer bedde, soe dat die susteren verveert waren ende sy en wisten niet, wat haer letten. Ende die susteren⁺ // gingen by haer ende vraechden, wat haer letten, oft sy sieck waer. Sy sprac, al of sy had liggen dromen, soe dat men geen bescheet van haer crygen en const. Ende sy ginck al ^{+fol. 77r^o}

den dach voert al mymeren ende sonder eten voer lange nae die noen, soe nam sy wat werms. Ende doen waert sy int sieckhuys gebracht, want men meynden, dat sy een sieckt hebben soude. Mer doen sy II of III dagen daer geweest had, doen liep sy wten bedde ende riep op ende lach opter eerden naect in der nacht. Ende was een seer cout weder ende die susteren, die daer sieck lagen, waren seer verveert. Ende die ander susteren oock ende die hoer weder op hoer bedde holpen, die sagen wel dat, watter gaens was. Dat worden sy noch wel gewaer, want sy⁺ was XIIIIII dagen int sieckhuys, dat men se // nacht en dach most verwaren, of sy souden wt den bedde gelopen hebben ende al gebroken ende gescoert hebben, daer sy aen had ^{+fol. 77v^o}
connen comen. Want sy was als een mensche, die sijn synnen niet machtich en is, want sy en had schemt noch eer. Soe dat men haer een coeye maken most, daer men se in sluyten most. Daer lach sy in als een beest heel naect, want sy verscoerdent^{c)} al wat men haer aendeden ende liet alle dinck gaen en comen, soet woude, soe dat men alle dage genoch daerover te reynigen ende te wassen ende te neyen had. Ende sy at wel

- a) Hs. int.
- b) Hs. had ontbreekt.
- c) Hs. versoerdent.

haerlyuden spijsse ende somtijt goot sy die pottagi op haer hoeft, dat over haer lyf liep, somtijt goot sy se die susteren, die se hoer brochten, in haer aensicht. Dese en // deserghelijcker sotter voeren⁺ (289) waren veel, soe dat men groot leet mede had. Dit duerden tot bi Sinxsen, doen namen sy se somtijt wt die coeye om te besien ^{+fol. 78r^o} oft te besøeken, oft yet had moegen helpen om haer sinnen weder te crygen. Mer des avonts wert sy weder opgesloten. Dit dede men een wijle tijts aldus, mer als sy wt die coeye was, soe leyt men se int sieckhuys ende dan en mocht men daer niet eenen voet afaen oft enen pater-noster tijts (290) alleen laten. Want wat sy vant, dat nam sy en worpt int provaet of sy brackt ontwee oft sy schoerdent onttwee of vaneen. Item des Sondaechs na dat H. Sacrament ende was S. Bonifacius-dach (291) soe stont voer siechuys eenen groten schonen potte, die sloech sy den bodem wt. Ende dit sach een suster haer doen. Nochtans wast doen redelijck met haer gebetert ende corts daerna soe ginck sy met die susteren in den reeftter eeten ende in die // camer spinnen by die susteren ende aldus eest alleynskens⁺ metter gracien Gods gebetert. Mer altyt soe docht ons, dat sy soe sterck van sinnen niet en was als een ^{+fol. 78v^o} ander mensche, want sy woenden noch hier daerna jaer en dach. Want wy aen genen vrede en consten geraken. Nochtans hoepten wy alle dage, dat sijn⁺ soude, soe ginck die spraeck onder tvolck (292). Die sommyge seden: ‘noch voer Vastelavent ^{+Hoop op vrede.} salt peys sijn’, die ander: ‘ya int ierst van der Vasten salt sijn.’ Ende als die tyt dan hier was, dan sede men: ‘neen het sal noch sijn voer Half-vesten, want den langen Docktoer,^{a)} den Prince van Aryaengien syn^{b)} meester, (293) is hierdoer⁺ te Vastelavent gereyst na Hollant by den Prince ende noch meer heren om vrede te maken. Mer ^{+Onderhandelingen met den prins v. Oranje over vrede.} wat wy wachten, wy en vernamen niet dan schoen woerden. // Want den Docktoer bleef lange tyt in Hollant⁺ by den Prince ende want sijn meester hadt geweest, doen die Prinsse te Loven ter scholen lach, soe hoepten men te meer, dat haest peys ^{+fol. 79r^o} soude sijn, want die Docktoer groot met hem was ende wel met hem stont, ende wel wat om sinen wil doen en laten soude. Mer die Prinsse met sinen adderenten (294) begeerden, dat een yegelijck by sijn geloef mocht blijven, mer dat en woude die Coninck niet gehengen. Want daer staet gescreven: een geloef ende een doepsel motter wesen, willen wy salich werden (295). Item aldus bleef die

a) Hs. dochtoer.

b) Hs. syn ontbreekt.

peys achter, mer het gemeyn volck hoepten noch al evenseer, dat peys sijn soude ende seden: ‘die brieven sijn comen in die stat ende men souden den peys aflesen, mer men en heeft geen gelt, daer men die knechten mede lonen mocht, die die steden bewaren; die sullen⁺ dan orlof hebben.’ Dit geseg en desergelijck duerden al het jaer doer. Ende daer waren veel menschen, die daer veel gelts en goet om verwet⁺ hebben, // dat haest peys sijn soude. Och het is al om niet, dat men wet of dat men seet. (296) Het is al een ander, datter briet ende dat en seet men den gemeynen man niet! Die weet dick qualijck, watter schuyt onder die heren!

⁺Weddenschappen om den vrede.

⁺fol. 79v^o

⁺ Ende oock soe mach een yelijck wel sorgen, (297) dat sijnre sonden schult is, dat den vrede genen voertganck en heeft. Want wy leven soe ongevreest als beesten, die haren God niet en kennen of niet en dencken, datter een ander leven na dit leven is. Och daer sijn goede devote herten, die somtijt clagen en seggen: ‘och wy bidden soe lange, so veel en dick ende wy en worden niet verhoert. Hoe macht comen? Want wat wy bidden, het en helpt niet.’ ‘Och, (seden een jonck ghesel, die dat hoerden) en segt dat niet: want en worden God niet verbeden, wy souden tesamen vergaen. Mer God wort tegengehouden metten gebet van goeden menschen, wy souden anders versincken.’ Alsulke afgryselike sonden wordender gedaen, dat wonder is, dat die werelt niet en vergaet. Want daer sijn veel steden in⁺ Hollant, daer men in // langen genen dienst gedaen en heeft. Och het is wonder, dat ons God soe veel goets noch doet daer, nadat (298) sy leven soe ick verstaet, hetwelck beter is geswegen dan gescreven. Och als den lesten dach comen sal ende een yegelijck loen nae sinen wercken sal ontfaen, och wat sal dan die arme ziel bestaen? Want geen ogen en hebbent gesien noch oren gehoert noch geen hert en cant begrypen noch tonge wtgespreken die pijn, die sy daer voer sal moeten lijden, eest dat sy hem niet en beteren. Want dit jaer⁺ heeft er een ziel geweest, die seeden dese woerden tegen eenen goeden vrient, daer sy hulp af begeerden, die weerquam, die nu ter tyt veel menschen wel gekent hebben, doen sy noch leefden (nochtans en was sy niet verdoemt, mer sy was int vegevier, daer sy dese pijn leet): ‘och denckt dan op die zielen, die ter hellen varen, die men niet geholpen en can ende ewelijck dueren sal. Och ewelijck! ewelijck is soe lange! Ghi ionge herten, denckt hier somtyts op, als u die werelt aenlacht en u ionge natuer wel genuecht soude lusten. Dan

⁺Goddeloosheid als oorzaak van den zorgvollen tijd.

⁺fol. 80r^o

⁺Zieleverschijning.

denckt op sterven ende derven, soe moechdi ewelijck leven in groter vrouwen hiernamaels by uwen Brudegom.' //

Item des anderen daechs na den H. Cruysdach-in-den-Mey (299)⁺ des nachts soe donderdent al te seer ende sonderlinge soe sloech er⁺ eenen alsoe swaren slach, ^{+fol. 80v^o} dat ick een out man heb horen seggen, dat hy nie syn dagen alsoe seer van donder ^{+Noodweer.} verveert en was. Ende die susteren van der Tolbruck leden groten scade aen haer kerck van den donder, want het was anders genen slach dan of die locht vol stoelen en bancken hadden geweest en dat men die in stucken had gesmeten ende samen terneder gheworpen had.

Item het was eenen goeden somer, dat alle vruchten der erden⁺ seer wel wiesen. Mer nochtans was alle dingen seer duer behalven het broot, dat was redelijcken ^{+Prijsnoteering.} goeden coepe. Mer een pont kalvlees costen na Paessen II tuine (300), een pont kесе II st. ende IIII eyer voer eenen st., eenen pot wijns IX st., een pont suykers IX st., een loot soffraen VIII st., enen sack souts XII gulden, een pont sepen II st., een ton wieassen (301) X gulden, een tonne heerinks XIII gulden en oock om X gulden ende eenen wiel te verwen III st., voer eenen scorteldoek VI st. //

Dit is nu van den dueren tyt, hetwelck God niet te wijten en is,⁺ want hyt overvloeydelyck heeft laten wassen ende ons verleent heeft,⁺ mer die menschen ^{+fol. 81r^o} doent malcanderen. Want den coepman en mach niet reysen, of sijn gelt en goet ^{+Oorzaak der duurte.} wort hem genomen of hy wort gevangen ende tot Boemel gevoert ende daer soe moet hy sijn lijf copen ende laten daer dick meer dan hy op die werelt heeft. Ende oock soe en can men wt Spaengien niet wel wat crygen ende wt meer ander landen, overmyts dat die rovers, die Gosen, opt water liggen ende stelent al, daer sy aen connen comen. Ende oock eest verboden, dat Brabant met Hollant noch Hollant met Brabant niet comenscappen en mach, alsoe^{a)} lange, als sy hen niet willen bekeren van haer quaet geloef. (302)

Item ten anderen soe regneert die pest seer hier in die stat en in⁺ veel ander steden ende sonderlinge op die dorpen, soe dat volck met hopen storf, heel huysen wt, ^{+Pestziekte.} daerder dick VIII of IX in woenden, soe dat die boemgaerden vol appelen hongen ende die velden vol corens stonden, datter nau nyemant na en sach overmyts die grote sterft (303). Ende oock en conste men^{b)} nau yemant crygen, die

a) Hs. als.

b) Hs. consten.

+ coren oft gras afmeyen wouden oft hoeyen^{a)} // om haer loen, omdatter⁺ soe veel menschen storven ende oock om vrese, dat se van die Gosen gevangen soudent worden. Want die beemden oft velden hadden ontrent Boemel oft Gorcom liggen, die mosten ierst by die cappeteynen van den Goesen gaen om orlof ende verdingen daertegen, eer sy dat dorsten meyen oft hoeyen. Ende wie dit niet en deden, die waren in groter vresen van haren lyve. Oft sy bevalent God sommyge ende lietent ongemeyt liggen. Ende sy en mochten daer oock geen beesten laten gaen weyen, omdat sy genomen soude worden. Mer hier by die stat daer gingen wel beesten weyden by dage, mer alle avont moste men se in die^{b)} stat brengen. Och denckt watten trybulacie en verdriet, dat die menschen malcanderen aendoen!

⁺fol. 81v^o

⁺Bezwaarlijk landgebruik vanwege de Geuzen.

+ Item op die dorpen ende steden daer storven die menschen al als beesten sonder biecht, sonder dat H. Sacrament ende soe worden sy oock begraven. Want daer en waren geen priesters te crygen ende daer storven veel (God betert), die se niet en begeerden.

⁺Godsdienstverval.

+ Item soe oerlogede^{c)} men oock in Hollant en^{d)} Zeelant, want acht dagen voér Onser-Vrouwen-Hemelvaart (304) soe wonnen het⁺ Conincks-volck een stadt genoemt Oudewater en daer // sloech men metten iersten al doot, datter was, jonck ende out, man, wijf, kynder, gheestelijck en werlijck. Ende doen die Gosen sagen, dat sijt verloren hadden, soe staken sy die stadt te vier hoecken aen, soe datter veel menschen en veel goets verbranden ende oock beesten. Ende oock, soe ick verstaer, seer veel olies^{e)} ende kesen wt nijdicheit, omdat Conincksvolck niet veel vynden en soudent.

⁺Oudewater door de Spanjaarden genomen en verwoest.

⁺fol. 82r^o

+ Item des anderen daechs nae S. Anna-dach (305) op eenen Woensdach soe maeckten die duytsche ruyters een vergaderynge op die Merckt, daer wasser omtrent drie hondert. Ende dese woude vol betalinge van den gouvernoer^{f)} hebben, of sy wouden in die cloesters ende in die priestershuysen sijn ende^{g)} die kisten opslaen. Item hier stonden sy tot Donredaechs snoenens toe, dat sy niet vandaer en gingen den nacht metten dach. Ende sy scoten sonder onderlaet, mer sy liepen somtijt drincken aen die Minrebruedersput, welck sy wtdroncken, want soe heten weer was. Och het was soe menich bange menschen, die van der alder nacht niet en sliepen, want

⁺Muiterij van het Duytsche garnizoen in den Bosch.

- a) Hs. hoey.
- b) Hs. tweemaal die.
- c) Hs. oerlode.
- d) Hs. mist de beide laatste woorden.
- e) Hs. olis.
- f) Hs. hovennoer.
- g) Hs. in.

wy niet en wisten, hoet vergaen soudē. Ende die // poerten van der⁺ stat stonden al gesloten, totdat die Heeren quamen ende vereenichden se, dat sij se^{a)} tevreden ^{+fol. 82v^o} setten. Mer over een maent gingen die ruyters weder aen, mer het en duerden niet lange, het waert van den Heren gescut.

Item daernae op Alderengelen-avont (306) ontrent VII ende VIII⁺ uren des avonts soe was in der lucht alsoe groten clærheit, al had die maen geschenen, ende daer ^{+Merkwaardig} sach men soe veel menschen met alderhande geweren, soe ons docht. Mer daernae ^{luchtverschijnsel.} hoerden wy seggen, dat in Zeelant groot mierakel geschieden onder tConincks-volck, die daer waren en soudē verraden hebben geworden van den Gosen. Mer overmys dese grote clærheit soe sagen sy te vlien wten handen hare vianden ende noch meer wonders, dat doen daer noch geschieden.

Item acht dagen^{b)} voer Alderheiligen-dach (307) soe quam hier⁺ een man van buyten ende ginck totten Preekerscloester tot eenen bruer ende seden: ‘ick coem hier van ^{+Oplichterij van} cloester-van-Waelwijcks-wegen, dat ghi hem die kist sout seynden, daer haer ^{klooster-eigendommen.} dingen in sijn, sy en moegens niet langer ontberē. Ende oock soe // eest er nu redeliken⁺ goet ende soe bedancken sy u seer, dat ghij se aldus soe lange bewaert hebt.’ Ende die brueder heeft hem terstont die kist gewesen ende wech laten dragen ^{+fol. 83r^o} sonder hem yet te vragen of te seggen. Want het was op die noen ende hy had veel of^{c)} te doen, want hy die siekenbrueders bewaerden. Ende soe heeft dese man die kist genomen^{d)} ende doen dragen in een straet daerby ende daer^{e)} stont enen wagen, die hy gecregen hadt ende daer setten hy se op ende liet se ter stat wtvoeren, daert hem beliefdē. Ende over III of IIII dagen daerna soe quam hier een suster van Waelwijck int Prekerscloester ende begeerden in die kist te syn om daer enen brief wt te halen. Als die brueders dit hoerden, soe waren sy als verslagen menschen ende seden: ‘die kist is wech, ghi heb-se doen halen.’ Sy seden: ‘wy en hebben ze niet doen halen noch wy en hebben se oock niet. Och sijn wy die kist quyt, soe sijn wi ons leefdage verdorven, want alle ons beste missegewaet ende ons beste dingen ende bovenal alle ons briefven sijn daer // in.’ Och daer was grote swaericheit,⁺ als een yegelyck wel dencken mach aen allen syden! ^{+fol. 83v^o}

a) Hs. se ontbreekt.

b) Hs. alleen d.

c) Hs. o.

d) Hs. met verwarde woordschikking: heeft dese kist genomen die man.

e) Hs. daerby.

+ Item daerna ontrent S. Merten (308) soe quamen tot Waelewijck int cloester des nachts een deel rabbauwen ende nament al, datter was ende dat sy krijgen consten ende hebben aldus iamerlijck dat cloester beroeft ende waer sy gaen oft vragen ofte zoeken, sy en connen niet weder gecrygen. Och dit mosten al bekende diefs syn, want sy waren gemoumt, dat men se niet int aensicht^{a)} sien en mochten (309). Dat was een teeken, dat bekenden diefs waren.

+Kloosteroverval te Waalwijk.

+ Item daerna in den Advent doen worden die paters ontboden bij die Heren ende wouden gelt geleent hebben van die cloesters voer die ruyters om die daermede te betalen (310). Die paters antwoerden: ‘Mijnheeren, die cloesters en hebben^{b)} geen gelt te geven.’ Die Heren: ‘wy moettent hebben of wy sullen die ruyters in die cloesters leggen.’ Die cloesters waren seer beladen en wisten niet, waer sy gelt soudent halen; sy mostent van goeden vrienden gaen^{c)} lenen. Item corts^{c)} daerna wast wederom // te doen ende als men seden, dat sy geen gelt te geven en hadden, soe seden die Heren: ‘en hebby geen gelt, soe laet die susteren haer cleer vercopen, wy moetent hebben.’ Dit was in een corte tyt II of driemael te doen, soe dat die cloester in bangicheit waren, want sy mosten ommers eten en drincken ende sy worden qualijck oock betaelt. Item het was hem alleleens, waer ment haelden, sy woudent hebben. Item daer waren cloesters, die haer kelcken wtter kercken namen ende hebben se verset, omdat se geen gelt en hadden hem te geven. Want alle dinck, dat men^{d)} behoeft, dat was quaet te crygen ende het cost dordendeel meer dant plech. Want dat men om eenen st. pleech te copen, daer moet men nu drie voer geven ende soe voert.

+Eisch dat de kloesters geld zullen voorschieten voor het garnizoen.

+fol. 84r^o

+Duren tijd.

+ Item tegen Korsmis ende daernae soe seden men, al dat haest peys soude sijn. Item het wort soe dick en soe veel geseet, dat ick hoep, dat hy eens haest comen sal.

+Nieuwe vredesgeruchten.

+ Item nae Korsmis, doe men screef M. vyf hondert en LXXVI jaer, soe isser een soe yamerlijcken dinck geschiet des sMaendaechs voer^{e)} Onser-Liever-Vrouwen-Lichtmis//dach (311). Ontrent tussen VII en acht uren des smergens soe eest geschiet in die Half-Maen, dat die man van den huys, welke naem was Peter van Empel ende sijn huysvrou hiet Katelijnd^{d)} op haer bedde lagen, soe seden die huysvrou tot haren man: ‘my dunckt, dat ick onsen Claes hoer. Wat mach

+Een jongeman brengt zijn vader en moeder om het leven.

+fol. 84v^o

- a) Hs. nogmaals niet.
- b) Hs. hebbent.
- c) Hs. corsts.
- d) Hs. des smorgens herhaald.

hy aldus vroeck opdoen?’ Die man antwoerden: ‘hy mach noet hebben, dat hy daerachter moet gaen.’ Item die man Peter stont oock vast op ende ginck oock daerachter, daer sijn knechts stonden en scoeren, want het was een lakenvercoper. Ende hy sprack sijn knechten toe ende boet hem goeden mergen ende als hy aldus tegen hen sprack, soe quam sijn voersoer Claes met eenen bijle heymelijc ende sloech sinen vader daermede sijn hoeft op doer die banet (312), soe dat syn horsen (313) op die eerde liepen, mer een van sinen knechten quam ende hielt dat hoeft met sinen handen toe. Item als Claes dit gedaen hadt, soe ginck hy metten byle in die camer, daer die stiefmoeder lach. Als sy hem sach, soe bat sy genade, dat hy haer leven // liete^{a)} ende riep seer yamerlijck om Peter haren man, dat⁺ hy haer te hulpen quaem ende sy berchden dat jonge kijnt onder dat decksel ende sy meynden^{b)} wat aen te trecken ende soe wech te lopen, mer hielt (314) haer hoeft oock op.....^{+fol. 85r^o}

a) Hs. liete ontbreekt.

b) Hs. me den (na me is het blad afgesneden, den komt op den volgenden regel).

Aanteekeningen.

Werken alleen met den naam der schrijvers aangehaald:

Cuypers = P. Cuypers-v. Velthoven, Documents pour servir à l'histoire des Troubles religieux du XVIme siècle dans le Brabant septentrional, t. I (1858; niet verder verschenen).

v. Helten = Dr. W.L. van Helten, Middelnederlandsche Spraakkunst (1887).

Hermans = Dr. C.R. Hermans, Verzameling van Kronyken, Charters en Oorkonden betrekkelijk de Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch, 1e deel (1848).

Rachfahl = F. Rachfahl, Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand, II^{er} (1907) en III^{er} Band (1924).

v. Sasse v. Ysselt = Jhr. Mr. A.F.O. van Sasse van Ysselt, De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen, 3 dln. (z.j.).

v. Veen = Dr. J.S. van Veen, Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland (1914).

Verdam = E. Verwijs en J. Verdam, Middelnederlandsch Woordenboek (1885 en vlg.).

v. Zuijlen = R.A. van Zuijlen Jr., Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch, Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800, 4^e en 5^e stuk (1863).

Archivalia bij verkorting aangeduid:

Gem. Arch. = Gemeente-archief van 's-Hertogenbosch. Stukken onder letter A.

Audience = Algemeen Rijksarchief te Brussel, fonds Papiers d'Etat et de l'Audience.

Ch. des Comptes = Idem, fonds Chambre des Comptes.

Gr. Cons. = Idem, fonds Grand Conseil de Malines.

Mss. divers = Idem, fonds Manuscrits divers.

Raad van State = Notulen van den Raad van State over de jaren 1566 vlg. in Audience No. 780 en 781.

1. *Discoerde* is een voor ons verloren woord; het tegengestelde *accoord* is daarentegen heel gewoon. In de 16^e eeuw komt het eerste veelvuldig voor, ook de uitdrukking *ten tyde van de discorden* ter aanduiding van de Troebelen (Codex dipl., 2^e s. II 2, blz. 86).

2. Bedoeld worden de Verbonden Edelen, die in hun rekest van 5 April 1566 opheffing vroegen der Inquisitie en opschorting der plakaten aangaande den godsdienst.

3. Joh. VIII vs. 12: Ego sum lux mundi: qui sequitur me, non ambulat in tenebris. Het is het welbekende begin der Imitatio Christi, die vroeger gewoonlijk met *qui sequitur me* werd aangeduid.

4. *Hoocheit* = hooghartigheid, trots.

5. Deze ongewone vorm *catolice* is mogelijk onder invloed van *evangelise* en *luterice* (o.a. bij Anna Bijns *die vermaledide luterice secte*) in onze taal opgekomen; in het Duitsch is het, zooals men weet, de gebruikelijke vorm. Verdam mist het woord.

6. De Augsburgsche Confessie was het godsdienstig ideaal van den prins van Oranje (zie P.J. Blok, *Willem de Eerste*, I blz. 154 en Rachfahl, II s. 847). De Prins adviseerde Brederode, den 'grooten Geus', aan de Verbonden Edelen te schrijven om bij de Staten der verschillende gewesten te requestreeren tot invoering der Augsburgsche Confessie en deze gaf dan ook v. IJpendam opdracht om daarvoor bij den Frieschen adel moeite te doen (J. Marcus, *Sententiën en Indagingen*, blz. 73). - Een critische uitgave dezer Confessie bezorgde H. Wendt in 1927.

7. *Wtlanden* komt bij Verdam voor in de beteekenis van buiten een stad gelegen landen. Gelijk hier staat, verklaarde inderdaad de eerste predikant aan de Raadscommissie, die opdracht had naar zijn bevoegdheid te informeeren, dat hij gezonden was en macht had van den oppersten Koning (Cuypers, p. 49). Zijn naam was Cornelis Walravens of Waelravens (Cuypers, p. 322), maar de stadssecretaris G. Colen noemt hem tweemaal Cornelis Walraven van Dieperbeeck (Cuypers, p. 49 en 312, waar op beide plaatsen in afwijking van het Hs. Diepenbeeck staat), terwijl hij ook Cornelis van Diest werd genoemd (G.A. Meyer, *Chronicon Conventus Buscoducensis O.P.*, p. 191 en Dr. W. Meindersma in N. Nédl. Biogr. Wdb. I 716, waar eerstgenoemden naam niet wordt vermeld, maar, wat zonder nader bewijs onaannemelijk is, gezegd wordt, dat hij van Armentières zou zijn en aanvankelijk Dufour zou hebben geheeten). Zijn vaste bijnaam was *Graspape* (Cuypers, p. 325; Audience No. 507, fol. 154 en No. 508, fol. 169), welke benaming te vergelijken is met *haagpape* evenals het door Bakhuizen v.d. Brink gebruikte *graspreek* voor het meer gewone, maar door Fruin in den ban gedane *haagpreek* (Verspr. Geschr. VIII, blz. 307 vlg.). Volgens Broer Cornelis is een *gras-* of *haagpape* een, die 'achter lande loopt preken op sijn Geusch.' Moeten wij daaruit besluiten, dat Walravens evenals zijn vriend de gewezen pastoor van Hedel, waar hij eerst onderdak had gevonden, ook een apostaat is geweest?

8. Aanvankelijk werd er gepreekt op Zondag 21 Juli en den Maandag daarop (feestdag van Maria Magdalena) 'ontrent een halff

ure gaens van der stadt in een groen velt nyet verre van den dorpe van Engelen', op Zondag 11 Augustus dichter bij de stad 'op eenen camp genoempt den Bickelcamp' te Deuteren (Cuypers, p. 22, 322 en 326 = Audience No. 507, fol. 196, 19 en 21 v°). Maar wat voor vorm is *eerde*, waarin nog in het Hs. is geknoeid? Is het een dialectische bijvorm van *aard* = veld, bouwland, dat in plaatsnamen als Eerde (N. Br.) en Oudenaarden (B.) voorkomt en in den titel van Styn Streuvels' De Vlaschaard ruimer bekend is geworden? *Die Bosch eerde* zou dan een andere naam voor wat thans het Bossche veld heet, zijn. In de kroniek van het Predikheerenklooster heet het dan ook: 'in campo Buscoducensi juxta pontem inter civitatem et parochiam de Engelen' (G.A. Meyer, l. c., p. 191).

9. Deze Johannes werd 'in de wandeling' het *Rattevangerken* genaamd (Cuypers, p. 322; onjuiste opgaven aldaar p. 317 en 326) en woonde in de Vughterstraat in de Drie Leerkens (Cuypers, p. 331 en 357), tegenwoordig de zaak van Meuwese-Leygraaff (J. en A. Mosmans, *Oude Namen van Huizen en Straten te 's-Hertogenbosch*, blz. 56).

10. Noch in de Justificatie der Bossche Schepenen (Audience No. 508, fol. 169 vlg.), noch in die van den Schout (Audience No. 507, fol. 154 vlg.), welke allerbelangrijkste stukken geen van beide bij Cuypers zijn opgenomen, is van zoodanige verordening sprake. Ook is mij van elders deze ordonnantie niet bekend. Ik vermoed echter, dat hier bedoeld wordt op het algemeen schrijven van 13 Aug. 1566, waarin de Landvoogdes met toezending van 's Konings brief van 31 Juli d.a.v. maatregelen voorschreef tegen de bijeenkomsten en preeken der Hervormden (Audience No. 512, fol. 245; Mss. divers No. 280bis, fol. 154; Kon. Bibl. 's-Grav. Hs. 130 C 3, p. 89 en gedrukt Bull. Comm. R. d' Hist. 3^e s. II p. 321).

Het 3^e Lid der Stad had zich zelfs pertinent verzet tegen het vaststellen eener geldboete van 6 gld. voor degenen, die dergelijke preeken buiten gingen hooren (Cuypers, p. 23).

11. *Henen* = van dat oogenblik af, vgl. Eng. *hence*.

12. Dit wordt bevestigd door het onderzoek van Commissarissen. Wouter Thuelinck, een rijk poorter van het Hinthamereind, die in zeemleer handelde, werd *aelmoessenier oft armenmeester* genoemd en ging tijdens de preek met een beurs rond (Cuypers, p. 303). Een ander heette *H. Geestmeester oft distributeur*, maar ook *aelmoessenier oft minister* en ging eveneens om met het *buydelken, dwelck sy noemden Sinte-Petersvischnet* (Cuypers, p. 366).

13. Hier is weer sprake van Cornelis Walravens, die gehuisvest was bij Dierick Coenen 'woenende vast aen de Vuchtere-poorte'

(Cuypers, p. 312, 326, 331, 357). Deze laatste is dezelfde, die bij v. Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, II blz. 23 op gezag van v. Oudenhoven Dirk van Tiel heet, daar hij in de informatie Dierick Coenen van Thiel genoemd wordt (Cuypers, p. 298 en 459).

14. Dit blijkt uit de brieven van den Bosschen Schout aan de Landvoogdes, dd. 15 en 21 Aug. 1566 (Cuypers, p. 31 en 35).

15. Over den Antwerpschen beeldenstorm, die voor vele plaatsen, gelijk ook hier, den stoot gaf tot zoodanige kerkenschennis, waaruit duidelijk het overwicht dezer plaats ook op ander dan economisch gebied in dien tijd blijkt, leze men het belangwekkende boek van Dr. R. van Roosbroeck, *Het Wonderjaar te Antwerpen 1566-1567* (1930). Voor het effect dezer tijding in Den Bosch zie Cuypers, p. 383 en 493.

16. De Schout berichtte, dat de beeldstormerij hier begon terstond na het Lof. Schepenen schreven 'omtrent 5 uren nae der noenen'. Notaris Goossens verklaarde ook omtrent het Lof en voegde erbij, dat deze tot 11 uur duurde, toen zij door de schutters werden verjaagd. Een kerkmeester en de koster van Sint-Jan hadden al vóór het Lof in het koor verdacht ambachtsvolk gezien. (Cuypers, p. 37, 39, 320, 384, 398).

17. Dit woord werd van elders nog niet opgeteekend. Vgl. uit *Dagboek van Jan de Pottre*, blz. 90: ende quamen in Sint-Goedelekercke (Ste Gudule te Brussel)... ende braken al de scapraen ende kisten open van de capellanen ende roefden se al.

Ook J. v. Vloten, *Nedl. Geschiedzangen*, I blz. 283:

Men siet hun soecken soe menighen list
Om te komen in der Papen kist
Ende aen die offeranden.

Het zijn volgens mededeeling van pastoor G.A. Juten óf gewaadkisten óf geldkisten onder de zitbanken, zooals nog in sommige kerken worden aangetroffen.

18. Versta: altaarstukken en zitbanken. Vgl. bij Verdam *sittenkist*.

19. *Al* = als, alsof. Meermalen hier voorkomende.

20. *Wiele* = kloostersluijer. Thans geheel verouderd, ofschoon nog in het Wdb. van Koenen-Endepols op *wijle*. De aan het Lat. en Fra. ontleende vormen *velum* en *voile* zijn nog gebruikelijk in verschillende beteekenis.

21. *Pant* duidt de gangen om den binnentuin aan, misschien ook kruisgang. Niet alleen in Haarlem, gelijk Verdam opgeeft, maar ook in Den Bosch (v. Sasse v. Ysselt, III blz. 139) en te Boxmeer (Taxandria I blz. 6) is deze naam in een voormalig kloostergebouw bewaard gebleven.

22. *Weder slaen* = bedremmeld staan, onthutst worden. Komt zelden voor.

23. *Godekens* of *goykens* voor heiligenbeelden was destijds een woord uit anti-katholieke sfeer. Het werd ook gebezigd ter aanduiding van de H. Hostie. Zie Dr. E. Kuiper, *Het Geuzenliedboek*, I blz. 131 en 15.

24. *Geloefsetters* is tot dusver nog niet opgeteekend. Wel in de gewijde literatuur der latere M.E. de term *die settinghe der HH. Vaderen* ter vertaling van *constitutio*. De nieuwe geloofsetters zouden de Staten-Generaal worden (Cuypers, p. 463), waarmee de bede uit het Onze-Vader op Sonnius (J. v. Vloten, *Nedl. Geschiedzangen*, I blz. 265) werd verhoord:

O Heer, ghi die daer in den Hemel zijt,
Maeckt ons doch desen bisschop met zijn insettinge quyt.

25. Nadat op 8 September in enkele kloosters en godshuizen weer Mis was gelezen en in Sint-Jan alleen gepreekt, werd de H. dienst aldaar hervat op 11 September (Cuypers, p. 320). De hier bedoelde verordening van 6 September bij Cuypers, p. 56. - J. Hezenmans, *De Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch*, blz. 217 geeft een eenigszins afwijkende voorstelling.

26. *Dormter* = kloosterslaapzaal (Lat. *dormitorium*). Het woord heeft het afgelegd bij zijn uit het Fransch ontleenden vorm *dortoir*; terwijl zijn pendant *refter* voor eetzaal (uit Lat. *refectorium*) het wel heeft kunnen houden. Ook *lecter* voor kerkleesbank (Lat. *lectorium*) en *pulpt* (Lat. *pulpitum*) met een onder invloed van genoemde woorden ontstanen bijvorm *pulmter* gingen als kerkwoorden verloren.

27. *Saercsen* = dekens. Een bij Verdam niet vermelde vorm naast *sargen* of *sargiën*.

28. Zie voor dezen vorm v. Helten, blz. 55.

29. *Torsen* = fakkels. Bij Verdam alleen de vormen *tortsen* en *torken*.

30. *Gynnen* = gingen, met opvallende assimilatie; *toegaen* = er op losgaan.

31. *Als* i.p.v. *al* is vroeger heel gewoon. In aant. 19 juist het omgekeerde geval.

32. Het Karthuizerklooster Domus S. Sophiae of Carthusia S. Sophiae lag in Vught (v. Sasse v. Ysselt, I blz. 374 en Taxandria VII blz. 22). - Coudewater of Mariënwater was een Birgittijner klooster onder Rosmalen (v. Sasse v. Ysselt, II blz. 200). Volgens verklaring van notaris Goossens trokken de Bossche beeldstormers ook naar de kloosters Sint-Annenborch te Rosmalen en Eikendonk onder Den Dungen (Cuypers, p. 321).

33. Dit stemt overeen met het getuigenis van den Stadhouders van den Schout, die de predikanten voor elke kerk erbij noemt (Cuypers, p. 303).

34. *Korste*, een imperfectum-vorm van *korsten*, bijvorm van *kersten*, dat naast het meer gewone *kerstenen* = doopen voorkomt.

Het toedienen van het H. doopsel op Roomsche wijze wekte met het aanbidden van het H. Sacrament des Altaars en de vereering der Heiligen in die dagen de meeste ergernis. In de processtukken van den graaf van Egmont wordt melding gemaakt van een Oudenaardsch predikant, die bij het toedienen van het doopsel aan de aanwezigen placht de vraag te stellen 's'ilz croyoient que le baptesme, lequel l'on use en la religion Romaine, soit mésuse, que à tort l'on y se sert de salive, huile et sel avecq aultres indécentes exorcismes et coniurations du diable'. (Audience No. 538, fol. 89). Anderen koelden hun woede hierop of overlaadden het met spot. Een beeldstormer werd er van beschuldigd de omstanders met het wijwater uit een doopvont te hebben overgoten onder het uiten der woorden: 'laet ons quyte maecken van den zoute waetere'; een andere had, terwijl hij de pyxis met H. Crysma in stukken trapte, geroepen: 'es dit 't smout, dat de paepen zoe dier vercocht hebben?' (E. de Coussemaker. *Troubles religieux dans la Flandre maritime*, I p. 233 en II p. 115). Aan geen geringer profanatie maakten zich de Bossche beeldstormers schuldig. Na het vernielen der doopvont in Sint-Jan vroeg men den koster volgens diens eigen verklaring: 'Costere, waer zuldy nu uwe kinderen inne wasschen?' (Cuypers, p. 398) en hier hooren we, dat de H. olie werd meegegeven om de sla klaar te maken.

35. Aangaande de aanleiding tot deze nieuwe onrust worden wij ingelicht door een strooibiljet uit die dagen (copie in Audience No. 508, fol. 200), dat op 9 October 1566 'onder die Groen Poerte binnen der stadt van den Bossche inne den nacht oft avont' was gestoken en van dezen inhoud:

Die inquisitie bracht ons die predicant in 't lant,
 Die moderatie bracht ons den beeldenstorm,
 Noppen ende Stegen (ducht ick) sullen ons die kudsse oft koudtse op die straet brengen.
 Siet wat ghy doet ende houdt Godt voer oogen.

Op de keerzijde stond:

Die inquisitie bracht ons die predicanten,
 Die moerderatie bracht ons den beldenstorm,
 Noppen en Stegen sullen ons brengen die kudsse oft knodtse op die straet.
 Godt wilt ten besten keeren.

De beteekenis van den derden regel is, dat de beide Commissarissen Dirk Noppen en Nic. v.d. Stegen, raadsheeren van den Raad van Brabant, die den 5^{en} October met hun onderzoek naar de plaats gehad hebbende ongeregeldheden begonnen waren, dusdoende het volk tot oproer zouden brengen.

36. Zie voor het verhaal van het hier gebeurde het schrijven van den Schout aan de Landvoogdes, dd. 11 October, en een getuigenverklaring bij Cuypers, resp. p. 71 en 410. Ook vermeld in de *Kroniek van Godevaert van Haecht* (ed. v. Roosbroeck), blz. 114.

37. *Syen* = *sy en* = zij hem.

38. Bevestiging hiervan bij Cuypers, p. 333 en 361, maar ook bij den eersten beeldenstorm was er al op dit beeld gehakt (aldaar, p. 444). Het was een zgn. Marianum en droeg zijn naam naar de zon, die het tot achtergrond had (Apocalypsis XII vs. 1). In de Collectie Cuypers-v. Velthoven, Rijksarchief 's-Hertogenbosch, No. 69, bevinden zich processtukken aangaande zekeren Dirick Janszoon v. Gendt, waarin ook kwestie is van een 'schoon Vrouwenbeelt', dat door 'opwynding' boven in Sint-Janstoren tijdig werd geborgen.

39. Ook elders wist men de beeldstormers af te leiden met ze te onthalen: in de kerk der Fraters vonden zij zelfs een gedekte tafel met brood, boter, kaas en zalm en enkele tonnen bier en bij den tweeden beeldenstorm werd er geroepen: 'Vive le Geus! appelen te halen ten Fraters is die leus!' (Cuypers, p. 486 en 412).

40. *Gedroncken* = dronken, 'thans verouderd en ook voorheen zeldzaam' Wdb. der Nedl. Taal.

41. Aangaande den waakdienst der gilden zijn wij ingelicht door de stadsrekening (v. Zijlen, blz. 773 = Cuypers, p. 76). - De hier gewijzigde vorm van het welbekende spreekwoord is al oud (Stoett, *Spreekwoorden*, s.v.)

42. *Onder - en* = bij (Verdam, V 322).

43. In Cuperinus' kroniek worden 15 Bossche kloosters opgesomd (Hermans, blz. 8).

44. Deze aanwijzing van het uitzien der toenmalige geestelijken in spreekwoordelijken vorm is zeer eigenaardig. Ook van de achtergebleven Predikheeren staat gemeld, dat zij dikwijls genoodzaakt waren hier in wereldsche kleeren te gaan, zoolang de Spaansche bezetting nog niet in de stad was (G.A. Meyer, *Chronicon Conventus Buscoducensis O.P.*, p. 196). Een paar jaar later wordt hetzelfde bericht van de religieuzen van Tongerlo en Averbode (Corr. de Granvelle, IV p. 398). Jan de Pottre heeft in zijn *Dagboek* (door Baron de St. Genois uitgegeven voor de Vlaamsche Bibliophilen, blz. 91) dezelfde noodzakelijkheid voor de Brusselsche geestelijkheid opgeteekend: zij lieten hun haar kort knippen en droegen geen kruin meer 'alsoe dat men gheen geestelijk voer werlijcken cost ghekinnen'. Zij droegen geuzenkousen en gingen gekleed 'op zijn ghemayn bourghers.... die abten ende prelaeten, die plaeghen al in witte ghecleet te gaen, die ginghen al in 't swert ghecleet gelijc al ander lien.... met swerte hoeien op 't hoeft in stade van witte bonetten ende witte lobben aen hun hemden als ander lien'. In Antwerpen werd dit toen verboden (J. Blaes, *Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas*, I p. 330).

45. Deze en de volgende bijzonderheden vinden wij nergens elders vermeld. Vast staat, dat ofschoon er reeds de eerste maal aan het Sacramentshuis gebroken was, de beeldstormers toen daarin waren gestoord geworden (Cuypers, p. 385, 409 en 460).

46. De H. Antonius is een der vier HH. Maarschalken, d.i. Heiligen, die bijzonder aangeropen werden met het oog op een of andere ziekte.

47. Een *haele* of *hael* is een ketelhaak. Het woord is o.a. in Brabant nog bekend.

48. Als de Hervormden in 1566 hun eigen kerkgebouwen krijgen, worden deze meestal met dit woord aangeduid. *Tempel* wordt dan (evenals *predikant*) door het gebruik een bij voorkeur Protestantsche term, wat het echter niet als het laatste is gebleven. Deze plaats levert hiervan al een zeer sprekend voorbeeld.

49. Men vindt in de Sint-Jan voor dien tijd een aantal van 52 altaren vermeld (Dr. C.F.X. Smits, *De Kathedraal van 's-Hertogenbosch*, blz. 236). De vernieling was er dus wel erg.

50. Dit stemt overeen met de verklaring bij Cuypers, p. 492, dat de predikanten ‘gemeenlijk’ preekten in St. Jacobskapelle. Daar had ook de ‘superintendent van den anderen predicanten’ zijn statie. (t.a.p., p. 303).

51. *Wort* vinden wij bij Verdam verklaard als *meddich bier*: Kiliaen, aan wien deze omschrijving is ontleend, stelt het met moutdrank gelijk.

52. *Wonder* = ongeloofelijkheden (Verdam, IX 2777).

53. Inderdaad heeft zich toen het feit voorgedaan, dat de Bossche Overheid grootendeels is gaan loopen. Een der Schepenen, Barth. Loeff, was al direkt na de eerste troebelen op 22 Augustus de stad uitgegaan, eerst naar Heusden, maar toen men hem daar liet ontbieden, vertrok hij naar Keulen, waar hij zich bij het uitbreken der tweede troebelen in October d.o.v. nog bevond. Een andere Schepen, G. Lombarts, had op 10 October, daags na het hervatten van den beeldenstorm, de stad geruimd en zijn collega F. v. Balen had den volgenden morgen dit voorbeeld gevolgd. De vierde, nogwel de Voorschepen of President der stad, H. Bloymans, heer van Helvoirt, vertrok 's middags, ten einde raad aangaande de te nemen maatregelen. En in den avond van denzelfden dag kwam de Schout in eigen persoon, maar in het kostuum van een zijner schoutendienaars vóór dezen uitgaande, bij de hier vertoevende Regeeringscommissarissen verklaren, dat hij zich niet langer in zijn huis veilig voelde noch overdag zich meer op straat dorst te vertoonen, waarom hij de stad ging verlaten. Toen aldus slechts de 3 jongste Schepenen waren overgebleven, besloten ook genoemde Commissarissen maar te vertrekken ‘meer dan te volle geïnformeert ende gewaerschouwt zynde, dat wy egeen vrucht... en souden eenichsins kunnen gedoen’ (Cuypers, p. 68/9; de namen der achtergebleven Schepenen ald. p. 307 en 430).

Maar het zou nog erger worden: tenslotte moesten alle Schepenen op één na benevens 3 secretarissen der stad worden ingedaagd om hun ambtelijke functie te komen waarnemen (v. Zuijlen, blz. 755).

54. De hier gegeven voorstelling, dat het initiatief om de beeldstormers door werkverschaffing van stadswege van hun bedrijf af te leiden, zou uitgegaan zijn van de vertrouwensmannen der Hervormden, is niet in strijd met de elders voorkomende verklaring, dat de Raad, hiertoe besloten hebbend, een van de predikanten had ontboden om hem en zijn collega's te verzoeken tot goed effect van dezen maatregel te willen medewerken (Cuypers, p. 68 en 390). Bij het gering aantal aanwezige leden der 2 eerste Leden der Stad ligt het voor de hand, dat zulk een voorstel door het 3^e Lid, dat der Ambachten, welk zich reeds herhaaldelijk zeer welwillend voor de Hervor-

mingspartij had getoond, in de Raadsvergadering is doorgedreven: immers was dit naar zijn zeggen juist de reden, dat de President-Schepen, zelf geen anderen uitweg wetend, de stad verliet, daar hij er zich niet mee kon vereenigen.

De Bossche volksklasse wordt in die dagen officiëel weinig vleierend beoordeeld: 'le populace y est fort infecté d'hérésie, fort dur de cerveau et assez difficile, ayant grande auctorité en la ville' werd aan den Koning geschreven, terwijl de vertegenwoordiging der Ambachten een maand later werd gekenschetst als het meest ooren te hebben voor den ketterschen godsdienst (Dr. J. Theissen, *Corr. de Marguérite d'Autriche*, p. 210 en 232).

Toch bestond er geen grond voor de hier ter plaatse aan de leiders dier beweging toegedichte kwade trouw. Volgens de eigen Justificatie der Magistraat werd met toestemming van de Oversten van het Minderbroedersklooster het eenige, wat bij den eersten beeldenstorm van hun klooster was blijven staan, een kleine borstwering en enkele pilaren, afgebroken 'omme daerdoer een bequaem straet te moigen maiken' (Audience No. 508, fol. 178 v°), terwijl zij zich verder over deze aangelegenheid aldus verdedigen:

Maer is waerachtich, dat alsoe den hoop van den quaetdoenders van ure tot ure meer was wassende, ende uuyt waeren omne alle cloosteren ende goidtshuysen in den gront te vernyelen, ende de regeerders van der stadt eegen macht en hadden die te bedwingen, hebben om alle deselve van den anderen te scheyden tot dien eynde gedeputeert zekere commissarissen uuyten drie Leden, die den voorscreven quaetdoenders ende oproerighe menschen zouden stillen, ende dat doende, stellen aen gemeyne wercken van der stadt, als te wetene, de wallen te hoogen ende te breyden, de wegen te maecken, ende de grachten ende stroomen te veegen ende reynigen, alsoe die oproerige raesende gemeynte anders nyet en riepe, dan dat zij werck hebben mosten omme te leven, want zij handen, oft voeten en consten geëten, ende oock wyff ende kynderen mosten onderhouden. (t.a.p., fol. 179; vgl. verder Cuypers, p. 368 en 391).

Blijkens de stadsrekening omvatte deze werkverschaffing in totaal 336 personen, waarvan 317 voor 2 dagen tegen vol loon, 15 tegen half loon en 4 slechts voor 1½ dag. Het dagloon was een schelling (6 stuivers), wat toen niet aan den lagen kant was, aangezien de soldij der burgerwacht 5 st. daags bedroeg en van particuliere zijde eveneens 5 st. werd geboden, dat toen ook met het oog op den loonstandaard der werkverschaffing werd versmaad (Cuypers, p. 78, 93 en 343).

55. Bij het uitwijken van den Schout uit de stad had deze het Hof opnieuw verzocht een persoon van aanzien, liefst een Gulden-Vliesridder, te zenden 'overmits dat wy hier anders gheen hoeft en hebben'. Hij had daarvoor vroeger al den graaf van Hoorne of den heer

van Boxtel genoemd als het meest in den smaak vallende bij de ingezetenen (Cuypers, p. 72 en 55). Blijkbaar was hem onbekend, hoe beiden te Brussel stonden aangeschreven. Met den eerste had men reeds allerlei moeilijkheden te Doornik, waarheen hij als plaatsvervanger van zijn broer, den heer van Montigny, was gezonden; de laatste, Jean de Hornes, was luitenant onder den prins van Oranje en stond als heftig voorstander van dezen bekend. Zij zouden hier ook te dicht bij het gebied van graaf v.d. Berg e.a. Geuschgezinden gezeten hebben om dat niet onder alle omstandigheden te vermijden (Corr. de Granvelle, II p. 50). Als er een Gulden-Vliesridder naar Den Bosch moest gezonden worden, zou het de graaf van Megen zijn, maar dan met het noodige krijgsvolk, zooals hij aan de Landvoogdes in het geheim had voorgeslagen (Cuypers, p. 83 en 86). Te Brussel dacht men voorloopig er anders over. In den Raad van State werd 17 October door een der teruggekeerde Commissarissen verslag gedaan en geadviseerd omtrent te nemen maatregelen. Er zou iemand van autoriteit daarheen gezonden worden, nog nader door de Landvoogdes aan te wijzen, daar zij er zich op wenschte te beraden. Daags daarna was opnieuw Den Bosch aan de orde: nu was het de Schout, die het verhaal der voorgevallen ongeregeligheden kwam doen en meedeelde, dat er wel 16 of 17 kloosters geplunderd of verwoest waren en de kloosterlingen verjaagd; dat de Hervormden er rond voor uitkwamen, dat zij geen anderen godsdienst dan den hunne langer zouden dulden en al meermalen eenige kloosters buiten hadden trachten in brand te steken. Men zei: om de vogels te verjagen, moet men hun nest verstoren (Corr. de Granvelle, II p. 48). Zwaluwennesten werden toen spottend de kloosters genoemd (*Chronicon Conventus Buscoducensis O.P.*, p. 193).

De Landvoogdes was besloten om met den Kanselier van Brabant (Jan Scheyfve, heer van St. Aegtenrode) als voornaam personage Jan v. Merode, heer van Petersheim, door zijn 2^e huwelijk zwager van den graaf van Culemborg en wiens familie hier welbekend was (v. Sasse v. Ysselt, I blz. 235), naar Den Bosch te zenden.

Verscheiden jaren later, in 1580, is Scheyfve nog eens op deze zending teruggekomen (Bibl. Royale te Brussel, Hs. 16105/6 = Knuttel, *Catalogus van pamfletten*, No. 537). Hij zegt dan, dat de Landvoogdes hem 3 dagen achtereen à *chauldes larmes* gebid en gesmeekt had om toch deze opdracht te aanvaarden in de hoop van het volk daar tot rust en onderwerping te kunnen brengen, maar dat hij aanvankelijk deze taak niet op zich had willen nemen, daar de Schout hem gewaarschuwd had, dat hij er wel eens een kind des doods zou kunnen worden. Hare Hoogheid had echter dringend aangehouden en hem beduid, dat het landsbelang daarvan afhing 'et que par ce boult je ferois plus grand service à Sa Ma^{te} que jamais n'avoit faict Seigneur ou personnaige de pardeça: et qu'elle ne délaisseroit de le recognoistre'. Tenslotte had hij er zich voor laten vin-

den, daar andere ervoor in aanmerking komenden er geen lust in hadden gehad, hetzij zij niet wilden of niet durfden. Reeds was zijn zending hier zoo goed als geslaagd en na 3 maanden onderhandelen beide partijen eindelijk tot elkander gebracht, toen de graaf van Megen buiten zijn voorkennis en lijnrecht tegen zijn inzicht omtrent het doelmatige van zulk optreden in, de stad was komen belegeren, wat aanleiding had gegeven tot gevangenhouding der beide Commissarissen.

Opvallend is het, dat hier verder uitsluitend sprake is van den Kanselier, wat in Hs. 130 C 3 der Kon. Bibl. te 's-Grav., fol. 185 ook het geval is. Dit kan verklaard worden uit het feit, dat men den Kanselier veel meer aan banden gelegd had dan den heer van Merode, die alleen de stad niet verlaten mocht (Cuypers, p. 277).

56. Wel is er in de verhooren van het onderzoek naar de Bossche troebelen dikwijls sprake van, dat de Kanselier naar zijn logies geleid werd, maar zonder aanduiding waar. Wellicht was het in de Peperstraat bij de Wed. van Eyck, waar meermalen van stadswege voornamen personages werden ondergebracht. In elk geval deelde de heer van Merode hetzelfde logies met hem; tevergeefs had men hen willen dwingen van elkaar te gaan en Merode zijn intrek te doen nemen in het huis van v. Deventher of Keizershof (v. Sasse v. Ysselt, II blz. 477 en 10). Alleen hun paarden waren in de Gouden Leeuw ondergebracht (Cuypers, p. 372; v. Zuijlen, blz. 792).

57. *Laeten* = laat hem. Zie aantekening 37.

58. Des Kanseliers vader was van Antwerpen, waar diens zoon zijn carrière als Schepen begon en later Burgemeester werd (Corr. de Granvelle, I p. 297.) Indien *seriant* hier de juiste lezing is, moet dit woord een verachtelijke beteekenis hebben, zooals het in *Montanus' Schwankbücher* (ed. J. Bolte, s. 152) voorkomt in verbinding met *roffiaen* (vgl. voor dit laatste Verdam, VI 1561).

59. Charles de Brimeu, graaf van Megen en toen gouverneur van Gelderland, was een vertrouwensman der Landvoogdes. Hij wilde echter voortvarender doortasten dan Hare Hoogheid overeenkomstig de adviezen van den Raad van State goedvond. Half October had hij er al op aangedrongen om een generaal te benoemen, die dan den 'vroolijken krijg' kon beginnen - *que nous commencissions la feste cest hyver*, schreef hij - en dan de Geuzen ras de baas zou zijn. In December d.o.v. had hij een verrassing van de stad in den zin door middel van een te Vught gelegerde troep onder den avonturier Andries v. Anderlecht. Maar de Landvoogdes stuitte deze onderneming (minuut van haar brief van 4 Dec. 1566 in Audience No. 303, fol. 451). Zij wenschte met overreding te bereiken, wat Megen

wilde door een krachtdadig optreden en gebruikmaken van de onder beide partijen heerschende angststemming. 'Les Gheulx se meurent partout de peur.... ce serat une brièfve guerre'. Margaretha gaf echter niet toe en kon 1 Febr. aan Megen berichten, dat de besprekingen der Commissarissen zooveel succes hadden gehad, dat de stad ermee instemde de predikanten niet meer daarbinnen te laten preeken.

Niettegenstaande dat werd er toch krijgsvolk in de Langstraat gelicht en kwam de graaf van Megen op 14 Febr. met 1500 man in Vught. De poorten werden hier echter gesloten gehouden, ofschoon men heel onderdanig jegens hem deed. De Bosschenaars waren de ware vrienden niet, schreef hij (Cuypers, p. 109 vlg. = v. Veen, blz. 334 vlg.; over Anderlecht een art. van denzelfde in N. Nedl. Biogr. Wdb. I 129).

60. Blijkbaar is hier *Thonis* met *Thomas* als voornaam van v. Bomberghen verward. Dezelfde copiërfout trof ik aan in Audience No. 508, fol. 23 v°. Hij ondertee kent A. Bomberch (Audience No. 507, fol. 288). Zie verder H. van Bomberghen, *Généalogie de la famille van Bomberghen*, No. 26 en Gachard, *Corr. de Guillaume le Taciturne*, II p. CXII.

Zoals hier wordt ook elders van hem gezegd: il n'étoit que ung nud subject (Cuypers, p. 279). Hij was hier door Herman de Ruyter op 16 Febr., toen de stadspoorten voor het volk van Megen gesloten werden gehouden, binnengesmokkeld en gaf zich uit voor een kapitein van Brederode, die hem in opdracht van den Prins en den graaf van Hoogstraten uit Antwerpen hierheen zou gezonden hebben. Daar hij echter geen commissiebrief kon toonen, won de Magistraat inlichtingen in, waarop van den Prins en van Hoogstraten samen een beslist démenti volgde, terwijl Brederode een ontwijkend antwoord gaf (Cuypers, p. 194 en 199; vgl. ook R. Fruin, *Verspr. Geschr.*, I blz. 444). Het teekent wel scherp de machteloosheid der Bossche Magistraat, dat deze ondanks haar verklaring, dat de heer van Brederode hier noch elders in 's Konings gebied iemand had te zenden met een opdracht, zelfs nog vóór het binnenkomen der gevraagde inlichtingen hem op aandringen der Hervormden beëdigden als kapitein van het krijgsvolk en dusdoende de geheele macht uit handen gaven. Onmiddellijk liet hij de beide koninklijke Commissarissen als gevangenen behandelen en beschouwde ze als gijzelaars voor het geval, dat de graaf van Megen er van Brederode's partij mocht aanhouden. Hun onderhandelingen met de stad, die op het punt stonden tot een goed resultaat te leiden, werden natuurlijk afgebroken. (Theissen, *Corr. de Marguérite d'Autriche*, p. 294 s.). Daarentegen werd er nieuw krijgsvolk in de stad aangeworven tot een getal van 800 man en onder 4 hoplieden gesteld van onverdacht Hervormde gezindheid en het geschut op de wallen gevoerd om de stad in verdedigingspositie tegen den graaf van Megen te brengen,

die steeds opnieuw van de Landvoogdes order kreeg rustig te blijven liggen, totdat hij, den klimmenden overmoed van stadszijde moe, uit eigen beweging wegtrok.

Bomberghen hield verblijf in het huis de Gulden Kop, het tegenwoordige hotel Noord-Brabant; zijn hoofdkwartier was het huis de Moriaen, ook op de Markt gelegen, waar volgens de getuigenverklaringen in de gehouden enquête naar de Bossche troebelen dag en nacht 'raedt van den Guesen' gehouden werd (v. Sasse v. Ysselt, III blz. 327 en 388).

Van Bomberghen's verleden was tot dusver slechts bekend, dat hij in Frankrijk onder den prins van Condé had gediend. Ik stel mij voor om in Taxandria een verhoor te publiceeren, dat hem te Brussel is afgenomen en voornamelijk over zijn verblijf in Frankrijk en de aanleiding daartoe handelt. Zijn banvonniss dagteekent van 15 September 1568 (copie in Ch. des Comptes No. 111, fol. 16 v°; gepubliceerd in J. v. Vloten, *Nedl. Opstand tegen Spanje*, blz. 207). Men treft hem later met andere Bossche kapiteins in het gezelschap der Watergeuzen aan.

61. *Neet* = eed. Verklaring van dezen vorm, die hier nog een paar maal voorkomt, o.a. bij v. Helten, blz. 205. Vreemder van vorm, ofschoon in beteekenis duidelijk, is het voorafgaande *satten*.

62. De eed, door allen op Bomberghen's eisch af te leggen, behelsde 'dat se beyde een yegelyck by syne religion sullen blyven, die van der Evangelische religie by de haer ende die van de Roomsche oft Papisten by haere religie' (Cuypers, p. 178 en 184). Met deze religievrede strookt het hier vermelde omtrent het niet meer doen lezen van HH. Missen geenszins; wel het niet partij kiezen tegen elkander.

63. Verschillende getuigenissen, dat Bomberghen uit zichzelf en tegen den wil van de stadsautoriteit een wacht gesteld had, zijn bij Cuypers, p. 199, 306, 373, 415 en 476 (soms met toevoeging van het aanwezig zijn van waakhuisjes gelijk ook hier verder vermeld staat). Een der door Bomberghen aangestelde hoplieden was gelast den Kanselier mee te deelen, dat hij zich tweemaal daags aan de wacht had te toonen (t.a.p., p. 276 en 373).

64. Dat Commissarissen reeds vooraf van den geheimen toeleg van den graaf van Megen, den 'ouden vijand' der stad, zouden geweten hebben, werd hun inderdaad ten laste gelegd blijkens het rapport van L. Nys, die vanwege de Landvoogdes naar Den Bosch was gezonden om de invrijheidstelling der beide Gecommitteerden te eischen (Cuypers, p. 203). Zie echter de latere verklaring van den Kanselier in aant. 55.

65. Het onderscheppen van deze brieven bracht heel wat beroering in de stad en werd de aanleiding, dat de Commissarissen voor verraders werden uitgescholden. Een uit Antwerpen ontvangen schrijven, dat echter alleen nieuws bevatte, werd mede den Kanselier afgeperst. (Cuypers, p. 416, 429, 433, 448, 450 en 475).

66. Er is werkelijk eenige opzet geweest om de Magistraat door een andere te vervangen. Verschillende getuigenissen wijzen daarop. Zoo scheen er al een nominatie voor den Schepenstoel te bestaan. Herman de Ruyter hooren we Schout noemen, Lodewyck Jansone den schilder Hoogschout; Mr. Reynier v. Everzwyn President der stad, Mr. Hendrick Agyleeus Schepen, Dierick v.d. Corput Griffier. (Cuypers, 1. c. p. 335, 359, 423; een afwijkende, maar minder aannemelijke samenstelling p. 466). In het banvonniss van v. Everzwyn staat het feit, dat hij als President van de stad was aangewezen, ook vermeld (Ch. des Comptes No. 111, fol. 20 v°). - Bomberghen had op Zondag 9 Maart met geweld de sleutels der stadspoorten bemachtigd tijdens de beraadslaging omtrent de geëischte vrijlating der beide Commissarissen, om welke reden er een paar dagen later een resolutie door den Raad genomen werd aangaande de wijze, waarop die sleutels voortaan zouden bewaard worden en wie er zich van bedienen konden. (Cuypers, p. 205 en 215; v. Zuijlen blz. 789).

67. De graaf van Megen berichtte alleen, dat een van zijn soldaten door zijn arm geschoten was, en een andere keer een door zijn been (Cuypers, p. 168 en 186).

68. In de correspondentie van den graaf van Megen met de Landvoogdes komt van dezen doorsteek der dijken niets voor. Wel schreef hij 9 Dec. dat er tegen Den Bosch niet te ageeren viel, daar het water sinds 3 of 4 dagen wel twee manshoogten was gewassen, maar in een brief van 18 Febr. heet het, dat hij het op dat moment het geschikte oogenblik er voor vond, want 'il la fault faire par ungne eauwe toute basse ou toute haulte' (Cuypers, p. 119 en 172).

69. Van deze volksbeweging tegen de Commissarissen, kort na het onderscheppen der aan hen gerichte brieven van Hare Hoogheid in de stad ontstaan, vinden wij behalve in het interrogatoir der enquête naar de Bossche troebelen de gegevens vooral in de door notaris Hendrik Goossens afgelegde verklaring (Cuypers, p. 272 en 430).

Het merkwaardige is echter, dat in een banvonniss, den 26^{en} Februari 1569 in den Raad der Troebelen uitgesproken, tegen 26 personen uit 's-Hertogenbosch (als aanvulling van 2 dergelijke vonnissen op 10 December d.a.v. tegen 72 en 54 Bossche burgers geveld) zekere Henry Goossens wordt genoemd, wien ten laste wordt

gelegd *d'avoir esté à Vianen avec aultres sectaires et rebelles vers le Seigneur de Brederode pour le prier d'accepter la garde et déffence de ladicte ville pour lesdicts rebelles, publyé parmy la ville (contre la vérité) que Son Altèze avoit escripte au Chancellier de Brabant (lors y détenu par lesdicts rebelles) qu'elle feroit couper la teste à iceulx rebelles et qu'ilz avoient esté trahiz par ledict Chancellier, incitant de tant plus la commune contre ledict Chancellier.* (Ch. des Comptes No. 111, fol. 48 v°). Dit moet een andere dan bovengenoemde zijn geweest.

En wat te denken van het volgend bericht, dat oogenschijnlijk evenzeer een staaltje van verdachtmaking is naar den aard van wat tegen de Commissarissen werd aangevoerd: Op last van den graaf van Megen waren te Hedel 2 koffers aangehouden en daarbij een 'cleyn pultumkist' met papieren, van welk arrest de Geldersche raadsheer Johan Wrd den 4^{en} Febr. 1570 verantwoording met inventaris aan Alva toezond, waaronder zich ook enkele titels van brieven bevinden geadresseerd aan Cornelis van Noort, dienaar der Kerk of des Woords te Hedel en daarbij een, die mijn bijzondere aandacht trok wegens den volgenden inhoud:

Item zekere missive van Herman die Ruyter omme te veradverteren Heer Cornelis etc. van etslighe verraders gehuyert van den bisschop om hem om den hals te brengen. (origineel in Audience, No. 506²).

Overall zijn verraders, zegt deze kroniekschrijfster - althans duchtte men in dien tijd verraad.

70. Nergens is in de afgelegde verklaringen aangaande de volksbeweging tegen beide Commissarissen eenig bewijs te vinden, dat ook de geestelijkheid daarin betrokken is geworden.

71. Bedoeld is het gevecht bij Oosterweel en in wat volgt, de samenscholing op de Meere te Antwerpen (Dr. R. v. Roosbroeck, *Het Wonderjaar te Antwerpen*, blz. 352 vlg.).

72. Over dit verbond tusschen Katholieken en Martinisten (Lutheranen) tegen de Calvinisten, door Morillon in een brief aan kard. Granvelle 'ung grand bien' genoemd, zie v. Roosbroeck, t.a.p., blz. 364.

73. Waarschijnlijk ziet dit op hetgeen hier den 9^{en} Maart en volgende dagen gebeurde. Wel hield Bomberghen maar tot den 12^{en} de stadssleutels onder zich, doch een regeling daaromtrent kwam pas den 18^{en} tot stand, wat juist 6 dagen is, zooals hier vermeld wordt. De oploop te Antwerpen, waarvan de beroering hier een naspel heet, had plaats op 14 Maart en beide volgende dagen. Hasselt, waarvan ook hulp verwacht werd, moest zich den 13^{en}

aan den Landsheer, den Prins-Bisschop van Luik, overgeven (J. Daris, *Histoire du Diocèse et de la Principauté de Liège pendant le XVIe siècle*, p. 405). Dat alles pas tegen het einde der maand hier zijn terugslag zou hebben gehad, is niet te onderstellen. Reeds de geheele maand liet zich hier een ommekeer van zaken in het nadeel der Hervormden voorzien. Zie hier een voorstelling van wat er werkelijk is voorgevallen:

In de eerste dagen van Maart gaf de Bossche Magistraat blijk, dat zij zich niet meer geheel en al door Bomberghen liet intimideeren. Zij besloot den 5^{en} de wacht voor het logies der beide koninklijke Commissarissen, door Bomberghen aldaar tegen den zin en onder herhaald protest van het stadsbestuur geplaatst, op te heffen en gaf daartoe last aan de 4 hoplieden, die onder hem stonden. Twee dagen later werd er door den Raad besloten gevolg te geven aan het schrijven der Landvoogdes van 3 Maart, mondeling toegelicht door den bringer ervan en ons door de voorafgegane deliberatie in den Raad van State (Audience No. 781), dat het hier betrof een hoofdgeval van Majesteitsschennis, om reden hier gevangen gehouden werden de eerste Minister van Brabant en een voornaam Baron in kwaliteit van vertegenwoordigers des Konings; dat de heer van Brederode niets in deze stad te bevelen had (derhalve Bomberghen's zending van nul en geener waarde was); dat zij binnen 24 uur beide Commissarissen in vrijheid hadden te stellen of dat het hun anders berouwen zou; en dat zij hen niet alleen vrij zouden laten vertrekken, maar ook te zorgen hadden, dat hun onderweg niets zou gebeuren, of dat men het op hen zou verhalen. De Magistraat kon echter wel een toezegging doen - zonder Bomberghen's instemming had dit weinig of geen gevolg, want hij had de wapenen in handen. En hoe hij erover dacht, zien we, als hij eerst door Agyleeus en Keyen volgens advocatenpraktijk een exceptie laat voordragen betreffende den geloofsbrief van den bringer van het schrijven, subsidiair het ontbreken van een grond daarvoor, en daags daarop, terwijl de voltallige Raad zich het hoofd breekt met het zoeken van een oplossing dezer moeilijkheid, zelf met een 50 gewapende manschappen vlug de stadspoorten afloopt, aan de wachten daarbij de sleutels afneemt en mee naar zijn huis draagt onder het motief, dat de stad zou verraden zijn, waarvoor hij bovendien zorgdraagt, dat dit tot meerdere onrust der bevolking overal wordt rondgestrooid. Als de President-Schepen hem dan 2 dagen later op het Raadhuis ontbieden laat om een bespreking te hebben met den afgevaardigde der Landvoogdes, geeft hij den stadsbode het hooge antwoord: 'Believet den Heeren yet, zy moegen by my comen', er aan toevoegend, dat hij met geen Commissaris noch met Schepenen of Raad iets te maken had, daar hij 'die van de Religie' diende. Wat hem nu bewogen heeft de sleutels 3 dagen later toch af te geven, is alsnog duister. Wel weten we, dat er van

invrijheidstelling der Commissarissen geen kwestie was. Op 17 Maart werd er daarom in den Raad van State beraadslaagd over het tegen Bomberghen en de heele stad Den Bosch te richten plakkaat, waarvan het ontwerp van de hand van raadsheer Assonleville tevoren in den Raad van Brabant was besproken, hetwelk door den Raad van State werd goedgekeurd en allereerst aan den Raad van Brabant ter publicatie toegezonden. Deze ging pas den 28^{en} daartoe over.

Dit gaf weer aanleiding tot nieuwe beroering in de stad: alles stond hier op haren en snaren. Op 22 Maart werden er twee gedeputeerden der stad naar Antwerpen gezonden om bij den prins van Oranje en den graaf van Hoogstraten een copie te halen van het accoord, dat aldaar met de Geuzen gesloten was, tevens om advies te vragen, hoe de stad weer in 's Konings genade zou kunnen komen. Terwijl dit in orde werd gebracht, zond de Magistraat den 31^{en} 'te poste' er nog 3 uit haar midden om hetzelfde te verzoeken: wel een bewijs, dat er onrust heerschte.

In dit licht begrijpen we ook, dat de 800 soldaten, die half Februari 'door het importuyn solliciteren van den sectarissen', d.w.z. onder den dwang van Bomberghen, voor een maand door de stad in soldij genomen waren, en in de onzekerheid van wat er zou gebeuren, nog een week na het verstrijken van den aangenomen termijn waren in dienst gehouden, tenslotte toch op den 24^{en} afgedankt, onmiddellijk door Bomberghen weer in dienst genomen waren op naam van Brederode, maar... op kosten der stad.

Maar daarvoor was een derde beroering noodig geweest. Toen nml. begin April de zaak der Geuzen door het mislukte avontuur van Brederode te Amsterdam voor dat moment den doodsteek had gekregen, zaten er ook hier velen in de benauwdheid over de gevolgen, die dat voor hen persoonlijk hebben kon. Op de eerste plaats degenen, die den durf gehad hadden om als soldaat op eed aan Brederode dienst te nemen, wat direkt in strijd was met de plakaten. Daarom wilden dezen niet, dat de Kanselier op Woensdag 9 April naar Brussel zou afreizen, zonder dat zij eerst van hun eed ontslagen waren en van den Kanselier vrijwaring daarvoor zouden hebben gekregen. Zij zagen, wat hun te wachten stond op wat ze hadden gedaan. De meesten hadden zich toch zoo voor de partij van het Consistorie geweerd, dat ze wel voor 'dobbelt Guesen' konden doorgaan. Nog hadden ze een grooten mond: 'Vive les Geux! Zesvoud vive les Geux! Honderdvoud vive les Geux!' klonk het nog. 'Waar zijn nu die Papistenknechten, die bloedzuipers?' Maar hoe riepen zij het? Met den moed der wanhoop. Zij wisten het, het uur der wrake kwam: voor hen, die wapenen tegen Zijne Majesteit hadden gedragen, op de eerste plaats. Zij wisten het, dat ze twee heeren gediend hadden en waren zich, om het even of ze nog Geusch of Roomsche waren, welbewust, in welke positie ze daar-

mee waren geraakt. Al waren ze pas met ingang van den 26^{en} Maart voor een maand aangemonsterd, nu wilden zij al op 9 April van hun eed ontslagen worden. En niet met vriendelijke onderdanigheid werd het gevraagd. Met hun rapieren sloegen zij op de deur der Raadzaal, bonkten met hun vuisten en maakten uit alle macht rumoer om kracht aan hun verzoek bij te zetten. Want al maakten de Wethouders eerst bezwaar en durfde er zelfs een met zijn vingers knippend hun zeggen: ‘Zie dat's voor de Geuzen’, het werkte als olie op het vuur en het getier nam toen pas goed een aanvang. De stormklok werd in hun St. Annakapel geluid, het noodvendel (Geuzenvendel) kwam op de Markt in het geweer, ook de 4 overige vendels en wie er zonder geweer kwam, die kon teruggaan om het thuis te halen. Het stadhuis werd rondom afgezet: wie er vluchten kon, deed het. Maar niet allen konden of wenschten het. Wij zien in de stadsrekening, dat er enkele leden van den Raad op 10 en 11 April op de Gaffel, de toenmalige stadsherberg, zijn blijven ontbijten en tezamen den maaltijd hebben gebruikt ‘om zekere swaere ende treffelycke zaecken, die te traicteren waeren ende hebben tsamen verteert 4 gld. 14½ st., noch gedroncken 23 potten wyns facit 5 gld. 3½ st., beloopt tsamen 9 gld. 18 st.’ Waarlijk de kosten voor zooveel benauwde uren op het stadhuis doorgebracht waren niet groot, maar het resultaat nog minder. Want toen Bomberghen den 12^{en} April des middags de stad verliet en de beide Commissarissen 2 uur later mochten vertrekken, reisden beiden ongetwijfeld met een bezwaard gemoed, maar eerstgenoemde had behalve de betaling van al zijn onkosten nog een stadsdouceur van 300 gld. en een certificaat van binnen 's Hertogenbosch als een getrouw onderdaan des Konings te hebben gehandeld en zich altijd te hebben geschikt naar de wettige Overheid. (Zie hiervoor de gegevens bij Cuypers en v. Zuijlen; in het hierop betrekking hebbend schrijven der Landvoogdes aan den Koning wordt ten onrechte van een gift van 1000 gld. gesproken (*Corr. de Marg. d'Autriche* ed. Theissen, p. 350; zie aant. 88).

74. *Wijnasen* = windassen. De vorm is ongewoon, maar het syncopeeren der *d* na een liquida staat niet op zichzelf, vgl. beieren, ontvremen (Mnl.) enz. Vgl. aant. 86.

75. Dit is een wijziging van den veelvuldig voorkomenden roep dier dagen: *Papenbloet ende borgerengoet*. Ook blz. 33 komt die voor Men hoorde het te Antwerpen bij gelegenheid van den samenloop op de Meere (Kron. v. Godevaert v. Haecht, I blz. 200 en 202; *Corr. de Granvelle*, I p. 500), ook te Mechelen (Audience No. 525, fol. 28 v°) en in Den Bosch nog bij het oproer in 1579 (Hermans, blz. 434 en 635).

76. Bij het passief kwam soms *met i.p.v. door* (Verdam, IV 1506).

77. Jacobus v. Culenborch, ook wel alleen Jacobus geheeten, woonde hier bij Job. v. Achelen, een van de roerigste Hervormden, in de Kolperstraat. Hij predikte voornamelijk in de St. Jacobskerk, maar daags na den eersten beeldenstorm al in de kerk van het Minderbroedersklooster (Cuypers, p. 357, 436, 459, 464, 492.).

De genoemde Godefridus of Goert was een apostaat en pastoor geweest in Orthen. Hij heeft op verschillende plaatsen in de stad gewoond, maar het laatst in de Ridderstraat, waar hij een handel had in vlas, aan welk bedrijf hij den bijnaam van *gaerencooper* te danken had. Een andere sprekende bijnaam van hem was *Geuken metten crommen nuese*. (Cuypers, p. 313, 331, 456, 459 enz.). De hier vermelde bijnaam van *pertdief* komt elders niet voor.

78. Een verordening van 2 Maart, dus voordat Bomberghen de sleutels der stad in bezit had, verbood allen uitvoer van goederen tenzij koopmansgoederen en bij deze nog de bepaling, dat het onverkochte moest worden teruggebracht. (Cuypers, p. 196).

79. In werkelijkheid is er slechts één bode, nml. Libert Nys, *huissier d'armes*, gezonden. - Het plakkaat tegen Den Bosch bij Cuypers, p. 212; Hermans, blz. 274; Antwerpsch Archievenblad, XI blz. 304 en in de Hss. Gemeente-archief Breda No. 6, fol. 223; Audience No. 495, fol. 140 v° en No. 1143 (losse minuut). Het werd herroepen op 31 Mei d.o.v. (Ch. des Comptes No. 58, fol. 152 en Audience No. 1177⁵; gedrukt bij Hermans, blz. 282).

waen = vanwaar.

80. Geen woord hier van het accoord der stad met de Hervormden op 7 April aangegaan (Cuypers, p. 219).

81. Het zilveren beeld van Sint-Jan was voor veiligheid met schilderstukken en andere kostbaarheden na den eersten beeldenstorm uit de Sint-Janskerk naar het stadhuis overgebracht, waar Bomberghen c.s. er een ongewenschte belangstelling voor had getoond (Cuypers, p. 304 en 427).

Ofschoon omtrent deze episode van het tumult op het stadhuis uitvoerige getuigenissen zijn uitgebracht, blijkt daarin niet van dezen eisch.

82. *Al wat lepel lecken can* is een spreekwoordelijke uitdrukking voor Jan en alleman. (Verdam, IV 380).

83. Meermalen hoort men in die dagen van de zijde der Geuzen zoowel hier als elders den roep van moord op de Roomschen. Zoo wederom bij dit slotbedrijf van Bomberghen. Een rekeningpost wordt voor de stad aldus toegelicht: *Item naedemael de sectarissen ende muytmaickers opten 9^{en} Aprile anno 1567 opter Stadthuys eenen*

alermē gemaict hebben, willende de Heeren van de stad ende den geheelen Raidt altemael duersteken ende vermoirden, soo hebben zy den Raet alsdoen bedwongen enz. (v. Zuijlen, blz. 781). Bijzonderheden als hier vermeld, vindt men bijna letterlijk in de getuigenverklaringen bij Cuypers terug (vgl. aldaar p. 421, en 445). Men vindt er wel niet dezelfde roep, maar er zal wel van alles bij zulk straatrumoer zijn geroepen. Ook leest men niets van het gebeurde met den genoemden Jan v. Tangeren, een der weesmeesters (v. Zuijlen, blz. 813). Wel bij Cuypers, p. 442 hetzelfde voorval, maar tegen 3 andere personen gericht, en natuurlijk zonder de miraculeuze kleur eraan.

84. De weigering des Kanseliers om tersluiks de stad te verlaten vindt men ook bij Cuypers, p. 477.

85. Deze uitdrukking ook blz. 25 en meermalen bij Hooft; tegenwoordig in onbruik. Het tegengestelde er van is *de ooren laten hangen* (Wdb. Nedl. Taal, XI 43).

86. *teynen* = teynden, dus ten einde van. Zie aant. 74.

87. In de Buitengewone Rekening ter zake van de godsdienstige onlusten komt een afzonderlijk hoofdstuk voor van uitgaven voor interest van penningen met goedvinden der stad gelicht 'omme de krijsknechten by deser stadt ten versuecke van den sectarissen ende insgelycx by Anthonis van Bomberghen aengenomen, dairmede deur bedwanck van denselven sectarissen te betalen'. Hierbij vinden we ook de post van den Pater op den Ulenborch. Bovendien werd op verzoek der daarvoor ingestelde Commissie de klerk der rentmeesters, tegelijk notaris, den 13^{en} April naar Vlijmen en Heusden gezonden om van de daarheen gevluchte burgers gedaan te krijgen, dat zij hun gereed geld tegen behoorlijke rente zouden uitleenen ter voorziening van den financiëelen nood wegens betaling van dit krijgsvolk. Voor hetzelfde doel werd de stadsbode 4 dagen later naar Grave gezonden. (v. Zuijlen, blz. 764, 766 en 772).

88. Er werd volgens stadsrekening behalve de toelage van 300 gld. nog 500 gld. ten behoeve van Bomberghen betaald voor vertering en verblijfkosten in den Gulden Cop en 200 gld. aan wijn. (v. Zuijlen, blz. 782). Vanwaar de restende 200 gld.?

89. Volgens verklaring van den apotheker op den Hoogen Steenweg reed Bomberghen in gezelschap van Herman de Ruyter, die hem ook in de stad gebracht had, Den Bosch uit, door een groot aantal Geuzen en 2 wagens met vrouwen uitgeleide gedaan, terwijl 30 of 40 (volgens een ander 50 of 60) haakschutters, die tevoren in zijn dienst geweest waren, hem uit sympathie 4 à 5 mijlen vergezelden. Ook was

de voorwaarde gemaakt, dat de stadspoorten 2 uren na Bomberghen's vertrek zouden gesloten blijven. (Cuypers, p. 485, 376 en 426).

90. Het vertrek van den Kanselier moet wat later op den middag geweest zijn dan hier staat. Immers is er eerst 'tot contentemente van den gemeynen man ende.... opdat nyeuwe beruerte zoude worden geschouwet' om 2 uur 's middags een verklaring, door beide Commissarissen onderteekend ten gunste van de burgerij en speciaal der Hervormden, van de pui van het stadhuis afgelezen in bijzijn van de 4 vertegenwoordigers van het Consistorie of 'der Geuzen Raad', zonder hetwelk zij niet van zins waren geweest de Commissarissen te laten vertrekken. Terstond daarna heeft dit vertrek plaats gehad onder geleide van 32 schutters en een 20 der aanzienlijksten te paard als eeregeleide; de schutters gingen mee tot Brussel. (Cuypers, p. 222, 426 en 485; v. Zuijlen, blz. 792).

91. Op dezen uittocht der Geuzen slaat een postscriptum van een brief van den graaf van Megen aan de Landvoogdes, dd. 14 April 1567, waarin hij haar bericht, dat alle vette vogels wegvliegen en als er geen maatregelen genomen worden, de magere alleen zullen achterblijven. (Cuypers, p. 226 = v. Veen, blz. 502). Volgens inlichtingen van Sr. de Noircarnes was er sinds het vertrek des Kanseliers meer dan het derde deel der Bossche bevolking als Hervormd uit de stad vertrokken. (Cuypers, p. 233).

92. Nadat de beide Commissarissen te Brussel waren teruggekeerd en op 18 April daags na de 4 gedeputeerden der stad, die onbekommerd ondanks het tegen Den Bosch en hare burgerij uitgevaardigd plakkaat van arrest daar hadden mogen verschijnen om de belangen der stad bij Hare Hoogheid te bepleiten, door de Landvoogdes in den Raad van State ontvangen waren tot het uitbrengen van hun rapport, was er na eenige dagen van beraad den 29^{en} dier maand besloten daarheen 4 vendels voetvolk onder bevel van graaf Bernard v. Schouwenborch, kolonel van een regiment Duitsche soldaten, te zenden. Dat een nieuwe deputatie uit Den Bosch naar Brussel gestuurd was om namens het stadsbestuur te kennen te geven, dat dit bereid was zoodanig garnizoen te ontvangen, als Hare Hoogheid goed zou dunken ten dienst van Zijne Majesteit en de rust en het welvaren der stad, werd met koelheid aangehoord. Evenmin klonk het bemoedigend, dat op hun verdere verlangens eerst kon geantwoord worden, als zij metterdaad garnizoen ingenomen hadden. En het was niet te voorzien, dat men daarmee karig zou zijn. De graaf van Megen had uit Utrecht aan de Landvoogdes niet veel vriendelijks bericht over Den Bosch, waar hij wel voor gelegen, maar niet in had mogen komen. Hare Hoogheid zou goed doen wat haast te maken met de uitvoering van hare plannen, schreef hij, want er waren al 5 à 600 Geuzen van degenen, die er waren uitgeweken, terugge-

keerd en zij vatten weer moed om ongetwijfeld hun predikanten te herroepen. Daags daarop weer hetzelfde bericht, nog wat aangedikt met de mededeeling van een gevangen genomen soldaat de bekentenis te hebben vernomen, dat men uit Vianen, de stad van Brederode, van plan was met 500 soldaten de Bossche Geuzen te komen bijstaan, terwijl een goed ingelicht man vandaar hem was komen mededeelen, dat 3 of 4 dagen eerder er met gemak eenig krijgsvolk zou zijn opgenomen bij afwezigheid toen van zooveel invloedrijke Geuzen. Hij slaat haar zelfs voor met hulp van dezen den daarop volgenden Zondag, als de rest der Geuzen naar de kerk te Hedel zou zijn getrokken, de poorten te doen sluiten en dan de soldaten, die thans in Turnhout gelegerd waren, daarin toe te laten. Maar in Brussel voelde men niets voor het avontuur. Men was overtuigd langs veiliger weg het doel te bereiken en men werd hierin niet teleurgesteld. (Zie Raad v. State, dd. 17, 18 en 29 April; v. Zuijlen, blz. 764; Cuypers, p. 237 ss. = v. Veen, blz. 509 vlg.).

Namens de stad werd aan den graaf v. Schouwenborch als Goeverneur der stad op 2 Mei voor zijn welkom '3 amen van den alderbesten wijn' aangeboden (v. Zuijlen, p. 768). Bijzonderheden betreffende zijn ontvangst te 's Hertogenbosch bij Cuypers, p. 258.

93. Vgl. op blz. 8 de uitdrukking *die dit bier heeft helpen brouwen*. Het woord *ongetont* is tot dusverre niet geboekt.

In welke stemming het Duitsche garnizoen door de Bossche burgerij ontvangen werd, blijkt uit de publicaties van 2 en 4 Mei 1567. (Cuypers, p. 256).

94. In het *Liber obituum* van het klooster (Prov. Gen. Hs. No. 338c) komt op 10 October de volgende aantekening voor: *Jaargetyt ons Eerw. Paters Heer Peter van Cortenaken sterff anno 1608 den 8 Octobris hebbende geregeert loffelyck 47 jaeren*.

Hij was in 1561 heer Jan v. Olmen als Pater opgevolgd (zie voormeld Liber op 19 Juli).

Met den naam der Overste Jutken v. Oosterwijck zal wellicht te identificeeren zijn de aantekening op 27 Augustus: *Jairghetyt ons Eerwerdighe Moeder suster Judith Adriaens Verhoeven Anno 1570*. Wel volgt er op 8 September de vermelding van het jaargetij van Zuster Catherine Anthonis van Oosterwyck 'onse Eerwerdige Moeder Anno 1581'. Heeft misschien onze schrijfster beide namen dooreengehaald en is het een lapsus calami, daar de laatste, toen dit geschreven werd, Overste was?

Een zuster Marie Ambrosius vind ik in het obituarium niet vermeld, wel eene Anna Ambrosius, maar die was al gestorven in 1559.

95. Deze feestdag valt op 6 Mei. In bovenvermeld obituarium was deze gerubriceerd, wat later toen het convent sinds lang naar

Maeseyck was overgehuisd, de toegevoegde verklaring in de pen gaf: *vierdach binnen de stadt van den Bosch*.

Volgens schrijven der nieuwe koninklijke Commissarissen, de graaf van Schouwenborch en de hem toegevoegde Raadsheer van den Raad van Brabant Mr. Augustyn van der Borch, dd. 8 Mei 1567, hadden zij den 5^{en} het Kapittel er toe kunnen bewegen nog dienzelfden dag de Vespers te celebreeen, wat sinds den beeldenstorm niet meer was geschied. Tezelfdertijd hadden zij aan de Landvoogdes bericht, dat in een dien dag gehouden raadsvergadering de 3 Leden zich bereid hadden verklaard de vernieling van kerken en kloosters en den eeredienst daarin te herstellen. Den volgenden dag had men een zingende Mis gehad in het koor der Lieve-Vrouwen-Broederschap, die door Commissarissen was bijgewoond, waarop een solemne processie was gevolgd, waaraan behalve de Magistraat ook de schutterijen en gilden 'met grooten ootmoed en devotie' hadden deelgenomen. Sinds was de uitoefening van den eeredienst als van ouds hervat en was men druk bezig met het restaureeren. (Cuypers, p. 261 en 499). Op 18 Mei kon er al aan 20 altaren in Sint-Jan Mis gelezen worden dank den ijver door verschillende gilden en broederschappen hierin aan den dag gelegd, terwijl er op dien dag ook met Mis en preek begonnen was in het Minderbroeders- en het Predikheerenklooster. In onze kroniek wordt de hervatting van den kerkdienst in het eerste klooster een week vroeger gesteld. Maar met het bericht aangaande het Predikheerenklooster stemt evenmin overeen de aantekening in het *Chronicon Conventus Buscoducensis O.P.* (ed. G.A. Meijer O.P., blz. 69 en 197), volgens welke de eerste H. Mis in de kerk van het verwoeste klooster op den feestdag van S. Servatius (13 Mei) op een draagaltaar werd opgedragen, terwijl er pas op het feest van Johannes den Dooper (24 Juni) door den Provinciaal voor het eerst weer werd gepreekt. Op 29 Mei werd er een tweede generale processie gehouden, waaraan de schutters en de gilden na ouder gewoonte op boete verplicht waren deel te nemen. (Resolutie van 28 Mei bij Cuypers, p. 509).

Toch werd het raadzaam geacht dat jaar de gewone kermisviering niet te laten doorgaan blijkens de volgende publicatie van 1 Juli 1567 (Gem. Arch. No. 247 p. 816 = 845 = 864):

Dat op den kermisedach die processie alleen gehouden sall wordden, gelyck men gewoentelyck is te doene op Sint Jans oft Sacramentsdach, sonder te ontbijten in der herberge oft ijert anders te handen te trecken oft ijert te doene, tsij van spelen, trommelen oft andersins in enniger manieren, op den peen van op arbitrale correctie tegen den overtreders.

96. De vorm *sijnder*, gewoner *sinder* is een der vele vroegere vormen van ons *sinds*. (zie Jan te Winkel, *De grammatische figuren in het Nederlandsch*, blz. 88).

97. In een memorie, die alleen in copie bewaard is gebleven (Cuypers, p. 506 noemt het een origineel, maar ik heb mij overtuigd, dat dit stuk een copie van dien tijd is, thans genummerd Audience No. 266, fol. 29), wordt de Landvoogdes in overweging gegeven, of zij zou goedvinden, dat de Bisschop in de stad terugkeert met het oog op de wenschelijkheid zijner aanwezigheid voor de wijding van altaren en kerken enz.; en of Hare Hoogheid in dat geval den Goeverneur zou willen order geven om het 3^e Lid der Stad, dat tot dusver hun Bisschop nog niet had willen erkennen, dit officieel te doen, opdat het mindere volk geen gelegenheid krijgje Z.D.H. tekort te doen in gehoorzaamheid en eerbied; zoo ook het Kapittel tot zoodanige erkenning te dwingen om een goed voorbeeld te geven aan het leekenvolk. De Landvoogdes heeft naar aanleiding daarvan 26 Mei geschreven, zonder echter van een verzoek als hier vooraf gaat, gewag te maken, (Cuypers, p. 508; ook in *Analecta G. Coeverinckx* I blz. 44. Over de door Sonnius ondervonden tegenkanting vindt men gegevens bij F. Willocx, *L'introduction des décrets du Concile de Trente dans les Pays-Bas* etc. p. 256 s.).

Met den hier genoemden datum der altarenwijding in het klooster van *den Ulenborch* klopt niet het schrijven van Commissarissen aan de Landvoogdes, dd. 9 Juni, waarin sprake is over kerkwijding en wijding van 3 altaren aldaar daags tevoren, terwijl dit daags daarna in de Sint-Jan zou gedaan worden. (Cuypers, p. 521).

98. Met de vlucht van de Magistraat op een enkele na uit de stad (zie aant. 52) had vanzelf de rechtspraak, welke aan Schepenen behoorde, opgehouden. En toen deze voor een deel was teruggekeerd op het laatst van October, was de Officier van Justitie, de Schout nml., nog niet terug uit vrees voor zijn persoon, die bijzonder gehaat was. Eerst 14 Mei werd er van de stadhuispui afgelezen, dat te beginnen op Dinsdag na Sacramentsdag (27 Mei) weer naar gewoonte justitie zou geschieden. (Cuypers, p. 292 en 500).

99. Reeds begin Juni schreef de Landvoogdes aan Commissarissen ervan op te zien, dat er zooveel vluchtelingen vrij de stad konden binnenkomen en verlaten en gelastte uitdrukkelijk hen, die in eenig opzicht schuldig bevonden waren, te doen aanhouden. Daarop hadden Commissarissen van hun kant voorgesteld een razzia onder de Hervormden te houden in Juli op den dag, dat de zgn. 'ommedracht', d.i. de Lieve-Vrouwen-processie, zou plaats vinden, bij welke gelegenheid er velen in de stad verwacht werden uit hoofde van de daarbij gebruikelijke gerechtsvrijheid. Maar hiervan was niets gekomen door misverstand van het algemeen schrijven der Landvoogdes van 3 Juli, waarin met 's Konings toezegging van zijn op handen zijnde overkomst van terugkeer der verdoolden op den rechten weg en uitzicht op zijn gratie en pardon werd gewag gemaakt. Want zoo

moest dit niet verstaan worden, dat deze nu reeds zouden zijn verleend, daar Z.M. de toepassing daarvan zich voorbeheld. De gerechtelijke vervolging moest dus voortgang hebben en zooals al einde Mei geschreven was, was het de bedoeling der Landvoogdes, dat de aanhoudingen door den Schout zouden geschieden. Waarom daarmee nog tot 6 Augustus gewacht werd, blijft een raadsel, daar er voor dezen tijd een gaping in de bewaarde correspondentie is. Wel stemt hiermee overeen, dat op 7 Aug. een publicatie tegen het herbergen of versteken van verdachte personen is afgekondigd. (Cuypers p. 507, 517, 534, 540, 545 en 549).

100. *Hese* is een enclitische vorm voor *heeft se*.

101. Volgens de rekening van Jacob v. Brecht, Hoogschout der stad, waren er bij het vertrek der Commissarissen van den Hove op 27 Dec. 1567 nog 22 gevangenen, die deels tot in '68 en '69, sommige tot einde 1570 gevangen zaten (Cuypers, p. 567).

102. Het Duitsche garnizoen was na vele briefwisseling daarover eindelijk op verzoek van Schouwenborch half Juni met 2 vendels versterkt, maar naar de gewoonte van dien tijd slecht betaald geworden, zoodat S. voor muiterij vreesde. Eind Juni hadden ze een maand soldij van de 3 hun toekomende gehad, waarmee grootendeels vroegere schuld moest worden betaald. Half Juli zond de Landvoogdes 4000 gld. voor 2000 man, 'une somme bien petite' mocht S. terecht zeggen. Zoo vertrokken zij met de noodige schuld bij de burgerij gemaakt (Cuypers, p. 288, 501, 522 en 543), waarvan getuigen de procuraties van een groot aantal Bossche burgers en kloosters voor Daniël Anthonisz. Cremer alias Graftmeker om de gelden daarvoor in ontvangst te nemen. (Rijksarchief 's Hertogenbosch, Bosch protocol No. 1391, fol. 229, 231 v° en 232 v°). Ook de stad schoot er 'n paar duizend gulden aan onkosten bij in. (v. Zuijlen, blz. 784 en 799). Bovendien hadden al dien tijd 12 stukken geschut op de Markt gestaan als dreigende waarschuwing aan de burgerij, wier onderste lagen door Commissarissen als zeer ontvankelijk voor muiterij en opstand werden beschouwd, 'considérée la grande obstination, pétulance, rébellion, inobédience et pertinacité du peuple de ceste ville' (Cuypers, p. 288 en 504).

Nauwelijks was Alva in het land, of er was onmiddellijk een deputatie, bestaande uit 2 Schepenen en den Stadspensionaris Mr. R. Loeckeman, naar Antwerpen gereisd om te vragen, dat de stad van Spaansch garnizoen bevrijd zou mogen blijven. Welke stad wilde het niet? Op deze missie van half September was een tweede half November gevolgd, terwijl de Gardiaan der Minderbroeders apart nog gestuurd werd op het nader bericht der vervanging van de 6 vendels Duitschers door 8 dito Spanjaarden. (Cuypers, p. 575; v. Zuijlen, blz. 802).

Zij waren de schrik voor vriend en vijand. Hooren we niet in dezen zelfden tijd een pater Dominicaan klagen over hun niemand en niets ontzienden euvelmoed, waarmee ze iedereen als ketter behandelden? (Brief van pater Straetmans aan Kard.

Alessandrino, dd. 14 Sept. 1567 in *Analectes d'histoire ecclésiastique* 25, p. 69). Wat baatte het ook, of de stad den nieuwen bevelhebber Don Gonzalo de Bracamonte bij zijn aankomst een extra-vereering voor zijn welkom schonk? (v. Zuijlen, blz. 804). De klachten waren van dan af niet van de lucht. *Op zijn Spaansch* wordt een spreekwoordelijke uitdrukking. (zie v. Zuijlen, blz. 809 en P. Weiland, *Nederduitsch Letterkundig Wdb.*, II 211). Een adres van de stad aan Alva over de afpersingen der Spaansche soldaten op het platteland, van 4 Aug. 1568, in *Gem. Arch. No. 209*, fol. 320.

103. Voorbeelden van dezen gevaarlijken aard der Spanjaarden waren in die dagen niet zeldzaam. Hiervan getuigt de volgende Bossche publicatie van 5 Aug. 1569 (*Gem. Arch. No. 247*, p. 879):

Men gebiedt van wegen ons aldergenadichste Heere des Coninx ende van wegen Zijnder Ma^t Capiteijn ende Overste binnen deser stadt, Dat nijemant van wat qualiteijt oft conditie hij zij, geestelijck oft weerlijck, cloosteren ofte baghijnen, hen en zullen vervoirderen op te houden, logeren oft versteecken in egeenderhande manieren zijns weetens alsulcken Spaensche soldaet als op gisteravond eenen nederslach gedaen heeft, maer den selven schuldich ende verbonden sullen weesen den voors. Oversten van stonden aen te kennen te geven, alwaer deselve misdadige zoude moeghen wesen latiterende. Ende dat op verbeurte van lijff ende goet contrarie van desen doende, tzij geestelijck oft weerlijck.

Aldus gepubliceert ter paeijen aff deser stadt ter presentien (enz.)

8 Sept. d.o.v. had er wederom een dergelijke publicatie plaats vanwege het feit, dat een soldaat 'hem heeft gevoordert te quetsen sekeren borgher, van sijnen ambacht een swertvegher' (t.a.p., p. 576) en den 18^{en} Oct. opnieuw een wegens een daags tevoren door een soldaat beganen doodslag (t.a.p., p. 901).

Dit eigenaardig samengaan van ruwheid en godsvrucht van Zuidelijk type trof ook een Utrechtsch kroniekschrijver in 1569 (*Bijdr. Hist. Gen.*, VI blz. 168).

104. Hier wordt bedoeld op de bekende ketterjacht, die op last van Alva over het heele land op Aschwoensdag (3 Maart) 1568 zou gehouden worden en waarbij volgens diens eigen schrijven aan den Koning bijna 1500 - het waren er precies 1490 - werden gevangen genomen. (R. Fruin, *Verspreide Geschr.*, VIII blz. 352). De maatregel was bij schrijven van 25 Febr. aan de verschillende Commissarissen meegedeeld om die zoo geheim mogelijk te doen uitvoeren.

In hetzelfde Hs. van het Koninklijk Huisarchief, waaruit prof. Fruin dit meedeelde, komt een schrijven van Alva aan de Commissarissen te 's Hertogenbosch voor, dd. 18 Maart 1568, in antwoord op hun bericht, dat er van de 40, die zij gedacht hadden te zullen vangen, slechts 4 waren gearresteerd.

105. Omstreeks half April kwamen er tal van berichten, dat er aan de Oostgrenzen krijgsvolk tegen Z.M.'s landen verzameld werd. Een zeer juist bericht was dat, wat zekere kapelaan Justinus Blanckwalt, gewezen secretaris van den vroegeren Goeverneur van Luxemburg, met Paschen uit Keulen aan Alva zond 'd'une grande assemblée que tant publiquement que secrètement se fait pardecha pour le jourdhuy.... combien la pluspart josnes garsons.... et est constantissime bruyct partout et fort certain que en 3 ou 4 costelz veullent invader le pays de n^{re} bon Prince.... Les Contes de Berch, Nieuwenar et Cullenborch en sont les principaulx avecq le Prince d'Orange comme l'on dist.' (Audience No. 232, fol. 146).

Inderdaad was de toelig om op 3 plaatsen de Nederlanden aan te vallen: in Luxemburg, bij Roermond en in Groningen. Maar eigenlijk dacht men aan een algemeen opstand, waarbij ook deze stad zou betrokken zijn. Zie Rachfahl, III s. 292 ff.

106. Versta: dat de burgerij *ze* heimelijk zou vermoorden en *zij* liepen met hun wapens over straat. Herhaaldelijk wordt in dezen tekst het vnm. *se* enclitisch als object vóór het subject geplaatst.

107. Een verbod 'dat nyemant nae negen uren des avonts sonder licht opder straeten en zall moegen gaen' werd gelijk op 2 Mei 1567 opnieuw den 24^{en} April 1568 afgekondigd en den laatsten dier maand herhaald met de bepaling 'dat men de knechten sall logeren in de cameran naest de straeten ende den selven leveren eenen sloetel van den huysen' (Gem. Arch. No. 247, p. 869, 847 en 889). Daarop volgde den 8^{en} Mei een publicatie op het ter beschikking stellen der huizen van vertrokken ingezetenen als een jaar geleden (zie aant. 91), thans met verplichting van aangeving van degenen, die hun woning hadden geruimd en in de stad bij anderen, of in kloosters, hun intrek genomen hadden, hetgeen, den 13 Febr. van het jaar daarop nogmaals werd herhaald. (t.a.p., p. 761 = p. 818/9).

108. Verwarring van den vorm *hiel(d)en* voor *hiewen* komt al in de M.E. voor. Zie v. Helten, blz. 249.

109. Niet bij Nijmegen noch bij Heinsberg, maar op de rechterzijde van de Roer was het gevecht, waarvan hier slechts sprake kan zijn, geleverd. Ook werden er geen 2000 man gedood, maar volgens

Alva's opgave, die toch stellig niet te weinig heeft doen schrijven, in totaal 1500 man. Zie H. Hettema Jr., *De route van Prins Willem in 1568* (Bijdr. Vadl. Gesch. en Oudh. 6^e R., III blz. 1) alsmede de door mij gepubliceerde *Officiële berichten omtrent het gevecht bij Daelhem*, dat juist een week na Paschen op den Zondag Quasimodo plaats vond (t.a.p., VIII blz. 279 vlg.).

110. Aangaande het verraad van de stad Grave werd een onderzoek door den ambtman Hendrik v. Steenhuys ingesteld, dat voor het interessantste gedeelte gepubliceerd is in P. Hendriks, *Geschieden Aardrijkskundige beschrijving der stad Grave*, I blz. 179 vlg. en waarvan pater J. Kleyntjens S.J. in *Taxandria XXXIII*, blz. 82 vlg. een ander, niet zoo belangrijk gedeelte heeft doen drukken. Zoowel uit deze informatie als uit het banvonnis den 20^{en} Juli 1569 door den Raad der Troebelen tegen de hoofdschuldigen geveld (Chambre des Comptes No. 111, fol. 68) blijkt, dat Sander Turck de leiding had en zekere Pieter v. Berchem als kapitein erbij hielp. De heele toedracht der onderneming kennen wij uit de eerste hand in een door Dr. J.S. Veen gepubliceerd rekest der Magistraat van Grave aan Alva (*Taxandria XV*, blz. 98 vlg.), kort na de bevrijding der stad, die maar 3 dagen in handen van de tegenpartij was geweest, tot hare verontschuldiging opgemaakt en waarvan reeds sprake is in een schrijven aan den graaf van Megen, dd. 19 Mei d.o.v. (Audience No. 305, fol. 298). Ook het volgende verdient de aandacht.

Drie dagen voor den overval had de Ambtman nog aan Alva geschreven om hem in kennis te stellen van een verzameling manschappen te Boxmeer en van het gerucht 'datter eenen grooten hoop volck affcompt vuyt Duytslandt'. Hij vroeg daarbij tevens om iemand te zenden tot het nazien der 'forteressen' en deelde mee, dat hij 'nyet meer dan 2 knechten, 2 poirtiers ende eenen waecker' had om de stad te beschermen, terwijl er bij den rentmeester op het klein kasteel slechts een knecht en een waker was. Men had hem daarop geantwoord, dat het krijgsvolk in het land van Gülick bijeen verzameld geheel verslagen was (nml. in het gevecht bij Daelhem) en dat er 100 man van de 4 vendels Duitsche voetknechten van het regiment van kolonel Lodron uit Den Bosch naar Grave gezonden zouden worden, natuurlijk nog onbekend met het feit, dat de stad daags tevoren verloren was. Nadien werden er tijdelijk 2 vendels Spaansche voetknechten gelegerd. (Audience No. 267, fol. 49 origineel schr. van Henrick v. Steenhuys, dd. 24 April 1568; fol. 57 minuut van antwoord, dd. 28 April, en fol. 85 minuut van schr. aan de stad Grave, dd. 12 Mei).

Dat er ook een plan heeft bestaan om Den Bosch te verrassen, gelijk men hier leest, blijkt uit het banvonnis, dat in den Raad der Troebelen tegen Jan van Hoorn, baron van Boxtel, op 30 Nov. 1568

is uitgesproken. (Ch. des Comptes No. 111, fol. 42 v°). Daarin is als laatste punt van beschuldiging opgenomen, dat hij had gehad ‘*secrète intelligence pour surprendre es festes de Pasques dernières la ville de Boisleduc à la dévotion dudict Prince d'Orainges et d' aultres-rebelles*’.

111. *Sonder vertreck* = zonder dralen.

De datum 29 April is die van de aankomst van den bode uit Brussel. Dien dag zond de stad boden naar verschillende dorpen der Meierij om wagens te sturen tot vervoer van de bagage der Spanjaarden (v. Zuijlen, blz. 800). Dat zij bij talloze burgers in het krijt stonden, laat zich niet alleen vermoeden, maar wordt door een bij v. Sasse v. Ysselt, II 229 aangehaalde Schepenakte gestaafd.

112. Voor den vorm *galmgater* zie v. Helten, blz. 322. - *Afreden* = snel afgingen, vgl. Verdam, i.v. *riden*, kol. 1346.

113. *Van desen wech* = van den kant van Den Bosch.

Ongesteld in de volgende regels vindt zijn verklaring in de door Kiliaen opgegeven vertaling *turbatus, confusus*, dus in de war; wij zouden zeggen: wisten niet, hoe zij het hadden.

114. Bedoeld is de slag bij Heiligerlee op 23 Mei 1568, waar de Friesche stadhouder, de graaf van Aremberg, sneuvelde, nadat hij volgens een overlevering met eigen hand graaf Adolf van Nassau zou hebben gedood (Bull. Comm. R. d'Hist. 3^e s. II, p. 235). Een uitvoerige beschrijving van den slag bij Rachfahl, III s. 324 ff. Van bijna 2000 gesneuvelden aan Spaansche zijde meldt de Groningsche kroniek van Eppens, natuurlijk aan den hoogen kant! Rachfahl berekent hun getal op ruim 1500 en bij de 300 gevangenen.

115. = 6 Mei (zie aant. 95).

116. Mr. Henrick Bloeyman of Bloymans, heer van Helvoirt en van Zwijsbergen, was de Voorschepen of President-Schepen in dezen Schepenstoel. Zie over hem de aantekening van Hermans, blz. XVII; zijn gezin is vermeld bij v. Sasse v. Ysselt I blz. 210; verder het artikel van Ch. Verreyt en W. Juten in *Taxandria* IV, blz. 181 vlg. en een weinig beteekenend van den genealoog v. Kuyk in het N. Nedl. Biogr. Wdb. III 124. Onbekend tot dusver bleef nog het volgende, dat op Bloeymans' aanhouding betrekking heeft.

Onder de bij gelegenheid zijner gevangenneming in beslag genomen papieren en boeken werd er een van zeer ketterschen inhoud aangetroffen, wat zijn persoon eenigszins verdacht maakte, en wat tot nader onderzoek aan bisschop Sonnius werd toegezonden, tevens met de opdracht Bloeymans een verhoor af te nemen aangaande zijn

geloofsovertuiging met verzoek het resultaat daarvan onmiddellijk mee te deelen (register van den Raad der Troebelen, 11 Juni 1568). Een authentieke copie van dit verhoor, dat reeds op 16 Juni d.o.v. plaats vond 'ad hospitium Dⁿⁱ Comitis de Lodron, locum detentionis Mag^{ri} Henrici Bloeyman', is bewaard in Audience No. 509, fol. 324 vlg. met 3 attestaties, nml. van Johannes van der Linden, religieus der abdij van S. Gertrude te Leuven en pastoor te Helvoirt, later als abt om zijn politieke rol meer bekend; van Henricus Christianus van Ghestel, onderpastoor te Helvoirt en van Bartholomeus Walter, die wegens ziekte van Bloeymans met Paschen de H. Mis bij hem op Zwijnsbergen gelezen had en hem de Paaschcommunie had uitgereikt. Intusschen had de stad door hare afgevaardigden naar de Staten van Brabant een verzoekschrift tot vrijlating der beide gevangen genomen Magistraatspersonen, door deze Staten ondersteund, den Hertog doen aanbieden. (v. Zuijlen, blz. 803). Het kan dan ook niet bevreemden, dat op dit stuk van informatie de volgende gunstige beschikking bij wijze van apostille is gesteld: *'Le secrétaire Albrenoz écrivra au Sr. Jheronimo de Lodron afin de relaxer le prisonnier mentionné en ceste information soubz caution fidéjussoire'*.

Welke borgtocht dit was, blijkt uit een schepenakte van 25 Juni d.o.v. (in minuut aanwezig in Rijksarchief 's Hertogenbosch, Bosch protocol No. 1847, fol. 382), waarin H. Bloeymans, primarius Scabinus van 's Hertogenbosch, zich met zijn persoon en al zijne goederen voor graaf de Lodron, 'pronunc Gubernatori et principali Capitaneo in dicto oppido de Buscoducis', verbindt, dat hij zonder speciale toestemming van den hertog van Alva als Kapitein en Goeverneur-Generaal voor Z.M. den Koning in deze gewesten zich niet zal verwijderen noch de stad verlaten, waarvan tot meerdere zekerheid zich voor Schepenen borg stellen Hieronymus Wynants en Johannes v.d. Steghen (beiden zijn zwagers, v. Sasse v. Ysselt, I blz. 210 en II blz. 467), raadsheeren der stad, en verder onder borgstelling van 10.000 gouden kronen van 40 st. elk.

Blijkbaar had deze geschiedenis Bloeymans' gezondheid geen goed gedaan: wij lezen toch in boven reeds aangehaald Register een schrijven der 2 uitvoerende leden van den Raad der Troebelen, Licenciaat Vargas en Dr. del Rio, dd. 11 Juli, aan Alva, dat aldus aanvangt:

Monseigneur, Depuis le partement de vostre Excellence Me Henry Bloyman, Bourguemaistre de ceste ville, a fait présenter la requeste, qui va cy-ioincte, requerrant par icelle, que oultre le congié que vostre Exc. luy a donné de povoir sortir ceste ville de deux lieues allentour, il puist à cause de sa indisposition et débilité de sa personne se transporter aux bains de la ville d'Aix, de Spa ou de Ems, selon qu'il est plus amplement déclairé par ladicte requeste. Laquelle envoions à vostre Exc. pour estre sur icelle ordonné comme Icelle

trouvera convenir. Et pour nostre advis nous semble que considéré à la maladie et accidens de nature dudict Bloyman, vostre Exc. pourroit bien accorder et consentir audict Bloyman deux mois pour se trouver es bains icy mentionnéz, demeurant au surplus la caution par luy prestée sur sa relaxation en sa force et rigueur. Remettant néantmoins le tout à la déspourveue discrétion de vostre Exc. (etc).

117. Mr. Frans v. Balen was 2e Schepen en met Bloeymans Provisor van den H. Geest (v. Sasse v. Ysselt, II blz. 90 en III blz. 159).

118. De namen der zgn. Vilvoordsche gevangen Edelen, waarvan de meesten na Brederode's mislukte aanslag op Amsterdam vanuit Medemblik een goed heenkomen hadden willen zoeken naar Oost-Friesland, maar met hun boot voor Harlingen waren gekomen, waar de graaf van Aremborg een uitlegger gereed had doen maken om ze op te vangen, en die na belangwekkende verhooren te zijn afgenomen, met anderen den eersten Juni ter dood werden gebracht, zijn als volgt: Gijsbrecht en Theodoor van Batenburg, ook wel de Kinderen van Batenburg genaamd - Maximiliaan van Bloys genoemd Cocq van Neringhen - Philippe de Wingle(s), een edelman uit Cambrésis - Jan van Bloys genoemd Treslong - Philippe van Triest, uit Gent - Bartolomeo de la Val, een Italiaan uit Piemont - Arthur de Boudeson - Hartman Galama, een Fries - Sievert Beyma, ook een Fries - Jacob van Ilpendam, een Hollander - Frémin Peltier uit Cambrai - Constantijn Bruynseel van Antwerpen - Jean Rumault uit Artois - Louis Carlier, ook uit Cambrai - de gebroeders Pierre en Philippe Wastepatte uit Fransch Vlaanderen. Hier ontbreekt de naam van Pierre d'Andelot.

Den volgenden dag: Sr. de Villers, Philippe de Namur, Sr. de Huy en Quintin Benoit, baljuw van Enghien. (Zie de juiste namen, op die van Brederode's lakei na, bij Rachfahl, III s. 338 f.).

119. Algemeen bekend is het verhaal van de executie der graven van Egmont en Hoorne. F. Rachfahl heeft het in zijn *Wilhelm von Oranien III*, s. 340 ff. nog eens boeiend beschreven. Het valt op, dat hier onze schrijfster geen enkel woord van eigen gevoel aan de vermelding van deze schokkende gebeurtenis toevoegt. Onjuist laat zij hen van het stadhuis afkomen, dit moet het Broodhuis (thans *la Maison du Roi* geheeten) wezen, waartegen een herinneringsplaat de gedachtenis aan Spaansche wreedheid levendig houdt.

Schanse voor *schavot* is wel vreemd.

120. Omtrent den dag van Alva's komst te 's Hertogenbosch loopen de berichten uiteen: het vervolg op de kroniek van Cuperinus spreekt van *Onser Vrouwen avondt vóór Bosse kermisse oft ommeganck* d.i. 1 Juli (Hermans, blz. 296); hier leest men 2 Juli en in

de stadsrekening 3 Juli (v. Zuijlen, blz. 804). Maar onze kroniek heeft den juisten datum, want in het Hs. van den Raad der Troebelen komt aan het hoofd der maand Juli dit bericht voor: '*Le IIme de Juillet 1568 arriva Monseigneur le Duc d'Alve etc. en la ville de Boisleduc. Et semblablement en suite de Son Excellence les Seigneurs Licenciado Jehan de Vergas et Doctor Lois del Rio, le Procureur-général Du Bois et le secrétaire Mesdach*'.

Deze laatsten vormden de uitvoerende macht van den Raad der Troebelen, officieel *le Conseil lez Son Excellence* of *Conseil de Justice* geheeten, die direct met den Hertog naar Den Bosch was meegekomen.

Opvallend is hier de betiteling van Alva als hertog van Brabant in zijn kwaliteit van plaatsvervanger van den Koning-Hertog in Brabant. Zijn persoonlijke titel van hertog van Alva hooren we hier geregeld in den stereotiepen Franschen vorm, wat hier doet spreken van den *hertog Ducq d'Alve* en ook tot het ontstaan van het znw. *ducdaľf* heeft geleid.

121. Vergelijk met deze beteekenis van *slaen* = slag leveren (Verdam, VII 1215) het herhaaldelijk voorkomende *tegeneen slaen*.

122. Wat Alva's vertrek uit Den Bosch aangaat, dienaangaande dragen wij kennis van een schrijven, dd. 6 Juli 1568 vanhier verzonden aan de Goeverneurs en Kapiteins in het Zuiden, dat aldus eindigt:

Au demeurant comme je me parte d'icy vers Gheldres et par adventure plus oultre, selon que les occasions s'addonneront, combien que j'espère que ce sera pour peu de jours, en cas qu'il y surviegne quelque chose ce pendant, vous vous pourrez adresser aux Consaulx d'Estat, Privé et Finances que je laisse icy, selon les matières.... (minuut in Audience, carton no. 1694).

Daarbij bezitten we een schrijven van den 8^{en} Juli van Viglius aan Alva, waaruit dus volgt, dat de laatste inderdaad den 7^{en} moet vertrokken zijn (minuut in dezelfde doos). In werkelijkheid was het doel zijner reis niet zoo twijfelachtig, als uit bovenstaand algemeen schrijven zou kunnen worden opgemaakt, daar hij reeds den derden aan Berlaymont had doen schrijven om onmiddellijk naar hem toe te komen, daar hij hem noodig kon hebben, nu hij van plan was naar Groningen te gaan (minuut in Audience No. 267, fol. 163). De Hertog was een paar dagen in Arnhem, maar den 12^{en} in Ommen op weg naar Groningen, waar hij in den middag van den 15^{en} arriveerde (l.c. No. 1694). Den 13^{en} kwam de hertog van Aarschot hier in Den Bosch om de leiding der regeering in handen te nemen (l.c. No. 267, fol. 236), terwijl Berlaymont er daags tevoren was

aangekomen, maar onmiddellijk naar het Noorden was doorgereisd (mededeeling in een schrijven van den Raad van State aan Alva, dd. 14 Juli 1568 in genoemd carton). Men kan in het hoofdstuk der schenkingen of vereeringen van wijnen in de stadsrekening van dat jaar (v. Zuijlen, blz. 804/5) zien, hoeveel en welke personen der toenmalige regeeringsmachine hier in Den Bosch verwijld hebben.

Wat zijn leeftijd betreft, daar hij hier een oud man genoemd wordt, herinnere men zich, dat Alva toen bijna 61 jaar was, maar 12 jaar later nog Portugal voor zijn Koning won.

123. Er is weer een verschil in datum tusschen de kroniek van Cuperinus en deze, in zake de in Den Bosch plaats gehad hebbende executies: de eerste stelt die op 16 en 20 Juli, de laatste op den 17^{en} en den 20^{en}. Deze kroniek heeft weer het juiste. Dit blijkt uit een *'Relacion de ce que ceulx du Conseil de Son Exc. demouréz à Boisleduc ont besoigné depuis le partement de Son Exc. jusques ce jourdhuy XXme de Juillet, qu'ilz sont partiz vers Anvers* (Audience No. 268, fol. 24/5). Zij berichten daarin, dat zij begonnen waren met het in staat van wijzen brengen der processen van 20 gevangenen, waarvan de meesten al 8 of 9 maanden hier in voorarrest hadden gezeten en waarvan er nu 8 geëxecuteerd waren, nml. 4 met de koorde als beeldstormers, consistorialen en oproerlingen op Zaterdag 17 Juli, wier vonnis daags tevoren was geveld, en nog 2 den 19^{en} gevonnist, die daags daarna ook op dezelfde wijze werden terechtgesteld tegelijk met 2 der 4 gewezen kapiteins, die onder Bomberghen gediend hadden en dien dag met het zwaard werden onthoofd als de wapenen gedragen hebbende tegen Z.M. Het waren Jan Maes of Maessone (Cuypers, p. 273, 365, 370 enz.) en Peter de Gruyter, de waard van de Gouden Leeuw (Cuypers, p. 368, 511 enz.), die beiden door Commissarissen nog wel waren verontschuldigd (Cuypers, p. 585), maar thans door Vargas en Del Rio toch veroordeeld werden. De anderen worden in de vervolgekroniek van Cuperinus (Hermans, blz. 296) met hun namen of bijnamen genoemd, welke opgave klopt met die van het register van den Raad der Troebelen.

124. Over den slag bij Jemmingen en den indruk, dien het bericht daarvan toenmaals maakte, leze men Rachfahl, III s. 422 ff. Alva's eigen oordeel erover gaf ik in Bijdr. v. Vndl. Gesch. en Oudh. 6^e R., VIII blz. 282. Hier is het de plaats om den indruk weer te geven, die bij de in Den Bosch verblijvende Regeeringspersonen en de Magistraat op het ontvangen van het triomfantelijk schrijven van 22 Juli zijn weerslag vond in het ontsteken van vreugdevuren (v. Zuijlen, blz. 810) en in het volgende hooggestemde antwoord van den 28^{en} d.o.v., hetwelk in de minuut van de hand van raadsheer Assonleville is bewaard gebleven (Audience, portef. No. 244^a):

Au Duc de par ceulx du Conseil d'Estat.
de Boisleduc le XXVIIIe de Juillet 1568.

Monseigneur, Pendant que nous éstions à la Messe sollennelle, que l'Evesque de ceste ville célébroit le jour St. Jacques en l'église dudict St. Jacques, nous eusmes vos nouvelles de la victoire, qu'il avoit pleu à Dieu donner au Roy par voz mains allencontre des sectaires et rebelles, ennemis de leurs Divine et Royalle Majestés. Qui fut cause que perachevasmes avec plus d'exultation et action de grace la procession sollennelle du St. Sacrement, que avions délibéré faire, tellement que sur la fin d'icelle fut chanté le Te Deum pour entière action de grace. Et le soir furent faitz sur le Marché de cestedicte ville les feuz de joye, signamment aprèz avoir le mesme jour receu les lettres, qu'il a pleust à Vostre Exc. nous envoyer contenant particulier discours de la route, déffaicte et occision d'iceulx ennemis. Dont ne povons sinon de rechief donner gloire à la divine puissance de Dieu, aucteur de toute victoire et nous conrésjouir et congratuler de rechief de Vostre Exc. de tel bon sucez et d'avoir achevé un affaire si grand si subitement avec tel strage et occision des ennemis et si petite perte de ses gens. En effect qu'il a pleust à Dieu donner à Sa Ma^{te} par les mains de Vostre Exc. une victoire éternele et sans perdition de sesdictes gens, qui est double résjouissement. A ceste cause, Monseigneur, incontinent aprèz la réception desdictes lettres de Vostre Exc. n'avons failly conformément à son commandement envoyer à tous les Consaulx des provinces en la manière accoustummée le double d'icelles pour leur faire part de si bonnes nouvelles et les commander de la part de Sa Ma^{te} et Vte Exc. rendre les actions de grace, faire les processions et toutes choses ordinaires et accoustumées en tel cas. A quoy ne doubtons chascun obéira, se voyans enfin les bons délivrés d'une grande craincte de la nouvelle guerre civile et sédition, qui menassoit de toutes partz la patrie.

Et affin que ceste victoire soit perdurable et à l'honneur de Dieu, grandeur de Sa Ma^{te} tranquillité et repoz de ladicte patrie, nous supplierons le Créateur maintenir Vostre Exc. très-longtemps en toute foelicité. Aprèz lui avoir beisé très-humblement ses mains. De Boisleduc ce 28 Julliet 1568.

Volgens Alva's bovenvermeld schrijven had het gevecht van 10 uur tot eenen geduurd, toen de vijand op de vlucht sloeg. Niet minder dan 7000 dooden geeft hij op 'tant passéz par le fil de l'espée que noyéz au fluve' op een totaal van 12.000 man volgens ervaren schatting; aan Spaansche zijde maar 6 of 7 man. Deze cijfers zijn door onze kroniekschrijfster dus ook gehoord.

125. Ook van deze 2 geëxecuteerden vindt men in het vervolg op de kroniek van Cuperinus (Hermans, blz. 297) de namen, maar niet geheel juist. In het register van den Raad der Troebelen komt een bevel tot executie voor aan den Provoost van het Hof Jan Grauweels tegen Ghijsbrecht Claessen in de Witte Handt (ook in den Witvoet)

en Bartholomeus Jansz. alias Wolff. De latere opgaaf van kosten van den Schout voor hun gevangenschap (Cuypers, p. 562) levert een verwarring van namen met de reeds in Juli geëxecuteerden op.

126. Deze data zijn juist, als blijkt uit Alva's correspondentie uit Den Bosch gericht aan verschillende personen (o.a. Audience No. 268, fol. 93 en 139). Er is een schrijven van Alva aan de Magistraat van Den Bosch, dd. 11 Aug. 1568 uit Utrecht (minuut in Audience No. 1694), berichtende 'in meininghe (te) zijn tShertogenbosch weder te keeren mitten Raeden ende andere hier wesende nevens onsen persoen', waarom een fourier wordt gezonden 'om de huysen ende logementen gereet te houden tegens onse compste'. Deze was den 13^{en} Aug. blijkens een schrijven van Alva aan J.B. de Tassis, dd. 12 Aug. 1568 (Audience No. 246, fol. 122), waarin het bericht: 'Demain partirons (si à Dieu plaist) vers Boisleducq'. - Dat hier nog de oude naam *Tricht* i.p.v. Maastricht wordt gebruikt, is opvallend. Alva zelf laat schrijven, dd. 25 Aug.: 'Comme partant moy demain vers Maestricht' (etc.).

Tijdens Alva's verblijf in Den Bosch heeft hij zich persoonlijk met het herstel van een betere behartiging der kerkelijke belangen bemoeid en met zijn raadsliden op dit gebied, J. de Vargas en Dr. L. Del Rio, de leidende personen in den Raad der Troebelen, regelen dienaangaande voorgeschreven. Die voor het Kapittel van Sint-Jan vindt men in de *Analecta G. Coeverincx* I p. 46. Die voor de stad waren tot dusver onbekend en vond ik op een losse copie in een register van het Gem. Arch. No. 246:

Memorie van zeeckere articulen, die de Excellentie van den Hertoige belast heeft de drie Leden deser stadt van Tshertoigenbosch te onderhouden ende t'achtervolgen.

In den eersten dat men de kercken, cappellen ende goedtshuysen, die gescheynt, geroeft ende gebroecken sijn geweest in desen voerleden trouble, wederomme oprichte, vermaecke ende reparere ende bijsundere Minnebroeders, Cruijsbroeders ende andere diergelijcke oirdenen cloesters, volgende het inhouden van den brieven van zijne Excellentie wegen tot desen eynde aen de Magistraet deser voers. stadt gescreven.

Ten tweeden dat men opt feyt van de religie nerstelyck lette ende toesie, dat de placcaeten daerop gemaect wel ende scherpelyck onderhouden worden.

Ten derden dat zij aen hennen bisschop alle respect, reverentie ende obediencie draegen in allen tgene dat het feyt van de religie concerneren ende aengaen mach. Ende insgelicx den voers. bisschop doen alle bijstant, hulpe ende assistentie omme te reformeren de kercken ende cloesteren.

Ten vierden dat in alle manieren de camere van rethorijcke affgesteld ende gans geboleert worden als occasiën ende oirsaecken zijnde van alsulcken quaden ende schandalen als hijer geschiet sijn.

Ten lesten dat zij mitten bisschop ende die van den capittel tsaemen adviseren hoe ende in wat manieren dat alderbequaemste in dese stadt onder de grote menichte van volcke mach innegesteld worden een goet ende competent getall van pastoeren etc.

Op welcke zij heurlieder advijs zijne Excellentie sullen overseijnden omme bij derselver daerop resolutie genoemen te wordene.

(De nieuwe parochies werden 16 Juli 1569 bij besluit van bisschop Sonnius opgericht. Zie *Analecta G. Coeverincx I p. 244*).

127. De namen der 3 geëxecuteerden in het vervolg op Cuperinus' kroniek (Hermans, blz. 297/8), maar i.p.v. Govers moet met de variant Gommers gelezen worden overeenkomstig de schoutsrekening bij Cuypers, p. 562 en het bevel tot executie, dd. 25 Aug., in het register van den Raad der Troebelen.

Omtrent de nieuwe arrestaties meldt de vervolgekroniek van Cuperinus niets; wel vinden we in de schoutsrekening bij Cuypers, p. 563 een viertal namen van personen, die van 28 Aug. af waren gevangen gezet, waarbij ik dan reken Nic. v.d. Steghen, daar de voor hem aangegeven datum van 18 Aug. op grond van het aantal dagen zijner gevangenschap foutief moet wezen. Drie van deze vier zijn later in vrijheid gesteld. Van een dezer, Dierick van Gendt, noemde ik reeds belangwekkende processtukken op het Rijksarchief 's Hertogenbosch, Collectie Cuypers-v. Velthoven, portef. No. 69. Omtrent genoemden v.d. Steghen zie men de gegevens bij v. Sasse v. Ysselt, II blz. 112, terwijl een rekest zijner dochter Hester, een zijner 20 kinderen, waarvan er 16 toen in leven waren, om invrijheidstelling van haar bejaarden vader te vinden is in Audience No. 501 fol. 278, en een niet onbelangrijk processtuk van 10 Sept. 1568 in Audience No. 529, fol. 112; daaruit blijkt, dat hij schoonvader was van Claes de Leeuw, een der voormannen der Hervormden alhier (Cuypers, p. 295).

128. Het Duitsche garnizoen stond onder bevel van graaf Alberic de Lodron, die van Antwerpen naar Den Bosch was gekomen met zijn Tirolers en Zwitsers (zie *Corr. de Granvelle*, II p. 584 en III p. 334). Er werden den 27^{en} Aug. weer de noodige missiven naar de dorpen der Meierij gezonden voor de levering van wagens voor het vervoer der bagage bij hun vertrek (v. Zuijlen, blz. 811).

Daarop kwam hier enkele dagen Berlaymont's zoon, de baron de Hierges, met zijn regiment Waalsche voetknechten, die bij schrijven van 16 Aug. door Alva met den grootsten spoed uit Groningen naar Den Bosch ontboden was (Audience No. 268, fol. 93). Niet minder dan 24 dorpen in de Meierij werden aangeschreven om wagens te leveren, toen deze troepen al den derden September moesten opbreken naar Thienen (v. Zuijlen, blz. 811).

Hun volgden op den voet nog op den dag van hun vertrek 4 ven-

dels Duitsche voetknechten van den graaf van Megen, wat nog meeviel, daar zij officiëel bericht gekregen hadden van de komst van 5 vendels (minuut dd. 28 Aug. 1568 in Audience No. 268, fol. 172). Zij stonden onder bevel van den heer van Willerval, luitenant der bende van ordonnantie van den hertog van Aarschot, door Alva bij schrijven van 13 Sept. d.o.v. aangesteld als Goeverneur en Superintendent van den Bosch (Audience t.a.p., fol. 270).

129. Over Oranje's tocht in het najaar van 1568 Rachfahl, III s. 501 ff. Sinds verschenen over dit onderwerp 2 interessante artikelen: dat van H. Hettema Jr. in Bijdr. v. Vndl. Gesch. en Oudh. (zie aant. 109) en een van R. v. Roosbroeck in Bijdr. tot de Gesch. XVII, blz. 342.

De verwoesting van kerken en kloosters gedurende dezen tocht door Limburg en Brabant is niet gering geweest. Onvergetelijk voor ons is het in brand steken der abdij Rolduc, waar men de namens den Prins geëischte afkoopsom niet had willen betalen. Ook in het Luiksche werden gruweldaden op dit gebied verricht, bijzonder door de Fransche soldaten, die uit het leger van Condé toen den prins van Oranje dienden.

130. *Bedruect*, dat in dezen tekst meermalen voorkomt, is blijkbaar een dialectische vorm evenals *Tolbrueck* blz. 3 en blz. 6 *scuets*, die naast de gewone vormen staan, en geen contaminatievorm uit *bedruct* en *bedrueft*.

131. Nadat de troepen van den Prins in October 1568 Sint-Truyen waren binnengetrokken, volgde een nieuwe plundering der abdij en werd de abt Christophre de Blocquerie gevankelijk meegevoerd. Morillon schrijft naar aanleiding daarvan aan kard. Granvelle: 'Le comte Lodovic at fort mal païé son hoste, l'abbé de Saint-Tron, où se feict la conjure des confédérés en Juillet 1566, l'ayant emmené en ce voiage et rançonné à VIII^M tallers et pillé l'abbaye sans y rien lesser: c'est la liberté que l'on promectoit!' (Corr. de Granvelle, III p. 397). Elders leest men zelfs van een losprijs van 15.000 daalders (De Borman, *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond*, II p. 371). Aangaande een onderschepten brief van graaf Jan v. Nassau aan den Prins over deze losprijs liet Alva 10 Mei 1569 aan den bisschop v. Luik schrijven (Audience No. 237, fol. 126/7).

132. De dood van Don Carlos op 24 Juli 1568 was bij schrijven van 26 d.o.v. aan Alva bericht, die hiervan den 30^{en} Aug. mededeeling deed aan de Goeverneurs en Provinciale Raden om daaraan verdere bekendheid te geven en op passende wijze deze te doen herdenken (Audience No. 1694; Gr. Conseil de Mal. No. 149, fol. 109; Kon. Bibl. 's-Grav. Hs. 130 C 3, p. 383). Een gespecificeerde opgaaf van de kosten der hier gedane uitvaart in de Bossche stadsrekening

(v. Zuijlen, blz. 824). - Over Don Carlos' dood bestaat een heele literatuur; het beste zijn de artikelen van prof. V. Bibl over *Die Don Carlos-frage* in de Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte 36, s. 448 en 37, 256 ff.

133. Alva bericht het overlijden der Koningin ten gevolge van een miskraam (een dochttertje van 5 maanden) aan den Raad van State dd. 13 Nov. 1568 (Audience No. 244^a), waarop 4 dagen later een algemeen schrijven van dien Raad tot plechtige herdenking van haar afsterven is verzonden (Audience No. 1695; ook Bull. Comm. R. d'Hist. 3^e s. IV p. 471). Ook van deze uitvaart vindt men de posten in de stadsrekening (v. Zuijlen, blz. 825).

Welke stemming toen onder de Bossche burgerij overheerschte, mogen wij opmaken uit een door den nieuwen Goeverneur aan Alva gezonden schrijven, dd. 3 Dec., dat tegelijk ter aanbeveling moest dienen van een stedelijke deputatie, die den Hertog na den gelukkigen afloop van den veldtocht tegen den prins van Oranje bij zijn terugkeer te Brussel ging verwelkomen en tevens verzocht om van garnizoen te worden ontlast (Audience No. 801, fol. 106):

....Monseigneur, par le commandement de Son Exc. je me suis trouvé et tenu en eest ville. J'y ay comandé au peuple d'icelle ce qu'il m'at samblé convenir pour le service de Sa Ma^{té} et pour les tenir en bonne dévotion, crainte et obéissance alendroit de Dieu et de V^{re} Exc., affin que, quant Monseigneur en serat servy, j'aye le moyen de lui en rendre bon conte, n'ayant vollu donner jusques icy aulcune fascherie par mes lettres à Son Exc. l'advertissant de plusieurs choses à remédier en ceste ville, congnoissant que Mgr. avoit à pourveoir aultre chose plus importante.... Je ne puis laisser néantmoins à ceste heure de dire que la répentance des faultes passées du peuple de Boisleduc les ferat obéissant en tout et par tout. Congnoissant en premier lieu le désir que V^{re} Exc. at de les remettre en la voye chrétienne je suplie très-humblement, Monseigneur, que leur hostes, à dire vray mal sentans et aultant qu'eux de la foy, leur soyent (quant il plairat à V^{re} Exc.) ostés. Les bonnes exemples sont nécessaires aultant que le scandalle est dangereux.
Monseigneur (etc).

134. d.i. 17 Januari. Hiermee klopt de publicatie van dien dag (Gem. Arch. No. 247, p. 732 = 738 = 760):

Men gebiedt van wegen Ons Heeren des Conincx, dat zoe wijen huyst, hoeft oft herbercht oft heeft gehoeft in zijnen huysse oft woeninge in wat manieren dattet zij, Aerden Michielssen, den affgebroecken gevangen, dat hij den selven ter stont aenbrenge den Officier op verbuerte van lijff ende goet ende sonder ennich vonnisse ofte recht gehangen te worden ende te staen in de plaetsse van den selven gevangen. Ende indyen yemant den selven weet te wijsen ofte den Offi-

cier te leveren, sal alsulcken persoen ter stont hebben ende ontfangen hondert gulden eens. Ende wye den selven weet ende nyet aen en brengh, sal gebannen worden ende blijven vuyt allen des Conincx landen. Aldus gepubliceert ter peyen aff der stadt van Shertoigenbossche (enz.)

En natuurlijk hangt met dit feit ook samen, dat volgens de rekening van den Schout op 19 Jan. de huisvrouw en de dochter van den gerechtsbode werden gevangen gezet, de eerste voor 1 jaar en 10 mnd., de laatste 6 weken korter. (Cuypers, p. 565).

135. Ofschoon de vorm *meytser* niet is opgeteekend, is deze als dialectische vorm naast *maetser* = *metser* heel goed denkbaar. Zie v. Helten, blz. 98.

136. *Alderkijnderdach* = Onnoozele-kinderen, 28 December, elders ook Kinderendag genoemd (A. Stellwagen, *Roomsche Woorden*, blz. 152).

137. *O. Vr. Lichtmis* = 2 Februari.

De hier bedoelde aflat kan geen andere wezen dan die, welke door Pius V den 17 Nov. 1568 als jubilé-aflat tot leniging der troebelen in Frankrijk en de Nederlanden is uitgeschreven (Brom en Hensen, *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw*, (Rijks Geschiedk. Publ. gr. s. No. 52, blz. 477). Ook in P. Fredericq, *Codex documentorum sanctissimarum indulgentiarum neerlandicarum* (Rijks Geschiedk. Publ. kl. s. No. 21) vond ik geen andere.

138. *Voert daen* = *voort danen*, d.i. van dat oogenblik af.

139. Niet 13 Febr., maar reeds den 12^{en} 's avonds kwamen de Spanjaarden onder bevel van Don Alonzo de Ulloa, die hier ook als Goeverneur genoemd wordt, in den Bosch (v. Zuijlen, blz. 821 en 832).

140. Dezelfde excentriciteit wordt door Bor (ed. 1679, I 367) en in een Utrechtsche kroniek vermeld (Bijdr. en Mededeelingen Hist. Gen. VI, blz. 172).

141. In verband met het blijkbaar veelvuldig voorkomende feit, dat gegoede burgers wegens den overlast van inkwartiering de stad verlieten, werd er een verhuisverbod en verbod van huisraad te verbergen 'tot ongerieve van den soldaten' afgekondigd op 23 Juli 1570, met herhaling op 8 Aug. d.o.v. en 7 Juli 1571 (Gem. Arch. No. 247, p. 894 en 578).

142. Hermans, blz. 303 en v. Zuijlen, blz. 825 stellen deze executie een dag vroeger. Op gezag van Bor en v. Oudenhoven vermeldt v. Heurn, dat deze Mennoniet muntmeester te Nijmegen was geweest.

Het was regel, dat een Wederdooper vóór zijn terechtstelling de tong doorboord werd, zooals Cuperinus in dit geval meedeelt, of dat hun de punt daarvan verbrand werd, volgens een order van 16 Aug. 1571 voor alle ketteren voorgeschreven 'afin d'obvyer que telz héreticques, allans ou cheminans vers le lieu destiné à icelle leur exécution, ne sèment leur vénin et soyent de schandal à la commune par leurs blasphèmes et propoz erronéz', zoodat zij geen woordklank meer konden uitbrengen (Gr. Cons. de Mal. No. 150, fol. 70 v°; Gem. Arch. Breda No. 6, fol. 286 en gedrukt in Corr. de Philippe II, t. II p. 688).

Aangaande een veroordeelde te Armentières laat Alva 1 April 1570 aan de Magistraat schrijven: 'sy avant qu'il ne voulsist morir catholicquement, ains demourast obstiné et persistant en ses erreurs et hérésies, vous le ferez brusler vif suyvant les placcartz de S.M., auquel cas vous luy ferez toucher l'extrémité de la langue d'ung fer ardant devant sortir de la prison, affin qu'il ne soit occasionné de faire ou dire quelques propoz scandaleux ou blasphematoires contre nostre sainte foy catholicque.' (Audience No. 500, fol. 225).

Bij de executie van een Wederdooper te Breda op 1 Oct. 1571 'beduchtende, oft hy eenige onbehoorlycke oft onstichtige woorden oft propoosten ter plaetsen, daer de justicie openbaerlyck gebeurde, soude willen spreken, heeft hem tspreken belet geweest met instrumente hem van te voerens in den mont gesteken zijnde.' (Ch. des Comptes No. 111, fol. 98).

143. Zie aant. 116.

144. Men zou allicht meenen in *den hertoch soen* een corrupte lezing te moeten zien, als hier ook niet voorkwam *van onsen gen. Conynck van Spaengyen soen* (blz. 23).

Nadat er reeds in Mei een Commissaris de plaatselijke gelegenheid was komen opnemen voor het bouwen eener vesting en daarna nog een viertal de omgeving der stad voor dat doel hadden bezichtigd, kwam nu Don Fadrique, Alva's rechterhand in militaire zaken, hiervoor naar den Bosch en werd 2 dagen met zijn gevolg door de stadswateren rondgevaren (v. Zuijlen, blz. 823/4 en 834/5).

145. Zie aant. 127.

146. De nergens elders voorkomende *Joesse* voor *Gose* of *Goes* = Geus kan wegens het herhaaldelijk voorkomen geen verschrijving zijn. Ligt er een bijgedachte aan het toen zoo verachtelijke *Jood* in?

Het is maar een losse vraag om een verklaring te vinden van dezen mij duisteren vorm. (Vgl. blz. 44 den vorm *Hugenosen* en het woord matroos). Het verband tusschen beide woorden is voor dien tijd niet zoo gezocht als het lijkt: in J. v. Vloten, *Nedl. Geschiedzangen*, I blz. 278 leest men

Et que dict on que ainsy ont faict
Razer leurs barbes et contrefaict?
Veullent ilz des Turcs suyvre la fachon
Ou des *Juifs* avoir le nom?

Zoo deed het bedrijf der Geuzen aan Joden en Turken denken (blz. 2) en worden zij hier ook *Jonge Turcken* genoemd (blz. 32). Reeds kwam het spreekwoord op: *liever Turksch dan Paapsch* (R. Fruin, *Annales F. Dusseldorpii*, blz. 213).

147. Dit avontuur doet denken aan dat van dien dolledries, die ‘in de wandelinghe Lapperken sonder leer’ heette, welke, gekleed op zijn Oostersch (d.i. als Duitsch soldaat of koopman, zie prof. J. Acquoy, *Herman de Ruyter*, blz. 63), de stad was komen binnenrijden en ook op de Spaansche wacht geschoten had, vóór hij dit met den dood moest bekoopen. Maar dit werd gesteld als in den zomer van 1571 gebeurd (Hermans, blz. 307), terwijl het hier in April 1570 voorgevallen heet te zijn. Volgens de stadsrekening (v. Zuijlen, blz. 837) is de laatste datum juist. Zie ook Cuypers, p. 566.

148. Den 18^{en} Nov. 1562 had de inhuldiging van Sonnius als bisschop van Den Bosch plaats gehad (Analecta G. Coeverincx, I p. 26). De tegenkating tegen zijn verheffing was daarmee niet bezworen geworden. Daags vóór Alva vanhier naar het Zuiden was vertrokken, had hij nog een schrijven aan de stad doen richten omtrent de erkenning van Sonnius als bisschop (Rijksarch. 's Hert. Coll. Cuypers-v. Velthoven, No. 226) en een maand later had Sonnius zelf daarvoor een toespraak tot de verzamelde geestelijkheid en leeken in Sint-Jan gehouden (Analecta G. Coeverincx, I p. 189). Na Alva's successen was men hier ook gedweeër. Toen Sonnius den laatsten April 1570 als bisschop van Antwerpen werd ingehaald, zond de stad daarheen een drietal afgevaardigden tot zijn geleide (v. Zuijlen, blz. 829). Zie verder N. Nedl. Biogr. Wdb. II 1346.

149. Toen Sonnius vertrok, had men hier al eenige maanden den nieuwen Bisschop als Elect. Ten onrechte vermeldt Dr. Xav. Smits in het artikel over Metsius in N. Nedl. Biogr. Wdb. I 1329, dat deze van Gerardsbergen afkomstig was. Pastoor G.A. Juten wees mij er op, dat de hier voorkomende mededeeling, als zou Metsius van Oudenaarden zijn, alleen de juiste is, hetgeen blijkt uit de toevoeging van *Aldenardensis* achter zijn naam bij zijn promotie in 1541.

Het is dus niet toevallig, dat de Bisschop, toen hij van hier de wijk moest nemen, allereerst eraan dacht naar Oudenaarden te gaan (Corr. de Granvelle, IV p. 410).

Een tweetal afgevaardigden werden door de stad naar de abdij Tongerlooz gezonden om aldaar bij zijn inhuldiging tegenwoordig te zijn en den nieuwen Bisschop hierheen te geleiden (v. Zuijlen, blz. 832).

150. Hier is sprake van het Pardon-generaal van den Paus, dat met dat van den Koning al 16 Nov. 1569 uit Spanje was afgezonden, maar door Alva tot 16 Juli d.o.v. was opgehouden. Hij liet het dien dag plechtig te Antwerpen afkondigen en beval, dat gelijke publicatie elders den 30^{en} dier maand zou geschieden (Gr. Conseil de Mal. No. 149, fol. 169 en gedrukt in Corr. de Philippe II, t. II p. 680; in Fransche tekst in Audience No. 1177⁵; Kon. Bibl. 'sGrav. Hs. 130 C 3, p. 429 en gedrukt in Le Boucq, *Hist. des Troubles de Valenciennes*, p. 74).

In Audience No. 1177⁵ ligt een blad met de aanteekening: 'les lettres de pardon général du Roy ont esté publyées ès pays enssuyvans: à Utrecht, Malines, Tournay, Groeningen, Zélande, Lille Douay et Orchies, Overysse, Luxembourg, Valenciennes, Artois, Haynnau, Namur et en Brabant.' - Op deze publicatie volgde reeds 27 Juli een ampliatio betreffende de opschorting der hangende procedures tegen afwezigen of zich schuil houdenden en op 3 Aug. nog een interpretatie dezer laatste.

Blijkens de stadsrekening, waarin terecht een schrijffout is opgemerkt (v. Zuijlen, blz. 837) heeft de afkondiging van het Pardon hier op den voorgeschreven datum plaats gehad en werd ter herinnering daarvan een week lang driemaal daags een half uur de klok geluid.

Een vijftal van dergelijke aflaatbrieven, als waarvan hier sprake is en waarover Metsius in een brief van 29 Nov. 1570 aan Alva schrijft (Corr. de Philippe II, t. IV p. XV), bevinden zich nog onder de van den Raad der Troebelen afkomstige papieren (Audience No. 508²).

Het zijn stukjes perkament van 21½ × 12 c.M. met een plique van 3 c.M. en van den volgenden inhoud:

Laurentius Metsius Dei et Apostolici Sedis gratia Episcopus Buscoducensis Delegatus R^{mi} Dⁿⁱ Archiepiscopi Cameracensis virtute Brevis Apostolici pro generali in fide errantium reconciliatione concessi, Omnibus has visuris salutem in Domino. Notum facimus quod constitutus coram nobis N.N. captivus humiliter petivit particeps fieri gratie in prescripto Breve comprehense. Et quia accommodavit se ad omnia que dictum Breve requirit, eidem beneficium absolutionis impendimus cum rehabilitatione iuxta Indulti tenorem, Mandantes eidem, ut penitentiam sibi impositam adimpleat. De quo nos certiores faciet infra mensem a die complete penitentiae. In quorum

fidem presentes literas per notarium publicum subscribi nostroque sigillo fecimus communiri. Datum Busciducis Anno a Nativitate Domini millesimo quingentesimo septuagesimo, mensis vero Julii die ultima.

(in de plique: P. Geffen sigillifer. op de plique: Mart^s Bardoul notarius).

Aan de achterzijde staat de volgende beslissing van den Raad der Troebelen:

Veu ou conseil de Sa Ma^{te} lez son Exc. l'attestation mise à l'aultre costel de ceste a esté déclaré que N.N. prisonnier en la ville de Boisleducq pourra joyr du pardon général accordé tant par nostre St. Père le Pape Pie moderne que Sa Ma^{te} et par ainsy l'on ordonne au secrétaire Prats de déspecher ordonnance d'eslargissement de la prison. Faict à Berghes sur le Zoom le 28 d'Aoust 1570.

(Onderteekend met de parafen van Vargas en Del Rio).

Een der 5 stuks heeft nog een op staart afhangend zegel in papier, waarop geschreven staat: *visitetur processus, quod culpe sunt graves*. Behalve een van 1 Augustus 1570 gedateerd en bestemd voor Nicolaas van der Steghen Sr., zijn de 4 andere van 31 Juli, nml. die voor Dirck van Best, Willem Michels, Thomas Pietersz. alias Lootghieter en Jacob Rombouts, allen gevangenen (Cuypers, p. 564).

151. *Scier of morgen* = vandaag of morgen, nog in de 17^e eeuw in gebruik. Ook blz. 49.

152. Versta hen, die het Compromis mee onderteekend hadden. Er waren echter meer dan de hier genoemde 3 categorieën van het Pardon uitgesloten, gelijk blijkt uit het volgend *Sommaire des exceptions et restrictions du Pardon de l'an 1569* (Audience No. 1177⁵):

Icelluy pardon exclud:

Ceulx qui déans deux mois a die publicationis ne se réconcilioient et feroient absouldre par ceulx de l'Eglise à ce ordonnéz.

Les ministres, prescheurs et dogmatiseurs hérétiques.

Ceulx qui ont admené, receu ou retenu en leurs maisons lesd^s prescheurs et ministres.

Les dyacres, surveillans, anciens, superintendens, consistoriaulx etc. Et ceulx qui les ont receu ou traicté en leurs maisons.

Ceulx qui ont bruslé, brizé cloistres, églises, images et ceulx qui l'ont faict faire.

Ceulx qui ont oultraigé personnes ecclésiasticques.

Ceulx qui ont esté reprins d'hérésie et y sont récidivéz.

Ceulx qui au temps de la publication de ce pardon estoient condampnéz et banniz.

Ceulx qui ont signé le Compromis et aultres liguez.

Ceulx qui ont porté armes et favorisé l'armée des ennemis, traicté avecq eulx etc.

Tous officiers du Roy, de vassaulx, magistratz et ceulx qui en dépendent, lesquelz pourroient présenter requeste déans six moys.

Ceulx qui sont comprins en ce pardon et ont action sur les demaines, villes etc. ne pourront lever sans congé.

Les villes et communaultéz réservées pour en ordonner.

Le terme pour se réconcilier à l'Eglise a esté unefois prorogué d'ung moys.

Et depuis encores de trois moys pour la naissance du Prince d'Espagne.

153. De vorm *Spaendiën* en *Spaenders* zal wel moeten opgevat worden als de spelvormen *bosschaadje*, *passaadje* enz., die tot zooveel verkeerde uitspraak aanleiding hebben gegeven; Bilderdijk had het daar al over in zijn *Voorlezingen over de Nederlandsche Taal*, blz. 39.

Het hier voorafgaande was i.p.v. *is* onder invloed van het onmiddellijk voorafgaande tijdgebruik en de door prolepsis ontstane uitdrukking *Coninck van Brabant ende van Spaendiën* i.p.v. *Hertoch van Brabant ende Coninck van Spaendiën* behooren tot de stijleigenaardigheden van dit werk.

154. Nadat aartshertogin Anna van Oostenrijk den 14^{en} Augustus 1570 te Nijmegen in een vergadering der Generale Staten als aanstaande Koningin was verwelkomd met een gift van 100.000 daalders, te besteden aan tapisserieën en lingeerieën (het verslag hiervan in Bull. Comm. R. d'Hist. 2^e s., IX p. 183 ss.), waarvoor zij een maand later voor de helft een uitkeering in contanten vroeg (Audience No. 285, fol. 132), was zij onder het beieren en luïen der klokken den 19^{en} dier maand plechtig hier ingehaald onder een voor die gelegenheid speciaal vervaardigd baldakijn van groen armozijn, door 6 Raadsheeren der stad gedragen, en voorafgegaan door de overige leden van Magistraat en Raad, een 50-tal kaarsen op groene stok dragende. 's Avonds was het natuurlijk groot feest in de stad en niet minder dan 73 pektonnen werden er op de Markt en de hoeken der straten opgebrand. De Koningin logeerde in het Keizershof, een particuliere woning in de Keizersstraat (v. Sasse v. Ysselt, II blz. 5 vlg. en Mr. J. Smit in *Taxandria* XXXI, blz. 147). Zij verbleef er slechts een enkelen nacht, want tot teleurstelling van velen vertrok zij reeds den volgenden morgen van hier over Loon-op-Zand (v. Zuïjlen, blz. 838/9; Hermans, blz. 305), kwam 20 Aug. te Breda en vertrok vandaar den 23^{en} naar Bergen-op-Zoom (Th. Roest v. Limburg, *Het kasteel van Breda*, blz. 84); daar wachtte haar de vloot, die haar naar Spanje zou overvoeren (verscheiden dépêches op de uitrusting dier vloot betrekking hebbende in Audience No. 337).

Aangaande haar schoonheid, die zelfs voor deze kloosterzuster

vermeldenswaardig blijkt te wezen, schreef de secretaris van den Raad van State aan Viglius uit Nijmegen, dd. 15 Aug. 1570: ‘Hier à 4 heures après-midy est entré nostre Royne, laquelle est bien des plus belles et gracieuses princesses, que se pourroient veoir, ayant donné tant de contentement à ung chascun, l'ayant veu, que ne se pourroit dire comme aussy certainement ses deux frères maisnéz, venuz avecques S.M., sont deux bien joliz princes.’ (Audience No. 482, fol. 53).

Haar portret van wat ouderen leeftijd naar de schilderij van Ant. Moro in het Museum te Weenen (fototypie in V. Bibl, *Maximilian II der rätselhafte Kaiser*, s. 249) geeft dezen indruk niet en is minder aantrekkelijk dan dat harer jongere zuster Elisabeth, die de vrouw werd van den Franschen koning Charles IX. Om d'r schoonheid werden zij trouwens geen van beiden genomen: zij dienden slechts als onderpand van haars vaders politiek. (Zie het aangehaald werk van Bibl, s. 185 ff. en 275 ff.)

155. *Besyën* = bezigen.

De gift van Den Bosch bestond behalve uit de gebruikelijke wijn en haver uit een keurige koffer met linnen om ‘dese stadt voor gerecommandeert te willen hebben ende heure debvoir dairinne te willen doen om ontslagen te mogen werden van de groote benautheyt ende subjectie, dair dese stadt tegewoordelijck inne is.’ (v. Zuijlen, blz. 833).

156. Ofschoon een dergelijke algemeene ordonnantie niet is opgenomen bij Ch. Terlinden, *Liste chronologique provisoire des Edits et Ordonnances des Pays-Bas, Règne de Philippe II* (Brux. 1912) en ze mij ook niet van elders bekend is, moet ze toch zijn uitgevaardigd blijkens schrijven van den secretaris van den Raad van State aan Viglius in opdracht van Alva dd. 23 Aug.: ‘que l'on eust à écripvre par tout le pays à fin de faire processions, rogations et prières à Dieu pour le prospère passage de la Royne nostre Maistresse’. (Audience No. 482, fol. 55). Het wilde echter vooreerst geen gunstige wind worden: den 5^{en} Sept. schrijft dezelfde aan gelijk adres uit Bergen-op-Zoom: ‘Nous sommes icy practicans journelement le pseaulme Levavi oculos meos in montes, vel potius in celum pour veoir de quel costé vient le vent et puis assurer vostre Seigneurie, que l'on joue icy grandement à malcontent sans cartes de ce que le vent tarde tant à servir vers Espagne, vers où je désire de ma part grandement de veoir acheminée la Royne avec vent prospère à ce que une fois puissions nous retirer de ce trou.’ (t.a.p., fol 59). Den 11^{en} werd er in tegenwoordigheid van den graaf van Boussu, den Stadhouders van Holland, en van de meest bevaren zeelieden der kleine oorlogsvloot over het vertrek der Koningin besloten, dat als vóór 10 of 12 October de wind geen gunstigen keer nam, het vertrek tot het voor-

jaar moest worden uitgesteld. Na lang wachten kwam het eindelijk op 25 September nog tot vertrek, waarbij Alva de Koningin tot Vlissingen uitgeleide deed (Corr. de Philippe II, t. II p. 152).

157. Ook het vervolg op de kroniek van Cuperinus (Hermans, blz. 306) en de stadsrekening (v. Zijlen, blz. 847) weten van den strengen winter en het hoog water te melden. Vroeger dan hier vermeld staat, begon deze winter in het Noorden onvergetelijk te worden door den Allerheiligenstorm. (Zie Bor. (ed. 1679), I blz. 329 en A. de Roever Nz. in Oud-Holland jrg. 1889, blz. 189). Maar ook in Brabant had men al eerder met deze ramp kennis gemaakt: begin November was het Markizaat geheel overstromd en het water stond 2-manshoogte in het kasteel der Borgvliet (Audience No. 482, fol. 70). In de notulen der vergadering van den Domeinraad van Bergen-op-Zoom op 1 Nov. 1570 staat opgeteekend: ‘aenmerckende, dat die groote stormen van winde ghisteren begonst, seer haestelijck ende geweldelijck vermeerderde, dat oyck die vloet nyet en ebde oft wederom tseewaerts en vertrocken waer, deurdatt men voer seker moeste verwachten d'eerste aenstaende getijde seer uytnemende hooghe vloet’, werd een waarschuwing gezonden aan den watermolen aldaar en aan de dijkgraven van Zuid- en Noordkwartier, ‘maer want, God betert, die stormen van de noortwesten winde soe uytnemende ende grouwelycken vermeerderden, dat die tempeest van der zee ende hooghe vloet derselve hoer verhieff boven alle dijcken van dese quartieren’... (Medegedeeld door pastoor G.A. Juten).

Een algemeen schr. betreffende het herstellen van de aangerichte schade, dd. 3 Dec. 1570, vindt men in Audience No. 1166, fol. 211 en Gem. Arch. Breda No. 6, fol. 275.

158. Bedoeld wordt de verordening van 11 April 1571 (Gem. Arch. No. 247, p. 779):

Men cundicht ende laet weten eenenyegelicken, hoe dat men op Maendach ende Woensdach toecoemende in de Paesschen heylichdaeghen ende insgelyckx op Bloekenpaesdach houden sal generaele ende solemnele processie naevolgende den bevelen ons aldergenadichste Heere des Coninx omme de groote inundacie van den waeter ende andere periculen in deesen lande te voerens geschiet omme gratie ende perdon van Godt den Heere te moegen verwerven.

Aldus gepubliceert ter peyen aff binnen deeser stadt opten XI^{en} dach Aprilis 1570 voer Paesschen ter presencie van mijnen heere den Schouthent, Loeff ende Hedel Schepenen der selver stadt.

G. Loeff

J. v. Hedel

159. *Onser-Vrouwen-ontfenckenis* = 8 December.

Daar er omtrent O.L. Vr. Ontvangen is staat, is dit niet in strijd met den juiststen datum van Loevestein's verrassing op 9 Dec. Van

blijvende waarde voor de kennis daarvan is het aan Cuypers-v. Velthoven opgedragen en met zijn materiaal opgetrokken werkje van prof. J.G.R. Acquoy, *Herman de Ruyter* (1870). Over diens familie en woning *De Bellaard* in de Orthenstraat, zie v. Sasse v. Ysselt, I blz. 75 vlg.

160. De vorm *drossent* komt elders niet voor en is duidelijk gevormd onder invloed van *schoutent*.

De kapitein van Loevestein, Aernt die Juede, voerde den titel van Drost en heer tot Hardinxvelt (bijv. Audience No. 266, fol. 316).

161. *Poenger*, dat de beteekenis van het eerst bij Kiliaen opgeteekende *poygnaerd* en *poniaerd*, ons *ponjaard* heeft, is een zeer merkwaardige vorm, daar het eerder dan een verbastering van deze uit het Fransch overgenomen vormen te zijn rechtstreeks samenhangt met het Mnl. *pongeren* = steken en te vergelijken is met ons znw. opsteker voor een mes, dat in een scheede hoort.

162. Drost van Worcum (Woudrichem) was Jo^r. Hendrik Bentyneck (zie J. Acquoy, *Herman de Ruyter*, blz. 74, waarvan het artikel van Dr. J.S. v. Veen in het N. Nedl. Biogr. Wdb. I 300 had kunnen profiteren.

163. *Hoet* = hoofd. Door Verdam, Mnl. Wdb. en het Wdb. der Ndl. Taal s.v. wordt op den nog levenden vorm *hood* in Bredasch e.a. dialect gewezen.

164. *Alrekijnderdach* = 28 December (zie aant. 136).

Dit klopt weer volkomen met de rekeningpost bij v. Zuijlen, blz. 848: 'Item 28 December als die Spaenjaerden 17 gevangenen binnen dese stadt brochten van den Casteel van Loeffesteyn, alwair sy die selve op gevangen hadden'. Het verdient ook aandacht, dat men vanuit Den Bosch nog den 13^{en}, dus 4 dagen na het gebeurde, boden naar Woudrichem zond om te vernemen, of het gerucht waar was, dat de 'gebannen schellemen' Loevestein hadden ingenomen.

Het verhaal van de wijze, waarop De Ruyter zijn dood gevonden heeft, is besproken door Jhr. A. v. Sasse v. Ysselt in *Taxandria XXXV*, blz. 1 vlg. - Arend van Buchele teekende in zijn dagboek op, dat hij als jongen met zijn moeder vanuit Gorcum over de toeliggende rivier had geloopt en bij die gelegenheid het lijk van De Ruyter bij den ingang van het slotplein had zien hangen. (G. Brom en L. van Langeraad, *Diarium van Arend v. Buchell*, blz. 24).

De secretaris van den Raad van State Berty schrijft aan Viglius over Loevestein eerst in een postscriptum van een brief dd. 14 Dec. uit Antwerpen, dat zij zoo juist van het Hof van Holland bericht ontvangen hadden, die zelf uit Gorcum verwittigd waren, dat naar

alle waarschijnlijkheid het kasteel was verrast. Vier dagen later bevestigt hij dit en voegt erbij, dat zij den 15^{en} bericht hebben gehad ‘comme quelques soldatz Espagnolz descenduz par eue de Boisleducq avoyent gagné le rempart et la basse court. Et depuis l'on y a envoyé le Sr. de la Cressonnière.’ Daags daarna den 19^{en}, den dag dat Loevestein weer aan de Spanjaarden kwam, schrijft hij: ‘Le chasteau de Louvesteyn n'a pas encoires esté regagné, mais espère et m'asseure il le sera de brief, si désià ne l'est. Les Gheulx y tuarent à l'entrée le drossart, le Sr. de Hardincxfelt.’ En tot onzen spijt schrijft Berty den 22^{en}: ‘Je ne dis rien de la reprinse de Louvesteyn pource que y tiens V^{re} S^{rie} advertie *ad longam*.’ (Audience No. 482, fol. 104 vlg.).

165. *S. Thomisdach* = 29 December.

Volgens Coeverincx (Analecta, II p. 355) was het 7 Januari, dat de kloostervisitatie op den Uilenburg geschiedde.

166. *met sijn dorde* = met zijn drieën. Zie voor deze wijze van uitdrukken Tijdschr. der My. v. Letterkunde V, blz. 215 vlg. Hier moet het echter *met nog 3* beteekenen, daar Coeverincx dezen met name noemt (t.a.p.).

167. *besluyten* nml. de zusters in een klooster en haar de zoogenaamde eeuwige geloften te laten afleggen. Vgl. blz. 17, waar sprake is van *gesloten susteren, die noeyt wt den cloester en hebben geweest*. Verdam, I 1062 geeft voorbeelden van *besloten maechden* en *besloten ordine*.

Alva had 18 Maart 1570 aan het aartsbisdom Mechelen geschreven over de kloosterhervorming ‘conforme à leurs premières institutions et professions.... à ce que la vie monastique soit répurgé de tous abuz, qui avecq le temps par connivence et dissimulation de leurs supérieurs y sont pulluléz et ont donné beaucoup de schandales au commun peuple’ (Analecta G. Coeverincx, I p. 53). Dit gold dus evenzeer voor dit bisdom, dat een suffragaan-diocees van genoemd aartsbisdom was.

168. Zie voor den vorm *Wijnmelenberch* aant. 74. In de volkstaal nog gebruikelijk.

De visitatie van het klooster Bethanië op den Windmolenberg was aan die van Mariënborg vooraf gegaan blijkens de acte der bisschoppelijke reformatie, die van 13 Maart 1571 is gedagteekend (Analecta G. Coeverincx II p. 282).

169. Het eerste provinciaal Concilie van Mechelen werd van 23 Juni tot 15 Juli 1570 gehouden (F. Willox, *L'introduction des décrets du Concile de Trente dans les Pays-Bas* etc. p. 266).

170. *In ses doen*, eig. *in cesse doen*, beteekent een interdict opleggen. Kiliaen geeft den juisten vorm met de verklaring: *cum scilicet*

a rebus sacris cessatur. Coeverincx heeft hetzelfde feit van verzet opgeteekend met nog de bijzonderheid van een extra-straf voor 2 zusters, de belhamels van het convent, er bij (Analecta, II p. 285). Kenteekend voor de zeden van dien tijd is het, dat ook de zusters van Mariënborg liever geen slot hadden.

171. Wel te verstaan betreffende de slotregel van Mariënborg, welke in Analecta G. Coeverincx, II blz. 355 is opgenomen.

172. Dit is de eerste synode van het bisdom Den Bosch van 8-10 Mei 1571 gehouden, waarvan ook Coeverincx gewag maakt (Analecta I blz. 190). Het bisdom werd toen in 10 dekenaten onderverdeeld.

Capelanen heeft hier natuurlijk een ruimere beteekenis dan tegenwoordig: Kiliaen omschrijft het begrip met *minister sacrorum*.

Pastoor G.A. Juten verschafte mij een preciezer omschrijving voor *capelanen* als priesters zonder zielzorg, bedienaars der simpele beneficiën of beneficianten. In België heeten die volgens hem nog *kapelanen* in onderscheiding van de *onderpastoors*, de medewerkers der pastoors in de parochiën.

Na den Conciëlie = volgens het Concilie (van Trente).

173. Hier blijkt nog eens duidelijk, hoe onredelijk de beweging tegen het heffen van den 10^{en}-penning in Alva's tijd is geweest. Wij vinden het allernatuurlijkst, dat Alva door dit middel een vaste bron van staatsinkomsten zocht te krijgen, waar het stelsel der beden zichzelf had overleefd als wel bijzonder bij de novennale van 1558 door het jarenlange onderhandelen daarover en het bij iedere bede algemeen opperen van bezwaren om het volle quotum te voldoen was gebleken. Deze nieuwigheid was voor den staat in zijn geheel even nuttig en noodzakelijk als de opruiming van al die verscheidenheid van privilegiën, waarmede eeuwenlang de regeeringslast terwille van tijdelijke voordeelen door de heele reeks voorafgaande vorsten was bezwaard. (Zie vooral Bakhuizen v.d. Brink, *Cartons voor de geschiedenis van den Nedl. vrijheidsoorlog*, 3^e druk, I blz. 186 vlg.). Typisch is ook hier gelijk elders die vrees onder het ambachtvolk voor werkloosheid ten gevolge van een belasting door hun bazen te betalen.

174. Het plakkaat op het heffen en innen van den 10^{en} en 20^{en} penning dd. 31 Juli met de instructie voor de collecteurs is gedrukt in het Plakkaatboek van Brabant, III blz. 300 vlg. Den 24^{en} October volgde daarop een uitzonderingsbepaling behelzende een verlaging tot den 30^{en} p. voor uit te voeren 'manufacturen' en den 15^{en} November vrijstelling voor verkocht graan. Den 21^{en} dier maand algeheele vrijstelling naar aanleiding van het aangegaan accoord van 2 millioen 's jaars. (Gem. Archief Breda No. 6, fol. 287, 292 en 293).

Voor de generale heffing dezer belasting werd door de Bossche Magistraat aangesteld en als zoodanig den 30^{en} Aug. 1571 beëdigd Jan Gielis Jacobssoen van Mechelen 'die men gemeynlicken noempt Jan in den Esel'. Deze zweert 'bij Gods licht ende altyt bij sijnen eedt ten heylighen bereet te swerene, alsdat hij Jan noch lesen noch sryven en coste ende alsoe nyet te begeeren te verstaen totte voors. commissie ofte den eedt van dyen te accepteren ende alsoe protesterende die voors. Jan van costen, scaeden ende interesten'. Zijn protest tegen dit hem opgelegd ambt werd van de hand gewezen op grond 'alsdat hij Jan was een man omgegaen hebbende mit zijden laken, peerden ende andere treffelicke coomanscappen ende alsoe wel nut ende bequaem gequalificeert was'. Hij bleef echter weigeren, waartegen Stadhouders en Magistraat hunnerzijds protesteerden, er bij voegende hiervan verslag te zullen doen aan den Hertog. (Gem. Arch. No. 233, x).

175 Er is een publicatie van 11 Nov. 1571 tegen vagebonden, knevelaars en dergelijke lieden uitgevaardigd (Gem. Arch. No. 246, fol. 10), waarvan de hernieuwing den 28^{en} dier maand wordt gelast (Ch. Terlinden, *Liste chronologique etc.*, p. 110) en waaraan in een soortgelijke verordening van 2 Maart 1574 (zie aant. 257) herinnerd wordt.

176. *Adderenten* = adherenten, aanhangers. Destijds een veel gebruikte term.

Er kan natuurlijk geen kwestie van zijn, dat de prins van Oranje, die toen te Dillenburg verbleef, persoonlijk de stad Breda zou hebben willen overmeesteren. Maar wel was deze stad als zijn vroeger bezit een, die het eerst voor een aanslag in aanmerking kwam. Reeds was bij Oranje's veldtocht in het najaar van 1568 de gouverneur van Breda door Alva gewaarschuwd om geen vreemde krijgsknechten in de stad toe te laten zonder schriftelijk bewijs van Alva zelf 'pour obvier aux practiques, menées et machinations, que les adversaires de S.M. pourriont desseingner d'exécuter pardeça et mesmes contre la ville et chasteau de Breda, selon qu'il en a bien esté quelque bruit comme sçavez' (Audience No. 268, fol. 277). Sinds blijft in de correspondentie met den Goeverneur, P. de Quaederebbe, oud-burgemeester van Leuven, steeds de mogelijkheid van een aanslag op de stad het onderwerp. Het Spaansch garnizoen werd er versterkt (G.A. Juten, *Parochiën in het bisdom Breda, Terheiden*, blz. 177). Het is wel zeker, dat met deze plannen om Breda in handen van den Prins te brengen in verband staat, wat de drossaard van Brabant J. de Greve 4 Dec. 1571 aan Alva berichtte (Audience No. 272, fol. 321) over de aanhouding van een tweetal mannen, van welke er een o.a. verklaard had, dat er onlangs zekere meester Hendrick, van Breda of Gorcum afkomstig, maar te Breda wegens de troebelen verbannen, te Antwerpen zou zijn geweest, 'et seroit icelluy nommé

Mre Henry van Woeringen, chirurgien de son stile, lequel auroit monstré audict prisonnier certaine lettre de commission signée du Prince d'Orenge comme il dit, contenant icelle entre aultres que ledict Mre Henry et tous ses adhérens (desquelz ledict prisonnier confesse estre ung) pourroyent endommaiger tous adversaires dudict Prince en tous endroitz et manières que leur seroit possible de faire. Comme aussy par information souffissante ay trouvé ledict Mre Henry et complices avoir faict en ce pays divers déstroussesments.' Deze vrijbuitter kan met zijn handlangers, onder welken zich ook bevond zekere Wouter van Matenesse genoemd van Enckhuysen, die beweerde van adel te zijn, natuurlijk even goed als enkele maanden later Lumey een aanslag op de stad in den zin hebben gehad, temeer omdat genoemde van Woeringen er vandaan kwam. Een tweede verklaring vindt men in een schrijven van 8 dagen later (t.a.p., fol. 325), waarin de bekentenis van zekeren Josse Thylmans, gewezen bediende van Jer^o del Rio, welke zich ook had aangesloten 'soubz la farine et malheureuse ligue d'ung chieff nommé Mre Henry van Woeringen chirurgien de Breda.... quel chieff estant naguerrres audict Anvers luy Josse avoit monstré et faict lire en présence de ses adhérens.... certaine commission séellée du Prince d'Orenge (comme ilz disoyent) contenant icelle commission entre aultres que ledict chieff avecq ses adhérens leur avanceroyent de poursuyvre et endommaiger à corps et biens tous adversaires dudict Prince'. Verder het bericht, dat deze v. Woeringen te Antwerpen verdronken was. Daarmee was echter het gevaar voor Breda nog niet van de lucht. Een van 's Prinsen secretarissen Piggen, die door zijn familie te Dordrecht meende die stad in Maart 1572 te kunnen verrassen, had eveneens te Breda verwanten en zal dus daar ook niet stil gezeten hebben. (zie Jhr. Dr. P. van den Brandeler in Nedl. Archief voor Kerkgesch. N.S. XVIII blz. 106 vlg.).

Toen De Quaederebbe, in 1572 in handen der rebellen gevallen, te Dordrecht werd gevangen gehouden, werd als tijdelijk goeverneur van Breda A. d'Estournel, Sr. de Saint-Remy, benoemd, die na bekomen informatie omtrent de burgerij aldaar aan Alva al direkt schreef, dat men er niet op vertrouwen kon (schr. van 1 Sept. in Audience No. 274, fol. 1). Enkele dagen later berichtte hij over de tegenpartij: 'Le bruit est qu'ilz ont fort le dent sur ceste ville, s'asseurans que les bourgeois ne feront faulte à leur Seigneur naturel, comme ilz dizent' (dd. 6 Sept., fol. 39). En de drost van Breda Jacq. Tseraerts meldde dien zelfden dag aan Alva, dat hij door een ontslagen gevangene van zekeren kapitein Bartelin (Bartel Entens?) uit Dordrecht de boodschap gekregen had, dat deze hem, eer het 8 dagen verder was, met het noodige volk zou komen opzoeken (t.a.p., fol. 45). Zoo overmoedig waren de rebellen bij de gebleken machteloosheid der Regeering tegen het schrikbewind, dat door hen, waar mogelijk, op 's Konings trouwe onderdanen werd uitgeoefend.

177. Over het bedrijf der Watergeuzen heeft in den laatsten tijd de heer F. Vogels veel materiaal verzameld, waaraan eenige verspreide stukjes in 1929 in de N.R. Ct. zijn ontleend, maar dat overigens slechts in getypten vorm bekend is (een exemplaar met supplement op het Rijksarchief te Brussel, Mss. divers). Een plakkaat van 31 Maart 1569 schrijft al maatregelen voor tegen deze zeeroovers, die toen meestal *vrybuyters* werden genoemd (Audience No. 1143) en een tweede dagteekent van 20 Jan. 1571 (Plakk. van Brabant, III p. 231). Met de eigenlijke Geuzen hadden ze weinig gemeen, al oefenden zij hun bedrijf in naam van den Prins uit. Een hunner kapiteins noemde ze 'gens sans religion', lieden die tot alles in staat waren, desnoods hemzelf aan Alva uit te leveren (P.J. Blok, *Verslag aangaande een onderzoek in Duitschland, 1886/7*, blz. 293).

De stad Bergen-op-Zoom zette een speciale wacht uit tegen de 'pieraten, die men noemt Watergeuzen, hier binnenlandts te water grayende' (Sinte-Geertruydtbronne IV, blz. 132). Pastoor G.A. Juten herinnerde mij nog aan een dergelijke ordonnantie van den Domeinraad van Mei 1571 (Taxandria XXI, blz. 36) en op Geuzentochten in zijn *Parochiën in het bisdom Breda, Standdaarbuiten*, blz. 33 en *Princenhage*, blz. 16 vermeld.

Tegen de vrijbuiters te land zijn gedurig plakkatens, al onder Karel V, uitgevaardigd. Het bedrijf van dezen was minder georganiseerd, maar zij dorsten toch met niet minder brutaliteit op te treden. Voor deze streken vindt men daarvan eenige gegevens in de rekeningen van den drossaard van Brabant (Ch. des Comptes).

178. *Alderlustichste* doet aan een corrupte vorm denken, al is deze ook desnoods verklaarbaar. Het begrip *illustrissimus*, dat hier verwacht wordt, kan in een vorm *alderdeurluftichste* uitgedrukt zijn geweest.

Previso = Preveza (Z. van Epirus). *Golpho* = de Golf van Corinthe. *Libanus* = Lepanto.

Dat er hier over dit vermaarde wapenfeit gesproken wordt, kan wellicht wezen door de omstandigheid, dat er volgens de order van 6 Nov. 1571 (Corr. de Philippe II, t. II p. 688) ook hier ter stede processies en openbare dankgebeden waren gehouden (v. Zuijlen, blz. 864).

Deze passage doet om den aanhef en de vermelding van bijzonderheden aan een gedrukte nieuwstijding denken.

179. *Slavoenen* = slaven, bij Kiliaen naast elkander voorkomende.

180. Den Briel werd op Palmzondag door de Geuzen genomen. De hier volgende bijzonderheden treft men niet in de literatuur over Den Briel aan.

181. *Met die somme ierste* = met sommigen eerst.

182. *Op Gods genade laten gaen* = zonder middelen achterlaten. Hier nog een paar malen voorkomende. Men vindt de uitdrukking niet bij Verdam, maar uit de vertaling van Froissart (ed. Nap. de Pauw, I blz. 289) teekende ik op *uptie Goidsgenade*.

183. Uit Geertruidenberg schreef P. de Quaederebbe aan Alva, dd. 11 Juni 1572, dat er in alle steden, die hij gepasseerd was, groote ongerustheid en schrik voor de rebellen heerschte. Tevergeefs trachtte hij ze moed in te spreken, daar het 'canaille' dreigde alles in brand te steken, gelijk ze dien nacht tot voor de poorten aldaar gedaan hadden (Corr. de Granvelle, IV p. 630).

184. Alva lichtte 23 Mei 1572 den Koning uitvoerig over den toestand op Walcheren in, waarheen hij Sr. de Beauvoir, den overwinnaar van Oosterweel, met Waalsche troepen had gezonden om dit eiland tegen de Watergeuzen te beschermen. Maar gelijk ook onze kroniek zegt, de steden waren van deze hulp niet gediend, bang als zij waren om garnizoen in te nemen, dat wegens 't geregeld uitblijven van soldij steeds ten laste der burgerij kwam. Vlissingen was al over, Arnemuiden volgde, op Middelburg werd nu alles gezet. Beauvoir kwam juist bijtijds om het nog voorloopig te behouden. (Corr. de Philippe II, t. II p. 251 en J. van Vloten, *Middelburg's beleg en overgang 1572-1574*).

185. Dit herinnert aan de te Roermond vermoorde Kartuizers, waarvan Arn. Havensius al in 1608 het verhaal publiceerde, later door Knippenberg in zijn *Historia ecclesiastica ducatus Gelriae* uitvoerig herdacht. Bor (ed. 1679, I blz. 399) zegt er slechts van, dat als de Prins de stad in zijn macht heeft gekregen, 'sijne soldaten seer ongeschiktelijk geleefd en eenige geestelijken seer wredelijken getracteert hebben, als namentlijk de Procurator en Sacrist van de Cathuisers met noch twe oude priesters en Heer Pauwels van Waelwijk, des Bisschops cappellaen, sijn in 't voorschreven clooster deerlijk omgebracht: noch is in de kerke eenen diaken met eenen pongjaert doorsteken; ook isser eenen minnebroeder genoemd Broer Reinier Linter voor het Sacramentshuys doorsteken en sijn meer andere seer qualijken getracteert'. - Morillon, die het kon weten uit den mond van den gevluchten bisschop van Roermond, schreef aan kardinaal Granvelle, dat het volk van den prins v. Oranje daar 15 Kartuizers en 2 leekebroeders, 16 Regulieren en eenige andere geestelijken en leeken om het leven had gebracht, in het geheel meer dan 60 personen. 'Et si ont-ilz violé toutes les jeusnes religieuses d'ung monastère là-auprès, où il n'y avoit sinon genty-femmes.' (Corr. de Granvelle, IV p. 397).

Op 23 Juli (niet op 14 Augustus, als Bor aangeeft) viel de stad den Prins in handen (een schrijven daarover van den goeverneur

van Overmaze, dd. 25 Juli 1572, in Audience No. 274, fol. 205, waarin de mededeeling, dat alle verdedigers der stad ter dood gebracht werden).

186. *Persoenuys* = pastorie. Zoowel *persoon* (vgl. Eng. *parson* voor predikant) als *prochiaen* beteekenden nog in de 16^e eeuw pastoor.

Van dezen moord op den pastoor van Haaren op 16 April 1572 spreekt ook A. Huybers, *Oud-Oisterwijk*, blz. 34, bij welke gelegenheid de onverlaten volgens de door schrijver ongenoemde kroniek op den muur geschreven hadden: 'Dit hebben de Geusen van den Briel gedaan.'

187. Geregeld leest men, dat geestelijken in de dagen der Troebelen neus en ooren werden afgesneden, wanneer zij in handen vielen van de zgn. Bosch- en Watergeuzen. Ook de Gorcumsche martelaren werden zoo mishandeld. Dergelijke wreedheid was zoo algemeen, dat *oorensnijdere* toen als bijnaam voorkwam (E. de Coussemaker, *Troubles religieux etc.*, III p. 222).

188. *Buyten den steen* = buiten de steden.

In dezen tijd nemen de refugiehuizen der kloosters uit de Meerij binnen Den Bosch in aantal toe, ofschoon die der oude abdijen van veel vroeger zijn (zie v. Sasse v. Ysselt, III 596 s.v.).

189. *Vloeyen* = vloten (v. Helten, blz. 152).

190. In de briefwisseling van den prins van Oranje met zijn agent v. Wesenbeke is in April en Mei 1572 sprake van zeker *discours*, welks inhoud moest strekken om de Nederlanden tot den opstand aan te zetten, dat in de steden zou worden verspreid. De Prins bericht het drukwerk te hebben ontvangen, maar had liever gezien, dat alvorens zoo iets op zijn naam werd verspreid, het hem eerst was voorgelegd, vooral de Fransche en Duitsche tekst (J. v. Someren, *Correspondance du Prince Guillaume d'Orange avec Jacques de Wesenbeke*, p. 260 en 262). Er is o.a. te Antwerpen zulk een proclamatie met dagteekening van den 14^{en} April 1572 uit Dillenburg verspreid, waarvan een exemplaar 23 Mei d.o.v. aan Alva kon worden toegezonden (uitgegeven door Gachard, *Corr. de Guillaume le Taciturne*, VI p. 297), die woordelijk overeenkomt met een bij Bor (ed. 1679, I blz. 398) gepubliceerden tekst. Bor vergist zich met een veel uitvoeriger *Vermaninge*, die ook op naam van den Prins is uitgegeven, maar 16 Juni 1572 is gedagteekend (in Lat. en Nedl. redactie in het Bijvoegsel op het 1ste deel, blz. 131 vlg. opgenomen) aan de eerste gelijk te achten. Ook zijn er aan verschillende steden in de maand Mei 1572 door of namens den Prins brieven met gelij-

ke aansporing verzonden (Gachard, l.c., III p. 56). Daar hier echter van een gedrukt stuk gesproken wordt, zal wel het eerste zijn bedoeld, ook al komt daar niet woordelijk het hier aangehaalde in voor.

Het verdient de aandacht, dat zoowel met deze opruiende publicatie van v. Wesenbeke als met het onmenselijk optreden van Lumey in Den Briel de Prins voor een voldongen feit werd gesteld.

191. Het spreekwoord is van elders niet opgeteekend.

192. Versta: wat de Geuzen ondernemen. In deze beteekenis bij Verdam, III 96 *te hande tien*.

193. *S. Jan-Baptista-geboorte* = 24 Juni.

Daags daarna kwamen de Geuzen met 13 schepen van Dordrecht te Gorinchem in het zicht. De drost, waarvan hier sprake is, heette Gaspar Turck. Den naam van den *Blauwen toren* vindt men nog op den rand der bladzijde in de oude uitgave der *Historia Martyrum Gorcomiensium* van G. Estius (1603). Ook bij Bor (ed. 1679, I blz. 380) is deze toren als de binnenste plaats van het kasteel vermeld. Over de historische waarde van Estius' boekje en de geschiedenis der Gorcumsche martelaren herinnere men zich prof. Fruin's studie in het 2^e deel der *Verspreide Geschriften*.

194. *Sonderlinge priester* = in het bijzonder priesters.

Er waren niet 12 of 13 Minderbroeders, als hier staat, maar 11, wier namen bij Estius voorin worden opgegeven, waaronder dan ook de 2 leekebroeders begrepen zijn. Van de Gorcumsche martelaren waren er verder slechts 4, die ook in den Blauwen Toren waren gevangen genomen, terwijl de overige 4 van elders naar Brielle gevoerd waren. Zoo zullen wij het moeten verklaren, dat hier van 13 Minderbroeders, 1 kapelaan en de deken gesproken wordt. Met den laatste moet dan de gardiaan der Minderbroeders Nicolaas Pieck zijn bedoeld, voor wien zijn 2 broers waren opgekomen om hem vrij te krijgen, maar die beslist geweigerd had zijn ordebroeders aan hun lot over te laten. - De *vliegende capitein*, naar wien zij gevoerd werden, kan moeilijk iemand anders zijn dan de graaf van der Marck, ofschoon deze benaming mij nieuw is.

195. Dit laatste vermeldt de *Historia Martyrum Gorcomiensium* niet; deze heeft alleen: *mox auriculas, nares, pudendas etiam corporis partes amputare aggressi sunt* (ed. E. Reusens, p. 169). Ook wordt dit daar als lijkenschennis vermeld, ofschoon een jongeman bevestigd had, dat deze smaad enkelen nog bij hun leven was aangedaan. Omtrent de wijze van terdoodbrenging staat daar, dat zij aan 2 balken in de schuur van het voormalig Augustijnenkloos-

ter werden opgehangen en den Praemonstratenser uit Monster aan een leer; en dat de beulsknechten zich er weinig over bekommerden, of de gehangenen een spoedigen dood hadden, *nam alius ore funem velut frenum mordebat, alius extremo mento suppositum, alius gutturi quidem admotum, sed non satis astrictum habebat*. Dit wijkt dus geheel van de hier gegeven voorstelling af, die wij echter bevestigd vinden in een brief van Morillon aan kardinaal Granvelle, waarin men leest: 'Les Gueux de la Brille mectent misérablement à mort les gens d'église.... et les pendent sans corde à ung crochet de fer, les picquant dessoubz le menton'. (Corr. de Granvelle, IV p. 322). Deze beide overeenstemmende recente getuigenissen zijn van veel belang voor de geschiedenis van den glorierijken marteldood van Lumey's slachtoffers. Immers kennen de Acta Sanctorum geen andere getuigenissen dan die van een strop spreken en deze zijn alle van lateren datum (Acta SS. Julii, II 738). Het blijkt, dat hun marteldood nog veel gruwzamer en smadelijker is geweest dan men zich ooit heeft voorgesteld. Reeds de Historia meldde, dat allen op de plaats aangekomen van hun kleeren beroofd werden *ad nudum usque*, tot op het bloote. Daarop werden zij, de Gardiaan het eerst, aan ijzeren pinnen met hun kin opgehangen, een hunner van meer gezette gestalte op een ladder. Onder lagen spot heeft men hen toen meer dood dan levend mismaakt en daarna hun lichaam opengesneden gelijk men in Holland een geslacht varken pleegt te doen, schrijft de hagiograaf. Men heeft uit het teerste hunner ingewanden het vet gesneden, dat als geneesmiddel gold, en er zijn er zelfs geweest, die dit kort daarna te Gorinchem aan den man hebben gebracht. Gelukkig heeft de geschiedenis van ons vaderland geen tweede voorbeeld aan te wijzen, waarbij partijzucht en ruwheid van zeden eigen landgenooten tot dergelijke gruweldaden tegen persoonlijk onschuldigen hebben geleid.

196. Een soortgelijk mirakel als hier vermeld komt bij Estius niet voor.

197. *des anderdaechs nae Onser-Vrouwen-Visitatie* = 4 Juli.

Bommel en Tiel waren beide van die steden, die zichzelf wel bewaren zouden en geen hulp in den vorm van garnizoen begeerden te ontvangen. Ze werden dan ook minder vertrouwd en zooals de uitkomst bewezen heeft, volkomen terecht. Met den hier vermelden aanslag, waarbij aan Bommelsche zijde maar voor de leus op de Geuzen geschoten werd, zal wel in verband gebracht moeten worden de mislukte poging op 9 Juli van dat jaar gedaan om den leider der Bommelsche Geuzen, Jo^f. Joost Turck, in handen te krijgen (prof. J. Acquoy, *Jan van Venray*, blz. 253).

198. *die boehey maken* = drukte of lawaai maken, dat niets om

het lijf heeft. (Stoett, *Nedl. Spreekw. op poeha maken* en *Wdb. der Nedl. Taal*, III 79.).

199. Versta: dat zij hun deswegen niet erg dankbaar zouden zijn.

200. De hier bedoelde Commissaris van het Hof in Gelre was de raadsheer Joost van Cranevelt, die naar Bommel was gezonden om de stad te bewegen garnizoen in te nemen. (Dr. J.S. van Veen, *Zalt-Bommel in den zomer van het jaar 1572* in Gelre, IX blz. 97 vlg.).

201. *calant* = kornuit, kameraad.

202. *S. Peter-ad- vincula-avond* = 31 Juli.

De hier vermelde omstandigheid der Geuzen, die in de boonen in hinderlaag lagen, wordt bevestigd door een bericht van den Gelderschen stadhouder aan Alva, waarin de verrassing der stad aldus wordt medegedeeld: 'il y avoit quelques harquebouziers couchéz dedans les febves croissans devant la ville, où ilz firent entrer ung charriot chargé de foin, lequel s'arresta en la porte, jusques à ce qu'ilz y vindrent et la gaingnarent' (prof. J. Acquoy, *Jan van Venray*, blz. 259). Zie verder het hierboven genoemd artikel van v. Veen; de door de Vereeniging Gelre bezorgde uitgave van Dr. D. Brouwer, *De Reductie van Bommel 1572-1602* brengt voor deze eerste periode geen nieuws.

203. *S. Lauwerens-avond* = 9 Augustus.

Het Spaansch garnizoen van het Tercio van Napels had in Den Bosch half Mei plaats gemaakt voor 8 nieuwe vendels Spaansche soldaten van het Tercio van Sardinië onder Don Gonzalo de Bracamonte. Thans werd deze vervangen door 5 vendels van 't Duitsche regiment van den graaf van Everstein (v. Zuijlen, blz. 865/6). Hoe deze Spanjaarden er hadden huisgehouden, kan men zich voorstellen bij het lezen van het volgende citaat uit een brief van Morillon aan kardinaal Granvelle:

La povre ville de Bois-le-Duc périt entièrement par faulte de discipline, tellement l'ont hospillé les capitaines et soldatz espagnolz. Plusieurs bourgeois l'ont habandonné, eulx retirantz ailleurs; ce que l'on at souffert affin d'appréhender les maisons avec les meubles, comme l'on at fait, et véant que la ville se déspeuploit par trop, l'on at déffendu soubz peine de la hart que personne n'en sorte. Les tirannies, que y faict Bracamonte avec sa compaignie, crient vengeance à Dieu: car l'on faict force aux jeunes filles et à tous gens de bien et leur fault donner les vivres à la moictié moingz de ce qu'ilz coustent et ilz battent tout le monde. Ce que at esté tant de fois remonstré au Duc et à Don Fadric; mais jusques ores n'y at-on miz

remède, dont les ceurs sont tant exaspéréz qu'ilz ayment aultant estre soubz le Prince d'Orange que soubz le Roy, estant si mal traictéz cincq ans continuellement. (Corr. de Granvelle, IV p. 258).

Dat hun gedrag hier ergerlijk geweest is, mag men ook opmaken uit het feit, dat in een pamflet van 1568, *Vermaninghe aen die gemeyne Capiteynen ende Krijchsknechten in Nederlandt* betiteld, deze zinsnede voorkomt: 'dat ghy by avont die eerlycke jonghe maechden van 14, 15, 16 jaren van de straete nemet (ghelijck te 's Hertogenbossche is geschiet) ende in heimelycke plaetsen wechvoert, daer ghy oneerlyck met haer leeft, dat die ouders niet eens en weten, waer haer arme kinderen gebleven zijn' (prof. Paul Fredericq, *Het Nedl. Proza in de zestiendeuwsche pamfletten uit den tijd der Beroerten*, blz. 34).

Erger dan het Spaansch garnizoen maakten het de ontslagen Spaansche soldaten. Dat blijkt uit een desbetreffend schrijven van den Raad van State, dat deze tijdens zijn verblijf alhier aan Alva ter aanbeveling van het beklag der stad had gezonden, dd. 4 Aug. 1568 (minuut in Audience No. 1694) met den volgenden aanhef:

Monseigneur, Ceulx de ceste ville se sont trouvéz vers nous, nous remonstrant que les soldars espagnolz, naguaires licenciéz par V^{re} Exc., viennent journellement tant en ceste ville que allentour d'icelle se loger sur le bonhomme, faisans grandes foulles partout et que partant ilz étoient délibéréz envoyer vers V^{re} Exc. lettres pour luy remonstrer ce que dessus....
(volgt de aanbeveling).

Het schrijven der stad vindt men in duplo (minuut en copie) in Gem. Arch. No. 209, fol. 319 en 320.

204. In de verschillende proclamaties, die op naam van den prins van Oranje tot de Magistraten en ingezetenen der Nederlanden vóór dien datum waren gericht, komen de hier aangehaalde woorden niet voor. Toch was de Prins inderdaad door enkele steden ingeroepen, zooals hij ter verlichting zijner verantwoordelijkheid te Mechelen aanvoerde, toen de gehoopte algemeene opstand in het Zuiden was mislukt en hun de tuchtiging te wachten stond (Gachard, *Corr. de Philippe II*, t. II p. 288). Ook is het genoeg bekend, dat de Prins bij missive van de stad Dordrecht uitgenoodigd was geworden om een vertegenwoordiger te zenden naar de eerste eigenmachtige vergadering der Staten van Holland, in Juli daarvóór gehouden (Bakhuizen v.d. Brink, *Cartons voor de geschiedenis van den Nedl. vrijheidsoorlog*, 3^e dr., II blz. 195).

205. *Onthanden* = ongerief veroorzaken. Kiliaen vertaalt het o.a. met *incommodare*. De beteekenis van den zin is dus hier, dat zij alles gebruiken konden.

206. *ontbijt* = uitstel, vgl. mnl. *sonder ontbiden* = onverwijld.

Uit de bekentenis van den in het gevecht bij Daelhem gevangen genomen Sr. de Villers kwam Alva te weten, dat na de mislukte poging van Bomberghen om de stad Den Bosch aan de andere zijde te brengen door anderen, met name den heer van Well en den baron van Boxtel, de hoop nog niet was opgegeven om door middel van hun verstandhouding met verschillende lieden in de stad, waaronder zelfs Magistraatspersonen zouden behooren, te eeniger tijd hierin te slagen. Begin Augustus 1572 was er een complot van 5 burgers ontdekt, waarvan er 4 konden worden aangehouden, die op het punt hadden gestaan een dergelijk plan ten uitvoer te brengen. De stad was zoo onbetrouwbaar, dat de Bisschop zich er al uit had teruggetrokken en te Brussel verklaard had, dat bij nadering van den vijand het garnizoen even hard tegen die van binnen de stad als van daarbuiten zou te strijden hebben. De Goeverneur der stad Sr. de Willerval gaf aan Alva te kennen: 'Ceste ville si importante est remplie d'un peuple fort altéré et mal à la main' (Corr. de Granvelle, III p. 622 en IV p. 370).

207. *nootrusten* is een der vele vormen, die het thans verouderend *nooddrift* vroeger had, met de beteekenis van noodzakelijk levensonderhoud, mondbehoefden.

Met de hier opgegeven prijzen is uit denzelfden tijd te vergelijken W.F. Emck, *Kroniek van Gorinchem*, (1929) blz. 47; Corr. de Granvelle, IV p. 534 en Dagboek van Jan de Pottere, blz. 45.

208. *Bamis* = 1 October.

Men had uit Grave aan de Bossche Magistraat bericht, dat de ruitery van den hertog van Holstein niet over Den Bosch zou trekken, maar 'contrarie is nochtans gesciet'. De Hertog kwam hier half September 1572 met zijn heele regiment, hij zelf in, het paardenen voetvolk om de stad, wat weer veel kosten voor haar meebracht. Onmiddellijk werden daarom naar verschillende plaatsen der Meierij en Langstraat boden gezonden om met wagens levensmiddelen naar het leger te komen, waar aan alles gebrek was. (v. Zuijlen, blz. 856/7 en 867).

209. *Saudi* = soldij.

Ondanks dat zij soldij trokken, deden Holstein's soldaten niets dan, zooals het heette, op den huisman teren. Er werd aan Alva geschreven van stadswege en daarop de Pensionaris eerst, toen nog Jo^r. Berwouts nagezonden om te klagen 'aengaende de groote vuytteringe, rovinge ende spoliatiën by den ruyteren ende knechten des Hertogen van Holsten ten platten lande ende anderssins gedaen' (v. Zuijlen, blz. 861, 872 en 883; een uittreksel uit het schrijven der stad van 30 Oct. 1572 in Corr. de Granvelle, IV p. 432). De schrij-

ver van het vervolg op de kroniek van Cuperinus drukt hun bedrijf aldus uit: ‘sy en lieten nyet leggen dan tgheene daer zy nyet aen en mochten’ (Hermans, blz. 309). Om het rooven niet in de hand te werken werd er al op 20 Sept. 1572, enkele dagen na hun aankomst, verboden om ‘tsy coren, vleesch, beesten, meubelen oft andere goedens’ te koopen van de Duitsche ruiters. Het was noodig, dat deze publicatie 7 weken later nogmaals werd afgekondigd (Gem. Arch. No. 246, fol. 46 v° en 49 v°). Onderwijl werd Sint-Oedenrode door hen geplunderd (zie aant. 260), daarna ook Heusden, maar een dubbele aanval op Bommel mislukte. Den 9^{en} November trokken zij af na ‘wel thien mylen int ront’ alles te hebben leeggehaald (Hermans, blz. 310).

210. *Allet* = al. Zie Verdam's opmerking over dezen vorm in Mnl. Wdb. I 310.

211. *Dorven* = behoeven.

212. Behalve Mechelen werden in het Zuiden Dendermonde en Oudenaarden voor den Prins gewonnen, terwijl Thienen en Diest, het laatste als zijn heerlijkheid, al dadelijk de poorten voor hem geopend hadden. Zijn poging om Bergen te ontzetten mislukte echter door den nachtelijken overval van zijn legerkamp door Juliaan Romero. (Fruin's *Verspreide Geschriften*, II blz. 223). Bergen moest zich 21 September overgeven.

213. In den avond van Bamisdag (1 October) verscheen Alva's leger voor Mechelen, nadat Don Fadrique zich 's morgens zonder veel tegenstand van de buitenwijken had meester gemaakt. Daags daarna begon het strafgericht, in de geschiedenis als *le sac de Malines* vermaard geworden, waarmee Alva volgens zijn eigen schrijven van dien dag aan den Koning een naar zijn inzicht noodig voorbeeld wilde stellen aan alle andere steden, die met de tegenpartij gemeene zaak hadden gemaakt. Het zou een eindeloos werk zijn, schreef hij, als men met het leger naar elke ongehoorzame stad zou moeten optrekken om ze tot inkeer te brengen: daarvoor diende het lot, dat Mechelen onderging. (Gachard, *Correspondance de Philippe II*, t. II p. 283). Volgens deze kroniek had Alva de stad al vooraf aan zijn soldaten prijsgegeven. Om dezen opzet bekend te maken verscheen er een gedrukte *Déclaration des justes causes du saccaigement de la ville de Malines*, gedateerd uit het kamp te Muysen bij Mechelen 4 Oct. 1572 (een exemplaar in Audience No. 1177⁵), die eindigt met de bedreiging: ‘Et oultre ce se procédera contre icelle par toute rigeur comme se fera contre toute aultre ville révoltée, qui se oubliera si avant que d'attendre les approches du camp de Sa Majesté.’ - Een bundel stukken aangaande de inname van Mechelen

bevindt zich op het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage (Bakhuizen v.d. Brink, *Overzicht enz.*, blz. 108).

214. *Gevloecht* = geborgen, van *vlochten* of *vluchten*, in de overgankelijke beteekenis van in veiligheid brengen.

215. *Geten* = gegeten, waarvan de oorspronkelijke vorm *geëten* is (v. Helten, blz. 230).

216. Bij ordonnantie van 18 October 1572 was de stad Mechelen van al haar privileges vervallen verklaard, had het recht van eigen Magistraat verloren en andere voor de burgerij ongunstige bepalingen opgelegd gekregen. (Ch. Terlinden, *Liste chronologique etc.*, p. 118).

217. Alva trok van Mechelen niet direkt naar Holland, maar koos zijn weg over Tongeren en Maastricht naar de Geldersche plaatsen, die onder invloed van den graaf van den Bergh grootendeels waren afgefallen. Daar werd Zutphen als afschrikwekkend voorbeeld gesteld en met succes: verscheiden steden zonden hun afgevaardigden om weer in 's Konings gunst te komen. Voor Holland moest Naarden het ontgelden, dat als een haard van Wederdoopers stond aangeschreven. Beide keeren was Alva zelf het niet, maar zijn zoon Don Fadrique, die het plan ten uitvoer legde. En deze was het ook, die 10 Dec. het beleg voor Haarlem sloeg.

218. De hertog van Medina-Celi, die 6 December in de stad kwam, nam zijn intrek in de woning der weduwe van Albrecht v. Deventher, het huis van Vrouwe van Deventher geheeten, later de Munt genoemd (v. Zuijlen, blz. 878 en v. Sasse v. Ysselt, I blz. 249). Woonde toen daarin de hier vermelde Lambert Aertssen, die zelf echter eigenaar was van het belendende pand, dat later het Wapen van Luik is geheeten? (v. Sasse v. Ysselt, I blz. 238).

219. De Hertog was den 11^{en} Juni te Sluis aan land gegaan na daags tevoren door de Watergeuzen te zijn bestookt, 'se trouvant d'entre eulx devant qu'il sceust, si c'estoient amys ou ennemys' schrijft Morillon aan kard. Granvelle. Juist dus als hier staat. De Hertog kwam met 11 schepen, maar een begeleidende handelsvloot telde er 40; van de laatste gingen er vooral verloren. (Corr. de Granvelle, IV p. 257 en N. Nedl. Biogr. Wdb. II 888).

220. *Toeversceert* i.p.v. *toeverschaert* = beschikt, geregeld. Vgl. bij Kiliaen *verschaeren*, dat hij vertaalt met *alternare vices*.

221. *S. Lambert te Bamis ontrent* = tusschen 17 September en 1 October.

Het voorval met Jo^f. Willem de Borchgrave, heer van Oerle en Meerveldhoven, vindt men nergens elders vermeld. Het is bekend, dat hij 2 zoons en een dochter had, de laatste gehuwd met Gerard v. Berckel (v. Sasse v. Ysselt, I blz. 435 en II blz. 257).

222. *Verscymmelde* heeft hier de kracht van een 'leelijk woord' gelijk *versmacte* hier ook voorkomt.

223. Over het afbranden van Woudrichem zijn mij geen bijzonderheden bekend.

Aangaande de vreeselijke koude, die de voor Haarlem liggende soldaten te doorstaan hadden, schreef Alva herhaaldelijk aan den Koning (Corr. de Philippe II, t. II p. 307 en 310).

224. *Op die octave van Dertiendach* = 13 Januari.

Over het hoog water, waardoor men met schuiten door de stad moest varen, ook bij v. Zuijlen, blz. 877 en Hermans, blz. 310.

225. *Onse-Vrouwen-Lichtmis* = 2 Februari.

Daags voor Lichtmis had een algemeene aanval op Haarlem plaats gevonden, waarbij een mijn ontplofte, die volgens Alva's schrijven slechts aan eenige soldaten het leven kostte. Wel werd bij dienzelfden aanval aan de andere zijde der stad de aanvoerder Don Rodrigo de Toledo gedood door geweervuur. (Corr. de Philippe II, t. II p. 311).

226. Van een stadsbrand door de Geuzen aangestoken is elders niets te lezen. Zooveel te meer over den treurigen toestand, waarin de dorpen der Meierij en het heele platteland hoe langer hoe meer kwamen te verkeerren ten gevolge van plundering en afpersing der beide partijen. De boden, die van Brussel naar Den Bosch moesten, konden na Lier nergens meer eten bekomen en juist eender was het tusschen Den Bosch en Nijmegen gesteld. 'Ilz meurent de faim pour l'heure présente une infinité de gens' schreef Morillon half December over deze streek (Corr. de Granvelle, IV p. 534).

Brantscappen is ook eenige regels verder gebruikt voor *brantschatten*, maar bij Kiliaen komen beide vormen voor, zoodat blijkbaar de eerste ook vrij algemeen is geweest. Het heeft hier gelijk vaak het geval is, de beteekenis van de ramp voor geld afkopen, wat voor beide partijen meestal het voordeeligst was, maar, zooals hier ook staat, uitdrukkelijk was verboden, nml. nog bij plakkaat van 29 Januari 1573 (Placcaetboek van Vlaenderen, II p. 147).

227. Zie voor deze dateering aant. 95.

228. De vorm *gewegen* als deelwoord is oorspronkelijker dan ons *gewogen* (v. Helten, blz. 231).

229. *S. Jan de Vedas*, thans *S. Jean de Fos* geheeten, gelegen aan de Hérault in het departement van dien naam, wijst in dezen vorm wel op een Spaansche nieuwstijding.

230. Voor den vorm *Hugenosen* zie men aant. 146.

231. *Verdesteneert*, een verminkte vorm voor *verdestruweert*, dat zelf een contaminatievorm is uit *gedestruueert* en een woord als *vernielt*. In het Vlaamsch nog *verdestleweeren* (Verdam, s.v.).

232. *Eyschelijck* = schrikwekkend.

233. Het is niet duidelijk, waarom juist op deze plaats de moord op Gaspard de Coligny, den *amiral de France*, wordt gememoreerd.

234. Versta: een mengsel van raap- en lijnzaad met kaarsvet.

235. Dit is Willem van Bronckhorst en Batenburg, die als al de Bronckhorsten het voor de Geuzen had opgenomen en door den prins van Oranje in plaats van Lumey tot bevelhebber van diens krijgsvolk was benoemd. Na reeds een vergeefsche poging tot ontzet van Haarlem gedaan te hebben werd hij bij een nieuwe op 9 Juli gevangen genomen en stierf een paar dagen later aan zijn wonden. Zie het artikel van A. Flament in N. Nedl. Biogr. Wdb. I 479). De lezing door Bor (ed. 1679, I blz. 439) gegeven, dat de baron van Batenburg op de vlucht door Spanjaarden achterhaald en gedood werd, stemt meer met dezen tekst overeen.

236. *Op die octave van Onser-Vrouwen-Visentacie* = 9 Juli, de feestdag der HH. Martelaren van Gorcum. Treffend is het, dat juist op dezen eersten feestdag de Geuzen de gelegenheid boden, dat hun zulk een slag kon worden toegebracht, wat tevens de genadeslag was voor het uithoudingsvermogen der Haarlemsche burgerij. Ook voor het vertrouwen, dat in den Prins gesteld werd, hoopte men aan deze zijde, daarin gesterkt door berichten van spionnen. Zoo schreef de secretaris van den Raad van State, 12 Juli 1573, naar aanleiding van het behaald succes, dat dien eigen middag de Leidsche vrouwen naar de woning van den Prins getrokken waren en steenen tegen de deur hadden gesmeten onder het geschreeuw van: 'gemeene verrader, trek de stad uit, gij hebt ons misleid en bedrogen en al dit volk naar de vleeschbank gebracht' (Audience No. 482, fol. 138). De Hertog maakte nu direkt aanstalten om van Nijmegen naar Utrecht te gaan in de verwachting weldra de reductie van heel Holland te mogen meemaken. Maar de eerste brief uit Utrecht sloeg deze verwachting al den bodem in. Er is niet veel kans, dat wij spoedig naar Brussel zullen kunnen terugkeeren, schreef dezelfde secretaris 9

dagen later aan Viglius, ‘puis Haerlem reprinse se déscouvre une obstination déterminée de toutes les villes d'Hollande à vouloir se maintenir contrè Sa Ma^{té}, (t.a.p., fol. 140).

237. Merkwaardigerwijze heeft ook Bor (ed. 1679, I blz. 440) het bericht aangaande de woordbreuk dergenen, die voor Bergen in Henegouwen onder graaf Lodewijk hadden gediend; en voegt daar het tragisch einde van Monsieur Bordet aan toe. Ook het daar genoemde getal terechtgestelde burgers komt vrijwel met het hier genoemde overeen: van de 57 van het Pardon uitgesloten werden er 6 ter dood gebracht, waarbij er nog 3 in de gevangenis stierven (zie echter Dr. C. Ekama, *Beleg en verdediging van Haarlem*, blz. 251 en 265).

238. Dit was het overschot van het regiment van Lazarus Muller, waarvoor de Ursulinen aan Don Fadrique genade waren gaan vragen. (Ekama, t.a.p., blz. 255).

239. Burgemeesteren van Haarlem hadden een plundering der stad afgekocht voor de kapitale som van 240.000 gld. in 3 termijnen te betalen: de eerste termijn, groot 100.000 gld., binnen 12 dagen, de rest binnen tweemaal 6 weken daarna. ‘Hoe swaer die uitgeputte borgeren dit gevallen is, kan men wel bedenken’, zegt Bor. Uit het hier medegedeelde moet men concludeeren, dat de stad Amsterdam Haarlem aan de noodige financiën geholpen heeft.

De hier vermelde eisch der Spaansche soldaten tot betaling van hun achterstallige soldij vindt bevestiging in een schrijven van staatssecretaris Berty aan Viglius, dd. 9 Aug. 1573 uit Amsterdam, waar hij in het gevolg van Alva was gearriveerd. Deze schrijft:

Nous sumes hier arrivéz en ceste ville pour veoir, s'il y aura moyen d'appaiser les vyeulx Espagnolz mutinéz, que craings fort que non, s'ilz ne changent de leur prétension, qui est de vouloir estre payéz de tout leur deu, que sont 23 mois et d'advantaige. Et en cas qu'ilz y persistent, adviser ce que se aura à faire avec le demeurant du camp, lequel plaise à Dieu que ne suyve le pied desdicts Espagnolz, dont quelques principes commencent désià à se monstret. Dieu y veuille pourveoir et remédier, craindant bien que hommes ne le scauront faire. Il m'est advis que ce cas est une vraye punition divine. (Audience no. 482, fol. 142).

240. Van het in brand steken van het dorp Driel bericht een rekeningpost van 2 tonnen bier voor de Waalsche soldaten, die daarheen waren getrokken ‘omme sommige Geusen, die daer van Boemel comen waeren, te slaen gelyck zy deden, dat se mosten vlieden nae Boemel, aenstokende het dorp van Driel’. (v. Zuijlen, blz. 879). De overval had bij nacht plaats.

241. In 1566 was de *Gulden Poert* door den zoon van Goyart v.d. Rullen (deze werd in Aug. 1568 geëxecuteerd) verkocht aan den kramer Lambert v. Leyden Gijsbertszn. (v. Sasse v. Ysselt, III blz. 412). Daar het huis niet werd gekonfiskeerd, woonde er in 1573 zeker een huurder in, die kleermaker van beroep was, want die maakten toen ook vaandels (vgl. Cuypers, p. 335).

242. Het slot Rammekens of Zeeburg werd half Augustus door de Zeeuwen onder bevel van den admiraal Louis de Boisot en met de hulp van diens broeder Charles, gouverneur van Vlissingen, voor den Prins genomen. (zie het artikel van prof. Blok in N. Nedl. Biogr. Wdb. V 42 en het schrijven van S^f. de Champagney daarover bij J. v. Vloten, *Middelburgs beleg en overgang*, blz. 147).

243. *verdorft* als bijvorm van *verderft* is een regelmatig zwak deelwoord van het ww. in zijn overgankelijke beteekenis. (v. Helten, blz. 225).

244. *gongen* i.p.v. *gonden*; vgl. het bij Bredero en Hooft voorkomende *ongerriem* voor *onderriem*.

245. De hier aangegeven datum voor de verrassing van Geertruidenberg bevestigt opnieuw de geschiedwaarde van deze kroniek. De heer C.J. Mollenberg wees in zijn door het Provinciaal Genootschap uitgegeven *Bronnen voor de geschiedenis van Geertruidenberg*, blz. 42 er reeds op, dat gewoonlijk ten onrechte 27 of 28 Augustus als datum wordt aangegeven, terwijl de verrassing van die stad in den nacht van 30 op 31 van genoemde maand is gebeurd. De brief, dien de Prins aan den hopman Poyet voor de Magistraat had meegegeven, is van den 28^{en}. Het hier genoemde vrouwenklooster heette S. Catharinadaal en was van denzelfden regel als dat van den Uilenburg, zoodat de schrijfster van deze kroniek over het in Geertruidenberg voorgevallene goed ingelicht kon worden.

Dat de Geuzen sindsdien op Zeeland vooral het oog hadden, schreef Viglius al den 6 September d.o.v. aan L. del Rio, die met Alva te Amsterdam was (Alg. Rijksarchief, Aanwinsten 1923, V No. 66).

246. *Bamis* = 1 October.

De termijn is ruim genomen, want de nieuwe Landvoogd Requesens kwam pas 17 November te Brussel aan (zie Haak's artikel in N. Nedl. Biogr. Wdb. II 1196). Op afbeeldingen ziet men hem met een Latijnsch kruis op den mantel, wat de hier gebruikte benaming van *Kruisheer* verklaren kan.

247. *Vier-Gecroende-Martelaren-avent* = 7 November (Acta SS. Nov. III 748 seq. en het artikel van pater Delehaye S.J. in *Analecta Bollandiana*, 1913, p. 63).

De hertog van Alva kwam dien dag van Grave, vergezelschap van zijn zoon Don Fadrique en Berlaymont en vertrok den volgenden dag over Tilburg en Riel naar Antwerpen (v. Zijlen, blz. 882).

248. De hertog van Medina-Celi verliet ons land eenige dagen vóór de aankomst van den Groot-Commandeur. Van half December had al het gerucht geloopt, dat hij uit de Nederlanden vertrekken zou na zijn critiek op Alva's beleid in zijn schrijven van 12 Nov. 1572 aan den Koning. In Nijmegen had zich het conflict tusschen hem en Alva nog meer verscherpt en was hij naar Den Bosch vertrokken. Hier bleef hij van eind December tot 14 Mei d.o.v. in het huis van Vrouwe van Deventher (v. Sasse v. Ysselt, I blz. 249). Hij werd door het volk aanbeden, schreef Morillon, waarschijnlijk wel wat overdreven als persoonlijk tegenstander van Alva en liet er zelfs op volgen: 's'il s'en vad, il ensuivra ung désespoir général des bons' (Corr. de Granvelle, IV p. 530 en 545). Van Den Bosch was hij naar Maastricht gereisd om het Spa-water te gaan gebruiken en vandaar begin September naar Antwerpen. Van een reis naar Spanje en terugkeer met Requesens, als hier staat, is geen sprake. Wel liep daarvan het gerucht, waarvoor hijzelf bij zijn vertrek aanleiding had gegeven (Corr. de Philippe II, t. II p. 370, 411 en 426).

Wat er verder van Alva en zijn zoon hier vermeld staat, is eveneens meer legende dan historie: hun beider ongenade kwam op andere wijze tot uiting dan hier wordt voorgesteld (Kervyn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux*, III p. 361). Maar in den volksmond van destijds zal hun vertrek tot niet weinig commentaar aanleiding hebben gegeven. Niet vermeld wordt hier, dat kort na Alva's vertrek de prins van Oranje door zending van zijn dokter Dirk v.d. Dal deze stad tot zijn zijde heeft trachten over te halen; diens geloofsbrief van 14 Dec. 1573 is in de Kroniek v.h. Hist. Gen. XXV (1869), blz. 513 afgedrukt.

249. *Onser-Vrouwen-Lichtmis* = 2 Februari.

Een omstandig verhaal van het échec der beide vloten onder bevel van Juliaan Romero en Sancho d'Avila bij Reimerswaal deed Requesens aan den Koning, dd. 13 Febr., met duidelijke ontevredenheid over eerstgenoemden bevelhebber. (Corr. de Philippe II, t. III p. 15). Daarentegen had hij alle lof voor Mondragon, die ten slotte na een zeer lang beleg Middelburg moest overgeven. Zie J. van Vloten, *Middelburgs beleg en overgang 1572-1574*).

250. Hooft vermeldt ook, dat het krijgsvolk van Jer. Tseraerts, die door den Prins als bevelhebber over Geertruidenberg was aangesteld, 'daaghelyx den Brabandschen boodem stroopende, den Landtvooght benoedighde de grensplaatsen sterker en met eenighe ruiters te bezetten.' (Nedl. Histooriën, ed. 1642, I blz. 322).

Het verhaal van den marteldood van den Minderbroeder Wilhelmus van Gouda op 4 Sept. 1573 is in de oude uitgave der *Historia Martyrum Gorcomiensium* van Estius als bijvoegsel opgenomen (ed. 1603, p. 289). De pater van het reeds genoemde klooster S. Catharinadaal heette Joh. Vogelsang (l.c., p. 293). De pater Dominicaan of Predikheer was blijkens het *Chronicon Conventus Buscoducensis O.P.* (ed. G.A. Meyer, p. 85) pater Matthias van Lierop, die te Poppel door de Geuzen uit Geertruidenberg was gevangen genomen en meegevoerd, maar kans kreeg om tegen hoogen losprijs vrij te komen, *gravi aere redemptus*. De Karthuizers hadden bij de nadering der Geuzen eerst hun toevlucht gezocht in het klooster St. Catharina-daal, later zochten zij een goed heenkomen naar Breda e.e. (zie Verslag Rijksarchieven 1927, I blz. 378).

251. Wat de toenmalige vrijheid Oisterwijk ten jare 1574 van de uitvallen der Geuzen te lijden heeft gehad, vindt men tot in détails bevestigd in de kroniek van den dorpssecretaris L. v.d. Hoevel, door M. Pinkhof uitgegeven in de Bijdr. en Mededeelingen van het Hist. Gen. XL (1919), blz. 135 vlg. Volgens Morillon zou het een wraakneming zijn geweest over de uitlevering van gevangen genomen Geuzen aan de Justitie. (Corr. de Granvelle, V p. 32).

Verdingen = afkopen der brandschatting, *rantsoenen* zooals het blz. 51 heet, ofschoon het fra. *rançonner* een brandschatting opleggen beteekent.

252. In welke benauwdheid het Brabantsche platteland verkeerde door dit dubbele gevaar, eenerzijds een niets ontziende vijand, van den anderen kant dreigende straf, als men noodgedwongen zijn volkomen ondergang van dezen wilde afkopen, bewijst een uitvoerig verzoekschrift van de dorpen in Brabant, van Lillo tot in het Markizaat van Bergen-op-Zoom en vandaar tot in de Kempen en Maasland, gezamenlijk met den landadel in 1574 bij Requesens ingediend, om niet gestraft te worden voor het afkopen van den vijand, waartoe zij ondanks de herhaalde plakaten des Konings uit noodzakelijkheid waren gekomen. Nadat eerst hiernaar door raadsheer Tsestich met den drossaard van Brabant een onderzoek was ingesteld, was dit het jaar daarop voortgezet door zekeren commissaris van den Hove Posa, die geen genade in de ten-uitvoerlegging der plakaten kende en zonder eenigen vorm van proces hen met een wreedheid vervolgde 'comme Saule parcydevant persécutoit les bons Chrétiens'. (vgl. Corr. de Granvelle, V. p. 665).

Zij wijzen er echter op, dat uit alle tijdperken der geschiedenis voorbeelden aan te halen zijn van den rechtsregel *nood breekt wet*. Zoo was om hier de voor dien tijd typische voorbeelden der klassieke oudheid maar niet te noemen, onder Z.M.'s voorganger Karel V, toen de hertog van Kleef met de Gelderschen heel de Kempen en

Maasland tot Geertruidenberg toe had gebrandschat, geen enkel dorp voor dergelijk feit van afkoop gestraft geworden. Maarten van Rossum had onder de oogen der Regentes koningin-weduwe van Hongarije heel Brabant desgelijks gebrandschat, de steden zoo goed als de dorpen, maar niemand was er om lastig gevallen: zelfs had de Landvoogdes de dorpen gedwongen aan hun jegens den vijand aangegane verplichtingen te voldoen uit vrees voor erger. Stellig diende nu ook hier zoo gehandeld te worden, verluidt het rekest, ‘veu que les remonstrantz sont exposéz à la proye de tout le monde, n'ayantz portes ny rampartz pour se défendre, et que pis est, les maisons des remonstrantz ne sont pas gisantz l'une après l'aultre comme en Espagne, Italie et aultrepart, mais fort égaréz et séparéz l'une de l'aultre, de sorte qu'il y a plusieurs villaiges qui sont grandz un, deux ou trois lieux et sont lesd. maisons outre ce environnéz de grandz bruyres et bosquetz, de manière qu'il est impossible aux remonstrantz de se défendre contre les excursions et invasions des ennemys’. Verder betoogen zij, dat degenen, die in open plaatsen wonen, niet voor rebellen of hun begunstigers voor zoodanige handeling kunnen gehouden worden, gelijk ook de hertog van Alva aangaande Den Haag had beslist door de soldaten te gelasten al de daar buit gemaakte goederen terug te geven. Requesens had ten opzichte van de ‘eilanden Clundert, Ruyghenhille, Fynart en Standtdaerbuyten’, alhoewel de bevolking ervan jarenlang aan den vijand betaald had, niet anders gehandeld. Tegen overmacht is toch niemand bestand en van open plaatsen kan geen verdediging gevergd worden als van besloten steden. Zonder compositie met den vijand zou het leven hun onmogelijk zijn geweest, want alles zou verwoest en zijzelf zouden van al het hunne beroofd zijn geworden.

Hierna volgt een overzicht der gebeurtenissen sedert het begin der Troebelen uit de pen der gedupeerden van het platteland van Brabant zelf, wat ons eerst goed een begrip van de vreeselijke toestanden, waaronder deze streken toen gebukt gingen, verschaft.

Aanvankelijk hadden zij al het mogelijke gedaan om de Geuzentochten op Brabantsch gebied te keeren, waarvoor Alva hen met eenig krijgsvolk had bijgestaan, maar sinds hij alle volk naar Holland had doen vertrekken, waar hij dit voor het beleg van Haarlem had noodig gehad, was het platteland hier zonder bescherming achtergebleven. Niettemin hadden verschillende plaatsen als Roosendaal, Oosterhout, Oisterwijk, Oss e.a. zich op eigen gelegenheid versterkt en van wapenen voorzien en menigmaal den vijand met veel verlies van eigen volk teruggeslagen. Deze versterkte zich echter te Gorcum, Bommel en St. Geertruidenberg om vandaaruit strooptochten te ondernemen. Zoo kwamen zij met 8 vliegende vaandels te Roosendaal, dat zich dapper verdedigde, terwijl in alle haast naar Breda om hulp van het daar liggend garnizoen gezonden werd, waarop de kapitein liet weten, dat hij van Alva last had de stad te beschermen,

maar niet de dorpen. Door dit antwoord ontmoedigd, sloegen zij die konden, op de vlucht, terwijl de vijand de achtergeblevenen ombracht en de vrijheid platbrandde: de kerk en ruim 400 der beste huizen gingen verloren. De gevluchten, geen andere uitkomst ziende, moesten toen wel met den vijand aan het onderhandelen gaan om althans nog iets te kunnen redden van het hunne - *salutem ex inimicis nostris*. Vandaar trok de vijand *avecq les mains sanglantes* naar Oosterhout, waar op gelijke wijze werd opgetreden, dan naar Gastel, waar heel Nieuw-Gastel in de asch werd gelegd zonder een huis te sparen. Op een der Paaschdagen waren de Geuzen te Oss gekomen, terwijl de inwoners in de kerk waren en zich voorbereidden om het H. Sacrament te ontvangen, maar zij verdedigden zich flink tegen een troep met 9 vliegende vaandels en 2 kornetten ruitery, tot zij het tegen deze overmacht moesten opgeven, daar een verzoek naar den heer van Willerval, toen goeverneur van Den Bosch, een even teleurstellend resultaat had opgeleverd als het vermelde te Breda. Gevolg dat ook hier alles werd afgebrand en geplunderd en evenzoo te Oisterwijk, dat eveneens vruchteloos om hulp naar Den Bosch had gezonden. Wat hadden de omliggende dorpen, die het heele land in beroering of in vuur en vlam zagen in de macht van een plunderzieken vijand anders kunnen doen onder zijn dreigementen dan met hem te onderhandelen over een accoord van brandschatting, gelijk genoemde vrijheden, die zooveel grooter en volkrijker waren, ook hadden gedaan? Daarbij hadden deze dorpen nog met eigen mannen alle versterkingen en bolwerken op de grenzen liggende gemaakt en in het onderhoud van alle daarheen gezonden soldaten moeten voorzien door een vanwege den legercommissaris Cigoigna al te exorbitante contributie. Steeds hadden zij zich naar den wensch van Z. Exc. geschikt. Maar wat deden de soldaten? In plaats van hen te beschermen, stroopten dezen evenzeer het platteland af en ontzagen zich niet allerlei wreedheden aan deszelfs bewoners te begaan ‘traictantz les gens pis que les ennemys’. Zij hadden hun zelfs de wapenen afgenomen, waarmee zij zich nog tegen den vijand hadden kunnen verdedigen. Als ze hoorden, dat de vijand een nachtelijken overval in den zin had, vertoonde zich geen soldaat, als onlangs nog een dorp onder den rook van Breda was overkomen, dat daardoor geheel was afgebrand en waarvan alle bewoners, die niet waren gevlucht, waren gevangen genomen.

Zij, die met reden zeggen mochten: *Quid potuimus facere et non fecimus*, die nimmer tekort waren geschoten in den dienst van Z. M^t. en boven hun vermogen daarvoor hun geld hadden bijgedragen om tegen de invallen van den vijand te worden verdedigd, met welk recht, vragen zij, kon men hun nu nog nieuwe verdrietelijkheden aandoen ‘afflictions qui crient vengeance devant ce bon Dieu et tous ses saintz, lequel indubitablement (si voulons croyre aux saintes Escriptions) ne laissera passer ces barbariques cruaultéz, que exer-

cent noz propres souldartz sans condigne punition et si l'on osoit dire, il est à craindre que pour telz et semblables causes n^{te} Seigneur ne nous donne point telle victoire contre noz ennemys comm'il feroit, si telz abominations ne fussent perpétréz et souffertz'.

Wat ten slotte hen ook aangezet had om met de rebellen een accord te treffen, was de omstandigheid, dat er geen enkele pastoor noch geestelijke werd bereid gevonden de kerkelijke bediening op het platteland uit te oefenen, als hun niet van de dorpsbewoners persoonlijke veiligheid was verzekerd, wat dezen echter niet uit zichzelf bij machte waren te doen. 'De sorte que l'on ne y preschoit la parolle de Dieu ny aulcun service de Dieu se y faisoit, nulz sacramentz y furent administrés, les enfans demouroient sans baptesme, les gens mourroient sans confession et sans leurs sacramentz et si les remonstrantz par ung convenable remède n'eussent à une telle nécessité pourveu, les gens du tout devenuz barbares et soulvaiges, étranges inconvéniens seroient esté advenuz, lesquelz parmy ceste composition sont esté emeschéz'. (vgl. hier blz. 62).

Te beweren, dat requestranten dan maar hun woningen moesten prijsgeven en elders een goed heenkomen zoeken, zou al te hard en wreed zijn en van een Christen vorst ongehoord. Dat de vijand met dit geld den oorlog zou kunnen volhouden, was een bewering, die niet met de waarheid strookte, daar een onpartijdig onderzoek zou uitwijzen, dat het totaal dezer composities de 30.000 gld. per jaar niet haalde, wat de vijand in het ander geval door plundering en losprijzen zeker bijeen zou krijgen. Bovendien plunderden de te hulp geroepen eigen soldaten even hard dikwijls mee.

Hun bevinding was, dat Z. Exc. door Waalsche en Spaansche kapiteins tegen hen verbitterd was, die lasterpraat over hen vertelden als heulden zij met den vijand, opdat Z. Exc. geen mededoogen met hen zou hebben en hun klachten over deze soldaten en kapiteins geen ingang zouden vinden, 'qui ne cherchent que la rapine et la ruyne du pays, se faisantz riches et puissantz du pain qu'ilz prennent hors la bouche des pouvres remonstrantz'.

Wat zij echter al aan raadsheer Tsestich, die het onderzoek in de Kempen deed, hadden aangeboden, wilden zij nog handhaven, nml. om voor eigen verdediging te zullen zorgdragen onder het kapiteinschap van eigengeërfde Edelen uit de Kempen en elders, waaraan alle dorpen zouden meebetalen als ter verdediging des vaderlands, want het zou een misrekening blijken te wezen het land met Walen of andere vreemdelingen te willen beschermen, die nooit nacht en dag zouden klaar staan om den vijand terug te drijven als de anderen, die hierbij alles te verliezen hadden. Zouden dan de rebellen nog eens iemand meevoeren om een goeden losprijs te kunnen bedingen, dan zou daartegenover de kans bestaan, dat er van die zijde ook weleens een in hun handen viel, dien zij als tegenprijs konden stellen. Alleen op deze wijze zouden requestranten zich kunnen verplichten

nooit of nimmer met den vijand een dergelijk accoord omtrent afkoop van brandschatting aan te gaan of hem op eenigerlei manier geld op te brengen, waarmede zij meenen voldoende hun goede gezindheid jegens Z. M^t. en Z. Exc. te hebben bewezen. (Copie in het Privilegieboek van Marten 's Heeren Gerards, II fol. 293-303, Gem. Arch. No. 535).

Elders ondervond men van het onbetaalde eigen krijgsvolk denzelfden overlast; daarvan getuigt een brief van Godfr. v. Moesyenbrouck, raadsheer in het Hof van Holland, aan zijn oom Viglius, dd. 1 Sept. 1575 uit Utrecht geschreven: ‘Hic itinera sunt undique obsessa a Geusiis ex profesto hostibus non tantum, sed etiam a nostris militibus, quorum tanta est immanitas et effrens licentia, ut nihil eorum ferocia ab hostili saevitia discrepet’ (Kon. Bibl. 's-Grav. Hs. 132 D 48, No. 76).

253. *Wy graften* = wijde grachten. Vgl. *Breestraat, Goejanverwellesluis, oukleeerkoop, kwatong* en bij Hooft, Nedl. Hist., *quaâ kreuk*.

254. Dezelfde uitdrukking in het vervolg op Cuperinus. Zie aant. 209.

255. Ook dit klooster, Sint-Cathrinenberg geheeten, was van denzelfden regel als dat van den Uilenburg; vandaar de bijzonderheden.

256. *Arm bloey* = arme bloeden. Zie aant. 189 en vgl. de vormen *genaey* (blz. 26), *vlaai, schapraai, moei* (bnw.), enz.

257. Hetzelfde ook in v.d. Hoevel's kroniek: *eenen priester, die zij neus, ooren en zijn krewyn afgesneeden hadden* (Bijdr. en Mededeelingen van het Hist. Gen. XL, blz. 135).

Enen die crune geven als ironische uitdrukking voor een bebloeden kop komt al in de M.E. voor.

258. *Te lijf* = in het leven. Deze zin is blijkbaar uit een brandbrief overgenomen.

259. Men lette er op, dat in de beide gevallen van priestermoord deze kroniek de namen der slachtoffers weet te melden, die bij v.d. Hoevel ontbreken.

260. *Dijnxdach nae S. Achtendach* = 9 Februari.

Mr. A. Mommers, *Sint-Oedenrode van oude tijden tot heden* (1928) vermeldt wel een plundering van dit dorp op 29 Sept. 1572 en een in 1576, maar dit feit niet.

261. Zie voor de plundering van Hoogstraten Requesens' schrijven van 5 Maart 1574 aan den Koning (Corr. de Philippe II, t. III p. 30). Naar aanleiding van deze Geuzentochten schreef Morillon, dd. 17 Mei d.o.v.: 'Il n'est pas à croire, comme la Campagne que estoit la meilleure et plus riche partie de Brabant est désolée'. (Corr. de Granvelle, V p. 93).

262. Bewijs van deze ongerustheid is de publicatie van 2 Maart 1574 tegen de vagebonden en bedelaars, die uit de stad en Meierij moesten vertrekken. Verder moest er opgaaf gedaan worden van aanwezige voorraad buskruit en werd er gelast voor 1 maand provisie van broodkoren op te doen (Gem. Arch. No. 246, fol. 99). Er werden 2 boden uitgezonden om tijding te brengen over de verzameling van krijgsvolk bij Maastricht en Trier (v. Zuijlen, blz. 883). Ook in regeeringskringen maakte men zich ongerust. Staatssecretaris Berty schreef 2 Maart aan Viglius: 'Video res nostras in summo periculo constitutas.... Perimus, si Dieu ne monstre la practique de disposer aultrement que suys certain, les hommes (id est noz ennemiz) disposent'. Achter die lichteningen moesten anderen zitten. Een brief van 20 Maart meldt de overgave van het kasteel van Zevenbergen aan de Geuzen en de vrees, die men had, dat Amsterdam binnenkort ook zou overgaan. (Audience No. 482, fol. 167-177).

263. Denzelfden dag zond de stad een bode naar Grave 'omme te vernemen, wair den hoop van greef Lodowich het hoot heenen hadde oft wat passagie dat zy intrecken zouden' (v. Zuijlen, blz. 883).

264. Over den slag op de Mookerheide leze men de laatste bladzijden van prof. Blok's *con amore* geschreven boekje over Lodewijk van Nassau (1889). Van 's Prinsen stemming getuigt het best het door Blok ontdekte schrijven aan diens eenig overgebleven broer Jan van Nassau, waarin hij zegt hem niet te durven lastig vallen, 'sçachant fort bien qu'il y auroit aulcune raison de mectre toute nostre maison en hazard de se perdre' (*Verslag aangaande een onderzoek naar Duitsche archivalia 1886/7*, blz. 294). Zie verder het eerste stuk van De l'Agarge's dagboek in Huybers en Kleyntjens, *De blokkade van Zalt-Bommel in 1574*.

265. *Sonder recht* = zonder bediend te zijn. Men zegt nog in sommige Roomsche kringen *in kerkelijke rechten liggen* van iemand, die de laatste HH. Sacramenten ontvangen heeft, en algemeen bekend is het Vlaamsche *berechtinge*. (vgl. Verdam, VI 1100).

266. Het gevecht om het kasteel van Waardenburg had plaats van 6-10 April 1574, als gevolg waarvan Dirk van Haaften, Goeverneur voor den Prins te Bommel, de slotvrouwe, een bastaarddochter

van Karel van Gelre, met haar dochter naar Bommel kon voeren, terwijl een andere bij het beleg was gedood. (Corr. de Philippe II, t. III p. 83). De hier gegeven voorstelling van het verloop van dit beleg stemt daarmee overeen. Die van den kapitein op het kasteel moet zoo verstaan worden, dat hij ten slotte het niet meer met zijn manschappen kon houden na al drie dagen tegen een overmacht van vijanden het te hebben verdedigd, want volgens een brief van den goeverneur van Tiel aan Requesens had hij bij een eerste opeisching durven antwoorden nog kruit en lood genoeg voor hen te hebben en daarbij nog touw om ze op te hangen. Hij heette ook Brandt evenals de Watergeus, die Gorcum had genomen, maar moet niet met hem worden verward. Morillon weet er nog bij te voegen, dat het verwoeste slot niet voor 80.000 gld. zou te restaureeren zijn, wat in dien tijd een enorme som was. Ook dat de Prins, die persoonlijk in die dagen te Bommel vertoefde, de vrouwe van Waardenburg en haar dochter had doen vrijlaten, ‘disant qu'il ne faict guerre aux dames, mais aux Espaignolz et ceulx qui leur sont adhérentz’. (Corr. de Granvelle, V p. 457 en 79; ik merk hier terloops op, dat de uitgever der Correspondance het kasteel van Waardenburg, a.d. Waal gelegen, verward met het kasteel Vredenburg, thans nog het Vreeburg te Utrecht). Waarschijnlijk is 's Prinsen vroegere leermeester Elbertus Leoninus, die op 18 April 1574 in Den Bosch vertoefde (v. Zuijlen, blz. 889) naar Bommel gegaan om voor deze vrijlating van zijn cliënte te pleiten. Zelf was hij vandaar geboortig. Zie verder over dit beleg prof. Acquoy, *Jan van Venray*, bijlage XXI.

267. De Goeverneur Adr. van Ongnyes, heer van Willerval werd bij zijn vertrek van stadswege vereerd met 300 gld. ‘omme goet rapport aen den Grand Commandateur te doene’ (v. Zuijlen, blz. 889). Tevoren was hij goeverneur van Doornik (Kervijn de Volkaersbeke et J. Diegerick, *Documents historiques inédits sur les troubles des Pays Bas*, I p. 267) en Luitenant van de bende van ordonnantie van den hertog van Aarschot (als zoodanig kondigde Alva zijn benoeming tot Goeverneur en Superintendent der stad op 13 Sept. 1568 aan. Audience No. 268, fol. 267).

Zijn opvolger was Gilles de Senzeilles (ook wel Sancellis en Senselle genoemd), burggraaf van Aublain.

268. *Sorvoldicheit* en *sorvoldich* heb ik niet ‘verbeterd’ evenmin als den vorm *crijsknechten* verderop. Zie v. Helten, blz. 203.

269. Van dit voorval vond ik nergens melding gemaakt. Wel een publicatie van 15 Mei 1574, dus 3 dagen na het gebeurde, waarbij verboden wordt, dat iemand zich op de Markt zal bevinden, als daar executie zal plaats hebben noch bij de soldaten, ‘aldaer zy den rinck sullen hebben geslaegen ofte gemeyn sullen houden’ (Gem. Arch. No. 246, fol. 118).

270. De stad zond boden uit naar Tilburg, Riel, Alfien en Hilvarenbeek om berichten in te winnen over het krijgsvolk, dat men zei dat op weg naar Den Bosch was, en dit zoo mogelijk op een anderen weg te brengen ‘aengesien die stadt ende omliggende dorpen gans ende geheel bedorven zijn geweest’. Een der stadssecretarissen was al naar het kwartier van den bevelhebber der tusschen Hintham en Oss gelegerde Waalsche troepen gezonden om beklag te doen over hun roofzucht en knevelarij. (v. Zuijlen, blz. 888 en 894). Publicaties om levensmiddelen naar het ‘vrijen veldtleger’ aan te voeren van 29 April en 28 Mei 1574 in Gem. Arch. No. 246, fol. 114 v° en 121). Tevens werd het verbod van geroofd goed van soldaten op te koopen (zie aant. 209) op 23 Mei herhaald (t.a.p., fol. 46 v°).

271. Het gerucht liep, dat Charles IX zou gestorven zijn ‘empoisonné avec la poudre de corne d'un lièvre marin’. Hij was 24 jaar oud, toen hij stierf. Het is dus wel te verklaren, dat men bij zoo'n vroegen dood van een vorst, die den Bartholomeusnacht op zijn geweten had, aan een wraakneming der Hugenoten dacht. In werkelijkheid stierf hij als slachtoffer der ziekelijke obsessies, die bij de Valois overerfelijk waren. Maar dat kon men in dien tijd nog niet weten. (E. Lavissee, *Histoire de France*, VI, 1^e p., p. 152).

272. Terwijl Requesens te Antwerpen doende was om de muitende Spaansche soldaten te bevredigen, kreeg hij tijding, dat 14 van de 30 schepen, die op de Schelde lagen, op Pinksterzondag door de Watergeuzen waren genomen door verstandhouding met den vijand van den vice-admiraal Adolf van Haemstede, die na Champagney's vertrek het hoofd der vloot was. Zoo schreef althans Requesens aan den Koning. Maar v. Haemstede, die zelf gevangen genomen was, verdedigde zich tegen zulk een vermoeden. Niet hij, maar 2 Spaansche mariniers werden aan de mast van het admiraalsschip der Geuzen opgehangen. (Corr. de Philippe II, t. III p. 93 ss.).

273. Het hier genoemde bedrag was nog te weinig voor de eischen der muitende Spaansche troepen, als blijkt uit Requesens' schrijven, dd. 25 Mei 1574, aangaande zijn besprekingen met hen en de te Brussel vergaderde Generale Staten. (Corr. de Philippe II, t. III p. 88 ss.).

274. *H. Drievoldicheit-avond* = 6 Juni, daar Pinksteren dat jaar op 31 Mei viel.

275. Dit is de aflat door den Paus verleend met het algemeen pardon dd. 30 April, op plechtige wijze op Drievuldigheidszondag te Brussel afgekondigd. (Corr. de Philippe II, t. III p. 99 ss.) De tekst ervan vermeld in de pamflettencatalogus-v.d. Wulp, I No. 249

276. *H. Sacraments-avond* = 10 Juni.

277. *Des Sondaechs voer S. Jan-Baptisten-geboorte* = 21 Juni.

Dit leger Zwitsers wordt in het vervolg op de kroniek van Cuperinus als in Juli 1572 te Vught onder bevel van den veldmaarschalk Chiappin Vitelli, markgraaf van Cetona, liggende vermeld. (Hermans, blz. 308). Het jaartal daar is onjuist: evenals hier is er in de stadsrekening 1573/4 sprake van een hoop Zwitsers te Vught liggende, 5000 man sterk, naar Driel te voeren (v. Zuijlen, blz. 883).

278. *S. Peter-ende-Pauwels-avond* = 28 Juni.

279. Uit het dagboek, dat de legeraalmoezenier De l'Agarge van de blokkade van Bommel in 1574 gehouden heeft (uitgegeven door Dr. H. Huybers en J. Kleyntjens S.J. voor de Vereeniging Gelre, 1925), weten wij, dat op 15 Juni, den dag van aankomst van het krijgsvolk van baron de Hierges voor Bommel, deze door zijn trompetter de stad voor den Koning had doen opeischen, maar 'zij en wysten ons nyet te willen dan cruyt ende loet, alst nae bleecte'. (t.a.p., blz. 35). Er staat daar echter niets van een behandeling als hier vermeld wordt over den trompetter.

280. De l'Agarge, die hier ooggetuige was, trekt een parallel tusschen de Spaansche en de Zwitsersche soldaten. De Spanjaarden waren gekleed, schrijft hij, niet als gemeen soldaten, maar of zij allen zonder uitzondering kapiteins en de Heeren van het land waren: zij zagen er niet uit, of zij kasteelen moesten gaan bestormen, maar of zij moesten gaan dansen of kermis houden. In een woord 'jonckers ende wel gestoffeerde poppen'. Daarentegen hadden de Zwitsers te weinig, wat de anderen teveel hadden. De minste soldaat, ja een trosknecht der Spanjaarden was beter gekleed dan de voornaamste kapitein der Zwitsers. Hij zag ze in een slagorde opgesteld, en zou gezegd hebben: de Spanjaarden zijn de heeren, de Zwitsers hun knechts (t.a.p., blz. 42). Met dezelfde woorden wordt hier (blz. 24) de verhouding der Spaansche soldaten en de burgerij aangegeven. De laatdunkendheid der eersten was verregaand. Ik vond hiervan nog een typeerend staaltje in een proces-verbaal aangaande het optreden van zulk een Spanjaard op 8 Mei 1568 in het dorp Heesch (Meerij van Den Bosch), die daar overal maar hooren liet: 'Scampe, scampe, haelt wijn ende wittenbroot' (Secrétairerie allemande No. 150, fol. 96). *Escampa* beteekent in het Spaansch maak plaats, maak ruimte.

281. Math. XXVIII vs. 18: Data est mihi omnis potestas in caelo et in terra.

Welk plakkaat bedoeld is, is niet duidelijk; wellicht dat van 30 Juli, waarbij gelast wordt, dat voortaan tweemaal 's jaars de plakATEN aangaande den godsdienst moeten worden afgekondigd,

hetwelk mij slechts bij name bekend is (Ch. Terlinden, *Liste chronologique etc.*, p. 127). Dat de Koning destijds in een stemming verkeerde als hier aangegeven is, kan men opmaken uit een schrijven als bij Kervyn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux*, III p. 389 aangehaald.

Over den toenmaligen toestand van het bisdom Den Bosch publiceerde Gachard een brief van bisschop Metsius (Corr. de Philippe II, t. IV p. XX).

282. *S. Lauwers-dach* = 10 Augustus.

283. *S. Bertholomees-avond* = 23 Augustus.

284. *Gerstmaent* = September.

Een dergelijk geval van duivelbezwering hoort echt in een 16^e-eeuwsche kroniek thuis. Men vindt er een heele reeks van opgenomen in de bijvoegsels op de kroniek van Cuperinus (Hermans, blz. 356 vlg.), die bijzonder voor de geestgesteldheid van dien tijd kenteekend zijn. Ook de exempelenliteratuur is vol van dergelijke waanvoorstellingen (zie prof. C. de Vooy, *Middelnederlandse legenden en exempelen*, 2^e dr., blz. 159 vlg.).

285. *Inghecoekelt* = ingegoocheld.

286. In het *Chronicon Conventus Buscoducensis O.P.* (ed. G.A. Meyer) komt geen Keulsche procurator voor. Wel dat er enkele paters na den beeldenstorm tijdelijk naar Keulen zijn gegaan, waaruit eenige relatie met het Keulsche Predikheerenklooster blijkt.

287. Naar aanleiding van 's Konings schrijven van 31 Maart 1574 was er gezocht om een weg te vinden, op welke wijze men tot een accoord met de rebellen zou kunnen komen. De gevangenneming van de vrouwe van Waardenburg gaf gelegenheid om door Leoninus en den gewezen Middelburgschen pensionaris Hugo Bonte den Prins eens te polsen over deze kwestie, hetgeen leidde tot de onderhandelingen van Breda, waarover prof. Fruin zijn studie *Prins Willem in onderhandeling met den vijand over vrede* (Verspr. Geschr., II blz. 336 vlg.) heeft geschreven.

288. *Des Maendaechs nae Dertiendach* = 10 Januari.

289. *Voeren* = manieren, handelwijzen. Bij Kiliaen al als verouderd opgegeven.

290. *Enen pater-noster tijts* = een oogenblik. Vgl. een dgl. zegswijze bij Alberdingk Thijm, *Verspreide Verhalen*, eerste uitgave, I blz. 46: geen Vader-ons had dit geduurd.

291. *S. Bonifacius-dach* = 5 Juni.

292. Er was wel aanleiding, dat vooral hier in Den Bosch zooveel over vrede werd gesproken! Vooreerst de ligging als frontierstad, economisch meer op het vijandelijk gebied dan op het den Koning trouw geblevene aangewezen. Dan de benauwenis en schade, die de stad van weerskanten had te verduren. En dan degene, die bestemd was den zoo vurig gehoopten vrede voor deze landen door zijn bemiddeling te bewerken, had binnen de muren dezer stad vertoefd. De graaf van Schwartzenburg, die in opdracht van den Keizer met dit doel naar de Nederlanden was gekomen, had het verlangen te kennen gegeven om alvorens naar Holland te reizen den secretaris voor Duitsche zaken Urban Scharemergher te ontmoeten, waartoe deze op Driekoningen 1575 uit Brussel den Graaf, die van Roermond kwam, te gemoet reisde en hem in Den Bosch trof (naar schrijven van Berty aan Viglius in Audience No. 482, fol. 218). De stadsrekening wijst onder het hoofd der vereeringen van wijnen en gelagen ook uit, dat genoemde Graaf met zijn gevolg de stad met een bezoek vereerd en de Magistraat dit op prijs gesteld heeft. (v. Zuijlen, blz. 902).

Hoe ook in regeeringskringen naar den vrede werd verlangd, blijkt uit het slot van het aangehaald schrijven van Berty, waar hij schrijft: 'Je prie Dieu de vouloir tellement inspirer les coeurs de costé et d'aultre, qu'en puist suyvre le repos, que le publicq et particulièrement de ces pauvres pays tant affligéz et ruinéz réquiert'. Twee maanden later berichtte de Venetiaansche gezant te Praag al aan den Doge, dat de Keizer de Nederlandsche vredesonderhandelingen voor vruchteloos hield. (*Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe*, III s. 559).

293. Dr. Elbertus Leoninus, professor te Leuven, die om zijn lengte den bijnaam van Longolius droeg. Zie het artikel van v. Kuyk in N. Nedl. Biogr. Wdb. III 756 en een aanteekening betreffende deze vrede-actie in Huybers en Kleyntjens, *De blokkade van Zalt-Bommel in 1574*, blz. 44.

294. Zie aant. 176.

295. nml. *S. Paulus aan de Ephesiërs IV vs. 5: Unus Dominus, una fides, unum baptisma.*

296. Over soortgelijke politieke weddenschappen uit dien tijd schreef prof. Fruin, *Verspreide Geschriften*, IX blz. 179 vlg.

Briet, o.v.t. van *braden* in fig. bet. als tegenwoordig *broeien*.

297. *Een yelijck* = een elk, iedereen. - *Sorgen* = vreezen.

298. *Nadat* = naardien, omreden.

299. *H. Cruysdach-in-den-Mey* = 3 Mei.

300. *Tuine*, een kleine zilveren munt van wisselende waarde. (Verdam, VIII 789).

301. *Wieassen* = weedasch, een soort potasch.

302. Bij verschillende plakكاتen was de handel met de rebellen en voortvluchtigen verboden, o.a. 21 Nov. 1572, 16 Jan. 1573, 12 Maart 1574, 19 April id., 23 Aug. id., 7 Maart 1575, 16 Mei id., 4 Juni id. enz. Enkele dezer in Gem. Arch. No. 246; zie overigens Ch. Terlinden, *Liste chronologique des édits et ordonnances* op genoemde data. Een verbod van afkoop van brandschatting o.a. van 3 Febr. 1573.

303. Een verordening betreffende de pest vindt men in Den Bosch van 4 Sept. 1567, 3 Sept. 1571, 21 Aug. 1574, 28 Sept. id., eind Febr. 1575 (Gem. Arch. No. 247, p. 785 en 742; No. 246, fol. 130 v° en 137 v°). Een verbod van pruimen en krieken te verkoopen van 11 Aug. 1575 'omme te eviteren alle crencten ende siecten, die mits het inbrengen van den zelven fruyte, als voir het meestendeel van geïnficieerde ende besmette dorpen ende plaetsen comende, geschapen zijn te rijssen' (t.a.p., fol. 153 en 154 v°). De Schepenen kozen toen een ander vergaderlokaal om het heerschen der pest in de Ridderstraat (v. Zuijlen, blz. 903).

Zie verder Dr. J. Corstens, *Geschiedkundige bijzonderheden van Breda*, I blz. 26 vlg. en Huybers en Kleynjens, *De blokkade van Zalt-Bommel in 1574*, blz. 76.

304. *Onser-Vrouwen-Hemelvaart* = 15 Augustus. - 8 Dagen daarvóór, dus op 7 Augustus werd Oudewater stormenderhand door de Spanjaarden genomen en geplunderd, maar ook volgens Bor (ed. 1679, I 645) door de belegerden zelf in brand gestoken.

305. *S. Anna-dach* = 26 Juli.

Reeds was in Maart Jo^f. Everard Berwouts in opdracht van de 3 Leden der stad naar Antwerpen gereisd om Requesens te verzoeken de obligaties der onderhoudsgelden voor het garnizoen over te zenden 'om alle beruerten, die ophanden waeren, te voorkomen'. Op de daarop volgende dagvaart der Staten van Brabant maakten de Bossche afgevaardigden van hun aanwezigheid gebruik om den Groot-Commandeur herhaaldelijk het verzoek te doen, dat de stad zou ontlast worden van de verplichting om alle 10 dagen 900 daalders aan het krijgsvolk voor te schieten. (v. Zuijlen, blz. 899 en 901).

In het register van stadsresolutiën over de jaren 1574-1577 (Gem. Arch. No. 3) is door den toenmaligen stadspensionaris A. Hessels opgeteekend, dat den 9^{en} Augustus 1575 de voorschepen Mr. Hen-

rick Bloeymans, heer van Helvoirt, aan den Raad meedeelde, dat de Magistraat vanwege den heerschenden nood en de plaats gehad hebbende alteratie der 4 vendels soldaten van het regiment van den heer van Eberstein hier in garnizoen liggend ter waarschuwing aan den Landvoogd had geschreven. Z. Exc. had daarop i.p.v. de aangegeven middelen ter hand te nemen, Ridder Joan Baptista de Tassis naar Den Bosch gezonden om met den Goeverneur en den Commandant der troepen te overleggen. Diens instructie van 6 Aug. 1575 is in een minuut van de hand van Berty te vinden in Audience No. 796, fol. 337. In een vergadering der 2 eerste Leden zet De Tassis uiteen 'd'inconvenienten, die vuyt d'oproer ende muterye van den hoochduijtschen soldaten is te verwachten.... ende t'cleijn middel (jae egheen ter werelt) dat S. Exc. is hebbende om deselve te stillen'. Tegen het voorstel om 1/3 der verhoogde soldij voor rekening der stad te nemen wordt al direkt bezwaar gemaakt door het 1ste Lid, dat om 'van den quaden t'minste te kiezen' in de helft wil toestemmen naar de beproefde methode om op een gevraagde bede altijd af te dingen, wat niet weinig tot de steeds hopelooze financiëele verwarring in die dagen heeft meegewerkt. Nadat op 12 Aug. ten huize van den Goeverneur de geestelijkheid ertoe was bewogen mede 1/3 bij te dragen, kwam De Tassis daags daarop in een volle stadsvergadering om de Leden en bijzonder het 3^e Lid, dat der Ambachten, voor te houden 'allen d'inconvenienten, die nootsaekelick gescapen waeren op te rijsen, te spruyten ende te volgen, inne soe verre de soldaten voirden hen gehoirsaemheyt verliesende quaemen in geheele muterye te vallen, niet willende dissimuleeren dat S. Exc. om den soldaten de voergaende augmentatie te furneeren egheen middel ter werelt en is hebbende ende haer daeromme voer Godt ende werelt zal houden voer gedechargeert'. Nogmaals wordt daarom een accoord gevraagd, terwijl De Tassis op de door het 2^e Lid gemaakte voorwaarde, dat er geen Albaneesche ruitery in de stad zal komen, daartegen aanvoert 'dat dese stadt nae soe veele verdiensten aen Co. Ma^t. niet en zoude behoiren te begeeren te verliesen de gratie van dese tegenwordighe hen verdienste'. Na veel gedelibereer kwam men eindelijk op 17 Aug. tot een conclusie, natuurlijk nog met het noodige voorbehoud.

306. *Alderengelen-avond* = 28 September. (Acta SS. Sept. VIII, 29 Sept.: S. Michaël archangelus et omnes Angeli).

307. *Alderheiligen-dach* = 1 November. - Van het volgend feit blijkt elders niets.

308. *S. Merten* = 11 November. - Volgens het accoord in aant. 299 besproken, moest de geestelijkheid de helft van het gedeelte der stad voorschieten.

309. Reeds was op 30 Jan. 1573 in Den Bosch een verbod gepubliceerd om 'bij nachte ende ontyden te ghaene mommen oft in massches' (= masques). (Gem. Arch. No. 246, fol. 55 v°).

310. Een der voornaamste voorwaarden van het in aantekening 305 besproken accord der geldleening voor de betaling van het garnizoen in Augustus 1575 was geweest, dat de geestelijkheid geen vrijstelling van belasting zou genieten, maar de helft in het gedeelte, dat de stad zou moeten voorschieten, te betalen had. Bij het volkomen geldgebrek der Regeering werd echter de betalingsmoeilijkheid der garnizoenen hoe langer hoe urgenter, terwijl de steden, waar de onbetaalde soldaten lagen, de dreigende gevolgen daarvan rechtstreeks ondervonden. Met hoeveel tegenzin ook en aanleiding tot nieuwe stedelijke geschillen moesten zij wel tegen wil en dank tot de noodige 'leeninghe' komen, wat toen gelijkstond met betaling. In de maand December 1575 is er volgens het register der resolutiën (Gem. Arch. No. 3) weer zwaar over geboomd. Er moest nml. een bedrag van 6000 gld. opgenomen worden voor soldij ten einde inconveniënten te vermijden.

'Ende alsoe Sijne Exc. bij sijne brieven tegenwordlick is scrijvende aen den Gouverneur deser stadt ende insgelijcks aen den Scepenen ende Raedt deser stadt, mede aen de gheestelickheyt ende mijnheer den Bisschop, dat deselve Zijne Exc. egheen middel en heeft oft en weet tot gelde ende dattet van node is, dat dese stadt daeromme haer selve helpe, naedemael Sijne Exc. egheenen raedt en weete, Soe is geproponeert, dat men daerop zoude versien bij ennighe middelen, wesende tot dyen gemoveert bij mijnheere den president (Bloeymans), dat men zoude maecken een generale quotatie over de ganssche stadt, nemende ooghe opte ghene, die onbelast zijn van den soldaten.'

Dit droeg de goedkeuring van de Heeren der 2 eerste Leden, met onderstreping door die van het eerste Lid 'dat men dairinne meest belaste die minst belast zijn ende geweest hebben van soldaten', waarvoor dus geestelijkheid en kloosters het eerst in aanmerking kwamen, en de bepaling van het tweede Lid, dat deze hoofdelijke omslag zou wezen 'van boven tot beneden, niemanden daerinne geexempteert' en met de illusie 'dat tselve zal wezen tot leeninghe ende niet tot gifte'. De 'goede mannen van de ambachten' namen uitstel om hun gezworenen eerst te hooren, waarna zij rapport uitbrengen, wat als gewoonlijk weer zooveel om het lijf heeft, dat 13 December geconcludeerd wordt het geld vast op te nemen, maar nog den 31^{en} gedelibereerd over het middel, op welke wijze het ter aflossing zal gevonden worden.

311. *Des Maendaechs voer O.L.V. Lichtmis-dach* = 29 Januari.

Dit voorval wordt ook in het vervolg op de kroniek van Cuperinus (Hermans, blz. 314) vermeld met gering verschil in de bijzon-

derheden. Het huis de Halve Maan moet in de Hinthamerstraat gestaan hebben bij de Sint-Antoniekapel (v. Sasse v. Ysselt, III blz. 91).

312. *Banet* = bonnet. Voor de kleurverandering van den toonloozen klinker in de onbeklemtoonde lettergreep van aan het Fransch ontleende woorden zie men prof. Salverda de Grave's interessante studie over *Les mots dialectaux du français au moyen-nêerlandais* (Romania XXX p. 65 ss., bijz. p. 100 ss.).

313. *Horsen* = hersenen, met afwerping van het meervoudssuffix als v. Helten, blz. 314 heeft aangetoond.

314. *Hielt* = hieuw. Zie aanteekening 108.

Namenregister.

N.B. Van schrijversnamen zijn alleen die opgenomen, welke niet zijn uitgegeven.

A.

Aarschot, hertog van: 99, 104, 140.
 Achelen, Job. van: 86.
 Admiraal, zie: Coligny.
 Aertssen, Lambert: 41, 128.
 Agyleus, Hendrik: 81, 83.
 Albornoz, Juan: 97.
 Alfen: 141.
 Alva, F.A. hertog van: 21, 22, 24, 26, 29, 30, 31, 32, 39, 40, 41, 42, 46, 48, 54, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 112, 113, 115, 116, 117, 119, 120, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 140.
 Ambrosius, Anna: 89.
 Ambrosius, Marie: 17, 89.
 Amsterdam: 18, 46, 84, 98, 131, 132, 139.
 Andelot, Pierre d': 98.
 Anderlecht, Andries van: 78, 79.
 Anna van Oostenrijk [koningin van Spanje]: 26, 111, 112, 113.
 Anthony [priester]: 51.
 Antwerpen: 2, 11, 12, 24, 25, 29, 41, 54, 70, 74, 78, 79, 81, 82, 84, 85, 92, 98, 100, 103, 108, 109, 114, 117, 118, 121, 133, 141, 145.
 Aremborg, graaf van: 20, 96, 98.
 Armentières: 68, 107.
 Arnemuiden: 120.
 Arnhem: 36, 37, 99.
 Artois: 98, 109.
 Assonleville, Christophe de: 84, 100.
 Aublain, vicomte d', zie: Senzeilles.
 Augsburg [confessie van]: 1, 11, 68.
 Averbode [abdij van]: 74.
 Avila, Sancho d': 133.

B.

Balen, Frans van: 20, 75, 98.
 Baptisten, zie: Papisten.
 Bardoul, Mart.: 110.
 Bartelin [Bartel Entens?]: 118.

Bartholomeus Jansz.: 102.
Batenburg, Gijsbr. en Theod. van: 21, 98.
Batenburg, Willem van: 45, 46, 130.
Beauvoir, Sr. de: 120.
Bénoit, Quintin: 21, 98.
Bentynck, Hendrik: 114.
Berchem, Pieter van: 95.
Berckel, Gerard van: 129.
Bergen [in Henegouwen]: 37, 40, 46, 127, 131.
Bergen op Zoom: 26, 110, 111, 112, 113, 119.
Bergen op Zoom [Markizaat van]: 113, 134.
Bergh, Willem graaf v.d.: 77, 94, 128.
Berlaymont, Charles baron de: 99, 103, 133.
Berlaymont, Gilles de, zie: Hierges.
Berty, J.-B.: 112, 114, 115, 130, 131, 139, 144, 146.
Berwouts, Everard: 126, 145.
Best, Dirck van: 110.
Beyma, Sievert: 21, 98.
Blanckwalt, Justinus: 94.
Blocquerie, Christophe de: 104.
Bloeyman[s], H.: 20, 24, 75, 76, 83, 96, 97, 98, 146, 147.
Bloys, Jan van: 21, 98.
Bloys, Maximiliaan van: 21, 98.
Bois, Jean du, zie: Dubois.
Boisot, Charles de: 132.
Boisot, Louis de: 132.
Bombergen, Ant. van [‘kapitein’]: 10, 11, 13, 15, 16, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 100, 126.
Bommel: 35, 36, 37, 39, 47, 55, 56, 61, 62, 123, 124, 127, 131, 135, 139, 140, 142.
Bonte, Hugo: 143.
Borchgrave, Willem de: 42, 129.

Borcht, Augustijn van der: 90, 91, 92.
 Bordet, Fr.: 131.
 Borgvliet: 113.
 Boschgeuzen: 121.
 Boudeson, Arthur de: 21, 98.
 Boussu, graaf van: 112.
 Boxmeer: 71, 95.
 Boxtel: 42.
 Boxtel, heer van: 77, 95, 126.
 Brabant: 1, 18, 22, 32, 38, 61, 99, 104, 109, 113, 117, 119, 133, 134, 135, 139.
 Brabant, hertog van [= koningspartij]: 11. Zie verder Alva.
 Brabant [Kanselier van] zie: Kanselier.
 Brabant [Raad van]: 84, 90.
 Brabant [Staten van]: 97, 145.
 Bracamonte, don Gonzalo de: 93, 124.
 Brandt, kapitein: 140.
 Brecht, Jacob van ['de schout']: 69, 76, 77, 91, 92.
 Breda: 30, 107, 111, 117, 118, 134, 135, 136, 143.
 Brederode, Hendrik heer van: 10, 68, 79, 82, 83, 84, 89, 98.
 Brielle: 32, 34, 35, 119, 121, 122, 123.
 Brielle [Augustijnerklooster van]: 122.
 Brielle [Clarissenklooster van]: 32.
 Brimeu, Charles de, zie: Megen.
 Bronckhorst, zie: Batenburg, Willem van.
 Brussel: 21, 25, 41, 48, 70, 74, 80, 88, 105, 130, 132, 141, 144.
 Brussel [Hof te]: 9, 10, 11, 14, 19, 20, 21, 30, 51, 52, 53, 76, 77, 84, 88, 89, 96, 126, 129.
 Bruynseel, Constantijn: 21, 98.
 Buchell, Arend van: 114.
 Bylandt, Adr. van, zie: Well.

C.

Calvinisten: 82.
 Cambray, Cambrésis: 98, 109.
 Carlier, Louis: 21, 98.
 Carlos, don: 23, 104, 105.
 Cetona, markgraaf van, zie: Vitelli.
 Champagney, Sr. de: 132, 141.
 Charles IX [koning van Frankrijk]: 54, 112, 141.
 Cigoigna, J.A. de: 136.
 Claessen, Ghijsbrecht: 101.
 Cocq van Neringhen, zie: Bloys, Maximiliaan van.
 Coenen, Dierick: 69, 70.

Coligny, Gaspard de: 45, 130.
Condé, Louis prince de: 80, 104.
Corput, Dierick v.d.: 81.
Cortenaken, Peter van: 17, 89.
Cranevelt, Joost van: 124.
Cremer, Daniel Anthonisz: 92.
Cressonnière, Jacques de la: 115.
Croy, Philippe de, zie: Aarschot.
Culemborg, graaf van: 77, 94.
Culenborgh, Jacobis van: 13, 86.

D.

Daelhem: 19, 95, 126.
Dal, Dirk v.d.: 133.
Dendermonde: 127.
Deuteren: 69.
Deventer, vrouwe van: 78, 128, 133.
Dieperbeeck, Corn. Walraven van, zie: Walraven[s].
Diest: 127.
Diest, Corn. van, zie: Walraven[s].
Dillenburg: 117, 121.
Doornik: 77, 109, 140.
Dordrecht: 42, 118, 122, 125.
Douay: 109.
Driel: 47, 131, 142.
Dubois, Jean: 99.
Dufour, zie: Walraven[s].
Duitschers: 17, 18, 20, 22, 23, 37, 39, 40, 53, 62, 88, 89, 92, 95, 103, 104, 124, 127.
Dungen, den: 72.

E.

Eberstein, Phil. graaf van: 124, 146.
Eerde: 69.
Egmont, Lamoraal graaf van: 21, 98.
Elisabeth van Oostenrijk: 112.
Elisabeth van Portugal [koningin van Spanje]: 23, 105.
Empel, Peter van: 64, 65.
Enckhuysen, van, zie: Matenesse.
Engelen: 1, 69.
Enghien: 98.
Entens, Bartel, zie: Bartelin.

Esel, Jan in den, zie: Mechelen, Jan Gielis Jacopssoen van.
 Estournal, A. d', zie: Saint-Remy.
 Everzwijn, Reynier van: 81.
 Eyck, wed. van: 78.

F.

Ferdinand I [Roomsche Koning]: 26.
 Franschen: 104.
 Frederik [Fadrique] de Toledo: 24, 37, 41, 46, 48, 107, 124, 127, 128, 131, 133.
 Friesland en Friezen: 20, 68, 96, 98.
 Fijnaart: 135.

G.

Galama, Hartman: 21, 98.
 Gastel: 136.
 Geertruidenberg: 33, 47, 49, 50, 51, 52, 120, 132, 133, 134, 135.
 Geertruidenberg [Karhuizerklooster van]: 49, 134.
 Geertruidenberg [klooster Sint-Catharinadaal te]: 132, 134.
 Geffen, P.: 110.
 Gelderland en Gelderschen: 78, 99, 124, 128, 134.
 Gelre [Hof van]: 124.
 Gelre, Karel hertog van: 140.
 Gendt, Dirick Janszoon van: 73, 103.
 Gent: 98.
 Gerardsbergen: 108.
 Geuzen: passim.
 Ghestel, Henr. Christ. van: 97.
 Goert die pertdief: 13, 86.
 Gommers: 103.
 Goossens, Henry: 70, 72, 81.
 Gorcum [Martelaren van]: 35, 121, 122, 123.
 Gorinchem: 27, 34, 35, 36, 38, 56, 58, 62, 114, 117, 122, 123, 135, 140.
 Gorinchem [Minderbroedersklooster van]: 35.
 Gouda, Wilh. van, O.M.: 134.
 Graftmeker, zie: Cremer.
 Graspape, zie: Walraven[s].
 Grauweels, Jan: 101.
 Grave: 19, 20, 52, 87, 95, 126, 133, 139.
 's Gravenhage: 135.

Gregorius XIII: 141.
Greve, J. de: 117, 119, 134.
Groningen: 20, 21, 94, 99, 103, 109.
Gruyter, Peter de: 100.
Gülick: 95.

H.

Haaften, Dirk van: 139.
Haaren: 33, 121.
Haarlem: 41, 42, 43, 45, 46, 71, 128, 129, 130, 131, 135.
Haarlem [Ursulinenklooster van]: 131.
Haemstede, Adolf van: 141.
Hardinxvelt, heer van, zie: Juede, Aernt die.
Harlingen: 98.
Hasselt: 12, 82.
Hedel: 47, 82, 89.
Hedel [pastoor van]: 68.
Hedel, J. van: 113.
Heesch: 142.
Heiligerlee: 20, 96.
Heinsberg: 19, 94.
Helvoirt: 97.
Helvoirt, heer van, zie: Bloeyman[s].
Henegouwen: 109.
Hénin-Lietard, Max. de, zie: Boussu.
Hérault: 130.
's Hertogenbosch [de stad en haar inwoners]: passim.
's HERTOGENBOSCH en omstreken, kerken en kloosters:
 Bethanië op den Windmolenberg: 29, 115.
 Broederschap, Lieve-Vrouwen: 90.
 Coudewater [onder Rosmalen]: 4, 72.
 Eikendonk [onder den Dungen]: 72.
 Fraters: 73.
 Karthuizers, S. Sophiae domus [onder Vught]: 4, 72.
 Kruisbroeders: 102.
 Mariënborg op den Uilenburg: 2, 3, 4, 5, 6, 16, 17, 27, 29, 30, 42,
 57, 58, 59, 87, 89, 91, 115, 116, 132, 138.
 Mariënwater, zie: Coudewater.
 Minderbroeders: 2, 8, 17, 76, 86, 90, 92, 102.
 Orthen, Zusters van: 3.
 Predikheeren: 63, 74, 90.

St. Annakapel: 5, 15, 85.
 St. Annenborch [onder Rosmalen]: 72.
 St. Antoniekapel: 148.
 St. Corneliskapel: 5.
 St. Elisabeths Bloemenkamp achter de Tolbrug: 3, 61.
 St. Geertruiklooster: 3.
 St. Jacobskerk: 5, 7, 12, 75, 86, 101.
 St. Janskerk: 2, 4, 5, 6, 7, 26, 55, 57, 70, 71, 72, 73, 74, 86, 90, 91,
 102, 108.
 St. Pieterskerk: 5.

Hervormden: 69, 74, 75, 77, 79, 80, 83, 86, 88, 91, 103.
 Hessels, A.: 145.
 Heusden: 75, 87, 127.
 Hierges, baron de: 103, 142.
 Hilvarenbeek: 141.
 Hintham: 141.
 Holland en Hollanders: 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 45, 59, 60, 61, 62, 98,
 112, 123, 128, 130, 131, 135, 144.
 Holland [Hof van]: 114, 138.
 Holland [Staten van]: 125.
 Holstein, Adolf hertog van: 39, 126.
 Hongarije [koningin-wed. van]: 135.
 Hoogstraten: 51, 139.
 Hoogstraten, graaf van: 11, 79, 84.
 Hoorn, graaf van: 21, 76, 77, 98.
 Hornes, Jean de, zie: Boxtel, heer van.
 Hugenoten: 44, 108, 130, 141.

I.

Ilpendam, Jacob van: 21, 68, 98.

J.

Jan [predikant]: 1, 69.
 Jemmingen: 21, 100.
 Juan van Oostenrijk: 31.
 Juede, Aernt die: 114, 115.

K.

Kanselier [van Brabant]: 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88.
Kapitein, vliegende, zie: Lumey.
Karel V [keizer v.h. Duitsche Rijk]: 26, 119, 134.
Kempen: 134, 137, 139.
Keulen: 58, 75, 94, 143.
Keulen [Predikheerenklooster van]: 143.
Keyen Matthijs: 83.
Kleef, Willem hertog van: 134.
Klundert: 135.
Kruisheer, zie: Requesens.

L.

Lalaing, Antoine de, zie: Hoogstraten, graaf van.
Langstraat: 79, 126.
Lannoy, Philippe de, zie: Beauvoir.
Lapperken sonder leer: 108.
Leeuw, Claes de: 103.
Leiden: 130.
Leoninus, Elbertus: 59, 140, 143, 144.
Lepanto [slag van]: 31, 119.
Leuven: 59, 97, 117, 144.
Leuven [Sint Geertrui, abdij van]: 97.
Leyden Gijsbertszn., Lambert van: 132.
Lier: 129.
Lierop, Matthias van, O.P.: 134.
Ligne, Jean de, zie: Aremberg.
Lille: 109.
Lillo: 134.
Limburg: 104.
Linden, Joh. van der: 97.
Linter, Reinier: 120.
Lodewijck Janssone: 81.
Lodron, graaf de: 95, 97, 103.
Loeckeman, R.: 92.
Loeff, Barth.: 75.
Loeff, G.: 113.
Loevestein: 27, 28, 113, 114, 115.
Lombarts, G.: 75.
Loon op Zand: 26, 111.
Lootghieter, zie: Thomas Pietersz.
Luik [Ludick]: 12, 22, 83, 104.
Lumey, graaf v.d. Marck, zie: Marck.
Luxemburg: 94, 109.

M.

Maasland: 134, 135.

Maastricht: 22, 102, 128, 133, 139.

Maeseyck: 90.

Maes[sone], Jan: 100.

Marck, graaf van der: 35, 118, 122, 123, 130.
 Margaretha van Oostenrijk: 9, 10, 69, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 88, 91, 92.
 Maria van Oostenrijk, zie: Hongarije [koningin-wed. van].
 Martynisten [Lutherschen]: 12, 82.
 Matenesse, Wouter van: 118.
 Maximiliaan II van Oostenrijk: 26, 112, 144.
 Mechelen: 29, 40, 41, 85, 109, 115, 125, 127, 128.
 Mechelen, Jan Gielis Jacobssoen van: 117.
 Medemblik: 98.
 Medina - Celi, hertog van: 41, 43, 48, 128, 133.
 Meerveldhoven, heer van, zie: Borchgrave.
 Megen, graaf van: 9, 10, 11, 20, 22, 23, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 88, 104.
 Meierij: 96, 103, 121, 126, 129, 139, 142.
 Merode, Jean de, zie: Petershe[i]m.
 Mesdach, J.: 99.
 Metsius, Laurentius: 25, 29, 108, 109, 126, 143, 147.
 Michels, Willem: 110.
 Michielssen, Aert: 105.
 Middelburg: 33, 43, 48, 120, 133, 143.
 Moesijenbrouck, Godfr. van: 138.
 Mondragon, Christophe de: 133.
 Monster [Praemonstratenser van]: 123.
 Montigny, Sr. de: 77.
 Montigny, Jean de, zie: Villers.
 Montmorency, Floris de, zie: Montigny, Sr. de.
 Montmorency, Philippe de, zie: Hoorn, graaf van.
 Montpellier: 44.
 Mookerheide: 52, 139.
 Muller, Lazarus: 131.
 Muysen: 127.

N.

Naarden: 128.
 Namen: 109.
 Namur, Philippe de: 21, 98.
 Nassau, Adolf van: 96.
 Nassau, Hendrik van: 52.
 Nassau, Jan van: 52, 139.
 Nassau, Lodewijk van: 37, 52, 104, 131, 139.
 Nieuwenaer, Adolf graaf van: 94.
 Nieuw-Gastel: 136.
 Noircarnes, Sr. de: 88.
 Noort, Cornelis van: 82.

Noppen, Dirk: 73.
Nijmegen: 19, 26, 52, 94, 111, 112, 129, 130, 133.
Nijs, Libert: 80, 86.

O.

Oerle, heer van, zie: Borchgrave.
Oisterwijk: 16, 33, 49, 50, 51, 134, 135, 136.
Oisterwijk [Sint-Cathrinenberg, klooster van]: 138.
Olmen, Jan van: 89.
Ommen: 99.
Ongnyes, Adr. d', zie: Willerval.
Oosterhout: 135, 136.
Oosterweel: 82, 120.
Oosterwijck, Catherine Anthonis van: 89.
Oosterwijck, Jutken van: 17, 89.
Oost-Friesland: 98.
Oranje, Willem van [meermalen alleen zijn partij]: 11, 22, 27, 28, 30, 32, 34, 36, 37, 40, 41, 45, 47, 48, 51, 59, 68, 77, 79, 84, 94, 96, 101, 104, 105, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 127, 130, 132, 133, 139, 140, 143.
Orchies: 109.
Orthen: 86.
Oss: 135, 136, 141.
Oudenaarden: 25, 69, 72, 108, 109, 127.
Oudewater: 62, 145.
Overmaze: 121.
Overijssel: 109.

P.

Pallant, Floris van, zie: Culemborg.
Papisten: 10, 11, 12, 15, 16, 17, 34, 36, 39, 80, 82, 84, 85, 86.
Parma, hertogin van, zie: Margaretha v. Oostenrijk.
Peltier, Frémin: 21, 98.
Perrenot, Frédéric, zie: Champagney.

Petershe[i]m, heer van: 9, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 88.
 Philips II [koning van Spanje enz.]: 23, 26, 27, 31, 34, 41, 48, 56, 59, 69, 84, 91, 92, 109, 110, 125, 142, 143, 144.
 Pieck, Nicolaas: 122.
 Piëmont: 98.
 Piggen, Etienne van: 118.
 Pius V: 23, 106, 109, 110.
 Poppel: 134.
 Posa, André de: 134.
 Poyet, F. de: 132.
 Prats, Esteban: 110.

Q.

Quaederebbe, P. de: 117, 118, 120.

R.

Rammekens: 47, 132.
 Rattenvangerke, zie: Jan [predikant].
 Reimerswaal: 133.
 Requesens, don Louis de: 48, 51, 54, 55, 132, 133, 134, 135, 139, 140, 141, 145, 146, 147.
 Riel: 133, 141.
 Rio, Jer^o. del: 118.
 Rio, Louis del: 97, 99, 100, 102, 110, 132.
 Rochius [priester]: 51.
 Rodrigo de Toledo: 129.
 Roer: 94.
 Roermond: 33, 94, 120, 144.
 Roermond [Karthuizerklooster van]: 120.
 Rolduc [abdij van]: 104.
 Rombouts, Jacob: 110.
 Romero, Juliaan: 127, 133.
 Roomschen, zie: Papisten.
 Roosendaal: 135.
 Rosmalen: 55, 72.
 Rossum, Maarten van: 135.
 Ruigenhil: 135.
 Rullen, Goyart v.d.: 132.
 Rumault Jean: 21, 98.

Ruyter, Herman de: 27, 28, 29, 79, 81, 82, 87, 114.

S.

St. Jean de Fos: 44, 130.

Saint-Remy, Sr. de: 118.

Scharemergher, Urban: 144.

Schelde: 54, 141.

Scheyfve, Johan, zie: Kanselier.

Schouwenborch, Bern. van: 17, 88, 89, 90, 91, 92.

Schwartzenburg, Otto graaf van: 144.

Senzeilles, Gilles de: 140.

St. Aegtenrode, heer van, zie: Scheyfve.

St. Aldegonde, Philips van, zie: Noircarmes.

St. Oedenrode: 51, 127, 138.

St. Truyen [abdij van]: 22, 23, 104.

Sluis: 128.

Sonnius, Franciscus: 17, 25, 71, 91, 96, 101, 102, 103, 108.

Spanjaarden: 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 35, 36, 37, 40, 43, 45, 46, 48, 52, 54, 55, 62, 63, 74, 92, 93, 95, 96, 101, 106, 108, 111, 114, 115, 117, 124, 125, 130, 131, 137, 140, 141, 142, 145, 146.

Standdaarbuiten: 135.

State, Raad van: 77, 78, 83, 84, 88, 99, 100, 101, 102, 105, 125.

Steenhuis, Hendrik van: 95.

Stegen, Nic. v.d. [raadsheer in Brabant]: 73.

Steghen, Joh. v.d.: 97.

Steghen, Nic. v.d. [schepen]: 24, 103, 110.

T.

Tangeren, Jan van: 15, 87.

Tassis, J.-B. de: 146.

Thienen: 103, 127.

Thomas Pietersz.: 110.

Thuelinck, Wouter: 69.

Thylmans, Josse: 118.

Tiel: 123, 140.

Tiel, Dirk van, zie: Coenen.

Tilburg: 50, 133, 141.

Tirolers: 103.

Toledo, don Frederik en don Rodrigo, zie: Frederik en Rodrigo.

Tongeren: 128.

Tongerloo [abdij van]: 74, 109.

Trente [concilie van]: 1, 30, 116.

Treslong, zie: Bloys, Jan van.

Trier: 139.

Triest, Philippe van: 21, 98.

Troebelen, Raad der: 81, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 109, 110.
 Tseraerts, Jacq.: 118.
 Tseraerts, Jer.: 133.
 Tsestich, Desiderius: 134, 137.
 Turck, Caspar: 122.
 Turck, Joost: 123.
 Turck, Sander: 95.
 Turken: 25, 31, 32.
 Turnhout: 89.

U.

Ulloa, don Alonzo de: 106.
 Utrecht: 22, 88, 102, 109, 130, 138, 140.

V.

Val, Bartolomeo de la: 21, 98.
 Valenciennes: 109.
 Vargas, J. de: 97, 99, 100, 102, 110.
 Verhoeven, Judith Adriaens: 89.
 Verstegen, Nic., zie: Steghen, Nic. v.d.
 Vianen: 82, 89.
 Viglius: 99, 132, 138.
 Villers, Sr. de: 21, 98, 126.
 Vilvoorde [gevangenen van]: 21, 98.
 Vitelli, Chiappin: 142.
 Vlaanderen, Fransch-: 98.
 Vlissingen: 41, 113, 120, 132.
 Vlijmen: 87.
 Vogelsang, Joh., O.M.: 134.
 Vreeburg: 140.
 Vught: 16, 56, 72, 78, 79, 142.

W.

Waalwijk [klooster van]: 63, 64.
 Waardenburg: 53, 139, 140, 143.
 Waelwijk, Pauwels van: 120.

Walcheren: 120.
Walen: 22, 33, 40, 53, 55, 103, 120, 131, 137, 141.
Walraven[s], Cornelis: 1, 68, 69.
Walter, Bartholomeus: 97.
Wastepatte, Pierre en Philippe: 21, 98.
Watergeuzen: 30, 33, 41, 43, 54, 61, 80, 119, 120, 121, 128, 140, 141.
Wederdoopers: 107, 128.
Well, heer van: 126.
Wesembeke, Jac. van: 121, 122.
Willerval, Sr. de: 53, 104, 126, 136, 140.
Wingle[s], Philippe de: 21, 98.
Woeringen, Henry van: 117, 118.
Wolff, zie: Bartholomeus Jansz.
Woudrichem: 28, 42, 114, 129.
Woudrichem [Kruisbroedersklooster van] 28.
Wrd, Johan: 82.
Wynants, Hieronymus: 97.

Z.

Zeeburg, zie: Rammekens.
Zeeland en Zeeuwen: 32, 33, 34, 37, 39, 41, 62, 63, 109, 132.
Zevenbergen: 139.
Zutfen: 128.
Zwitsers: 56, 103, 142.
Zwijnsbergen: 97.
Zwijnsbergen, zie: Bloeyman[s].

Zakenregister.

N.B. De cijfers verwijzen naar de nummers der aantekeningen.

A.

Aanslagen op kasteelen en steden: 60, 110, 131, 164, 176, 190, 193, 197, 202, 204, 206, 209, 212, 223, 240, 242, 245, 248, 251, 252, 260, 261, 266.

Aflaat: 137, 150, 275.

Allerheiligenstorm: 157.

B.

Bartholomeusnacht: 233.

Beeldenstorm: 15, 16, 25, 32, 34, 35, 38, 39, 41, 45, 54.

C.

Commissarissen v.d. Hove: 35, 53, 55, 56, 64, 65, 69, 73, 90, 92, 95.

Concilie [provinciaal]: 169, 172.

Confessie van Augsburg: 6.

Consistorie: 60, 73, 90.

D.

Duivelbezwinging: 284.

E.

Eeredienst [hervatting van den]: 25.

F.

Financiën: 73, 87, 88, 102, 273, 305, 310.

G.

Geestelijken [uitzien van]: 44.

Geestelijkenvervolging: 75, 185, 186, 187, 194, 195, 250, 257, 259.

Geuzenspot: 23, 34.

Geuzenuittocht: 91.

Geuzenvervolging: 69, 91, 99, 101, 104, 118, 123, 125, 127.

H.

Haagpreeken: 8.

Huizen [Bossche-] 9, 56, 60, 123, 154, 159, 218, 241, 311.

I.

Inquisitie: 2, 35.

K.

Kapittel van St. Jan: 95, 97, 126.

Kerkwoorden: 5, 7, 12, 17, 18, 20, 23, 24, 26, 34, 46, 48, 170, 172, 186, 290.

M.

Moderatie: 35.

Moordplan tegen de Roomschen: 83.

P.

Pardon: 99, 150, 152.

Penning [Tiende]: 173, 174.

Pest: 303.

Plakkaten: 79, 156, 174, 175, 177, 216, 281, 302.
Platteland [toestand van het]: 252.
Predikanten: 7, 9, 13, 33, 50, 59, 77, 92.
Prijsnoteering: 207.

R.

Refugiehuizen [Bossche-]: 188.
Religievrede: 62.

S.

Spreekwoorden en spreekwoordelijke gezegden: 41, 75, 82, 85, 93, 102, 146, 191.
Stadsbestuur [Bosch-]: 10, 53, 54, 55, 59, 60, 63, 66, 73, 92, 98, 126, 154.
Stadsverordeningen [Bossche]: 10, 78, 93, 95, 98, 99, 103, 107, 134, 141, 158, 209, 262, 269, 270, 303, 309.
Stadsvesting [Bossche-]: 144.
Stedentuchtiging: 213, 216, 217, 239, 304.
Stroobiljet: 35.

V.

Volksklasse [Bossche-]: 54, 69, 70, 73, 83, 90, 91, 102, 133, 203, 206.
Vredesonderhandelingen: 287, 292, 293.
Vrijbuiters: 175, 176, 177, 183.

W.

Watersnood: 157, 224.
Weddingschap [politieke]: 296.
Wederdoopersexecutie: 142.
Werkverschaffing [Bossche-]: 54.

Register van woordvormen.

N.B. De cijfers verwijzen naar de nummers der aantekeningen.

A.

Adderenten: 176.
 Afreden: 112.
 Al [voegw.]: 19.
 Alderengelen-avond: 306.
 Alderheiligen-dach: 307.
 Alderkijnderdach: 136, 164.
 Alderlustichste: 178.
 Allet: 210.
 Almosseniers: 12.
 Als: 31.

B.

Banet: 312.
 Bedruect: 130.
 Besluyten: 167.
 Besyën: 155.
 Bloey [arm -]: 256.
 Boehey [die - maken]: 198.
 Brantscappen: 226.
 Briet: 296.

C.

Calant: 201.
 Capelanen: 172.
 Catolice: 5.
 Crijsknechten: 268.

D.

Discoerde: 1.

Dormter: 26.
Dorven: 211.
Drossent: 160.

E.

Eenyelyck: 297.
Eerde [die Bosch -]: 8.
Eyschelyck: 232.

G.

Galmgater: 112.
Gedroncken: 40.
Geloefsetters: 24.
Genade [op Gods -]: 182.
Gerstmaent: 284.
Geten: 215.
Gevloecht: 214.
Gewegen: 228.
Godekens: 23.
Gongen: 244.
Graspape: 7.

H.

Haele: 47.
Handen [te - trecken]: 192.
Henen: 11.
Hese: 100.
Hiel[d]en: 108, 314.
Hoet: 163.
Hoocheit: 4.
Horsen: 313.
Hugenosen: 230.

I.

Inghecoekelt: 285.

J.

Joesse: 146.

K.

Korsten [ww.]: 134.

L.

Lijf [te -]: 258.

M.

Maerscalk [van den vuer]: 46.

Met: 76.

Meytser: 135.

N.

Nadat: 298.

Noottrust: 207.

O.

Onder - en: 42.

Ongesteld: 113.

Ongetont: 93.

Ontbijt: 206.

Onthanden: 205.

P.

Pant: 21.
 Papenbloet: 75.
 Paternoster [een - tijts]: 290.
 Persoenuys: 186.
 Poenger: 161.
 Priesterskisten: 17.

R.

Recht: 265.

S.

Saercsen: 27.
 Saudi: 209.
 Schanse: 119.
 Scier of morgen: 151.
 Scuets: 130.
 Seriant: 58.
 Ses [in - doen]: 170.
 Sittens: 18.
 Slaen: 121.
 Slavoenen: 179.
 Somme [met die -]: 181.
 Sonderlinge: 194.
 Sorgen: 297.
 Sorvoldich[eit]: 268.
 Spaendien: 153.
 Steen [buyten den -]: 188.
 Syn [met - dorde]: 166.
 Synder: 96.

T.

Tafelen: 18.
 Tempel: 48.
 Teynen: 86.

Toegaen: 30.
Toeversceert: 220.
Torsen: 29.
Tuine: 300.

V.

Verdesteneert: 231.
Verdingen: 251.
Verdorft: 243.
Verscymmelde: 222.
Versmacte: 222.
Vertreck [sonder -]: 111.
Vloeyen: 189.
Voeren: 289.
Voertdaen: 138.

W.

Waen: 79.
Wech [van desen -]: 111.
Wederslaen: 22.
Wieassen: 301.
Wiele: 20.
Wonder: 52.
Wort: 51.
Wtlanden: 7.
Wij [- graften]: 253.
Wijnasen: 74.
Wijnmelenbergh: 168.